رهاڻ هيرن ڪاڻ

(جلد چوٿون)

تحقيق و تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

رهاڻ هيرن ڪاڻ

(جلد چوٿون)

تحقيق ۽ تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.

2003ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سئو اٺيتاليهه

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس
	ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
ڪمپوزنگ	احسان علي لغاري
پهريون ايڊيشن	جون 2003ع

قيمت 80/- روپيا

(مصنف جا حق ۽ واسطا قائم)

REHAN HERAN KHAN. (Vol: IV) Written by: Dr. N.B. BALOCH. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition June 2003. Price Per Copy Rs. 80/-
Book No. 248

عنوانن جي فهرست

	صفحا
● مهاڳ	٠٢ - ٠۴
● تاريخ	٠۵ - ١٠
● آزاديءَ جا علمبردار	١١ - ١۴
● سنڌ جو آسمان	١۵ - ٦٣
ـ نحس تارا ۽ وهم وسوسا	١٨ - ٢٠
ـ نکٽ ۽ تارا	٢٠ - ٢٢
ـ اهي تارا جن تي نالا آهن	٢٣ - ٢٧
ـ چار مکيه تارا: قطب، ايٺ، صبح تارو، سانجهي تارو	٢٧ - ٣٨
ـ کٽ	٣٨ - ۴٠
ـ وڇون يا پيٽون	۴٠ - ۴٢
ـ پوک ۽ مينهن جا ٽي مکيه نکٽ: کتي يا کتيون، تيڙو، لڏا	۴٢ - ۵١
ـ کتي، تيڙو، لڏي مطابق مينهن جي منڊ	۵١ - ۵٣
ـ حيرت جهڙيون ڳالهيون	۵۴ - ۵٨
ـ اسان جي ڄاڻ ۽ علم ۾ اضافو	۵٨ - ٦٠
ـ چنڊر: زمين ۽ آسمان جو سينگار	٦١ - ٦٣
● وڍيا سي وينجهار	٦۴ - ٧۴
● غازي فقير سيال	٧۵ - ٨٣
● ظرافت ۽ خوش طبعي	٨۴ - ٨٦
● سنڌ جا شهر: نصرپور ۽ اگهم ڪوٽ	٨٧ - ١٠٢
● مست وتايو	١٠٣-١٠۴
● سنڌ جون جڙيون ٻوٽيون	١٠۵-١٠٨
● نواب غيبي خان جي ڪچهري	١٠٩-١١٠
● سنڌ ۾ پاڻي جي پياس ۽ آس	١١١-١١٢
● جاوا سوماطرا جو سفر	١١٣-٢٧
● سنڌ جا قبيلا	١٢٨-۵٣

ـ لاشاري	١٣٢	ـ راٺوڙ	١۵٠
ـ دل	١٣۵	ـ ڳجو	١۵١
ـ چانگ	١٣٩	ـ سنگراسي	١۵٢

مهاڳ

هي رهاڻ هيرن ڪاڻ آهي. پنجاهن سالن واري دور (۲۰۰۰- ۱۹۵۰ع) ۾ سنڌ جي سجڻن ۽ سگهڙن سان ڳوٺن شهرن، واهڻن وسين ۾ رس رهاڻيون ٿيون جن جو هيءَ مواد يادگار آهي. ڪن پيارن ترغيب ڏني ته آءُ پنهنجي سوانح عمري لکان: ڪنهن حد تائين هي منهنجي سوانح عمري آهي.

هن ذخيري ۾ شامل ڳالهيون سڀ نيون آهن، ۽ گهڻيون سڀ نه اڳ لکيل آهن ۽ نه ڇپيل. هنن ڳالهين کي رهاڻ واري رنگ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ پڙهندڙن کي مخاطب ٿي ڳالهايو ويو آهي. ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي ۽ پڙهندڙ کي ڪيئي ڳالهيون ڀڏايون ويندڀون ۽ ڪيئي نيون معنائون وهجايون وينديون. غور سان پڙهڻ ۽ پرجهن وارن لاءِ هن ذخيري ۾ سنڌ جي ماڻهن ۽ راڄن جي رهڻي ڪهڻي، ڳالهه ٻولهه، سرت سمجهه، دانائي درواندیشي، خوشي خوشطبعي، ۽ شعر ادب جا من موهيندڙ مثال موجود آهن.

هن ذخيري ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن. جيڪي راقم گهڻو اڳ جدا جدا موقعن تي جدا جدا ڪچهرين ۾ ٻڌيون. ٿي سگهي ٿو ته ڪي صحيح نموني سان نه ٻڌايون ويون هجن يا نه سمجهيون ويون هجن، ۽ جيئن ته اهي هڪ وڏي وقفي ڪان پوءِ هت بيان ٿيون آهن انهيءَ ڪري ڪي پوريون ياد به نه رهيون هجن. پڙهندڙ مهربانن کي گذارش آهي ته جيڪڏهن ڪين ڪا وڌيڪ صحيح صورتحال معلوم ٿئي ته پنهنجي پيار ۽ پاٻوهه سان درستي ڪن.

هي اڻ کٽ خزانو آهي جيڪو ڪنهن حد تائين منهنجي لکيل ياداشتن ۾ موجود آهي پر گهڻي حد تائين منهنجي ياگيرين ۾ محفوظ آهي. وقت ۽ فراغت آهر، ان کي قسطن وار شايع ڪرڻ جو ارادو آهي. پهرين ٽن جلدن جي اشاعت بعد هي 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' جو چوٿون جلد آهي جيڪو شايع ٿي رهيو آهي.

هي سلسلو، سنڌ جي مختلف موضوعن، سنڌ جي عوامي جذبن احساسن، ڳُڻن ۽ ڳالهين جو آئينو آهي جنهن اڳتي هلي اهو معلوم ٿئي ته ويهين صدي (۽ پڻ ان کان اڳ) ۾ سنڌ جي عام زندگيءَ جا ڪهڙا نقش نشان هئا ۽ ڳالهين ڳُڻن جا ڪهڙا خاص عنوان هئا.

هن جلد ۾ 'سنڌ جو آسمان' هڪ خاص تحقيقي نوعيت جو موضوع آهي جنهن لاءِ سنڌ جي سڄاڻن، هارين ۽ مالدارن کان سالن جا سال پڇائون ڪري چنڊ، تارن، ستارن بابت سندن بيان قلمبند ڪيا ويا آهن. ان سان گڏ مون پاڻ نڪتن ۽ تارن کي سالن کان وٺي پئي جانچيو آهي ۽ جدا جدا تاريخن تي پنهنجي انهن جانچن کي قلمبند ڪيو آهي. انهيءَ جانچ مان کي حيرت جهڙيون ڳالهيون معلوم ٿيون جن کي تفصيل سان لکيو ويو آهي. قرآن شريف ۾ 'خُنّس' ۽ 'ڪُنّس' ستارن ڏانهن ڌيان ڇڪايل آهي جيڪي مٿي اپري وري پوئتي هٽي هيٺ لهي وڃن ٿا. اها حقيقت جئن مونکي معلوم ٿي تيئن هر ذوق واري کي به تارن کي ڏسڻ جانچڻ سان معلوم ٿي سگهي ٿي. مونکي وڏي حيرت ٿي جڏهن ڏٺم ته هڪ روشن تارو اسر جو اپري ٿو ۽ وقت گذرڻ سان مٿي چڙهندو اچي ٿو: چڙهي چڙهي وري پوئتي هٽڻ شروع ڪري ٿو ۽ لهي وڃي ٿو. سانجهي جو تارو ڏٺم ته الهندي طرفان مٿي چڙهيو ۽ ڪن ڏينهن بعد وري هيٺ ٿيندو لهي ويو. به تارا هڪ ٻئي پٺيان اڀرندي طرفان چڙهيا پر پويون تارو اڳئين کان اڳتي وڌي ويو.

تارن ستارن جو وڏو جهان آهي جنهن تي رات جو نظر پوي ٿي. عام طرح اها ڳالهه ته ڏينهن جو پري تائين نظر پوي ٿي پر رات جو اونداهي ۾ ويجهي تائين به ڏسي نٿو سگهجي. اها زمين جي ڳالهه آهي: مٿي آسمان ڏي انسان جي نظر هزارن ڪوهن تائين پوي ٿي.

هن جلد ۾ ٻيو خاص موضوع 'سنڌ جي شهرن جي تاريخ' آهي. ان سلسلي ۾، مثال طور، شهر نصرپور جي تاريخي آثارن، حڪيمن طبيبن،

شاعرن، مسجدن، مزارن، محلن ۽ گهراڻن بابت مختصر ڄاڻ ڏني وئي آهي. اميد تہ اڳتي ڪي سڄاڻ انهن ڪي وڌيڪ تفصيل سان بيان ڪندا. اهڙي طرح سنڌ جي ٻين شهرن جون بہ تاريخون لکيون وينديون. ڳوٺن جي تاريخ لکڻ جي شروعات ٿي چڪي آهي.

هن جلد ۾، پوئين جلدن کان هلندڙ خاص موضوع 'سنڌ جي قبيلن جي تاريخ' کي وڌايو ويو آهي ۽ لاشاري، دل، چانگ، مگريا، راٺوڙ، گجو، سنگراسي، ڏهوٽ ۽ مرڙائي قبيلن جي روايتن ۽ نسب نامن کي آندو ويو آهي. ٻيا موضوع بہ نوان ۽ معنيٰ وارا آهن. آخر ۾، جاوا سوماطرا جو سفرنامو ڏنو ويو آهي جنهن ۾ انڊونيشيا جي تاريخ ۽ تمدن تي روشني پوي ٿي.

علامہ آءِ. آءِ. قاضي چيئر
سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، سنڌ
١٥-فبروري٢٠٠٣ع

خادم العلم
نبي بخش

تاريخ

• مخدوم جهانيان، سلطان فيروز شاهه ۽ سمن ڄامن جي وچ ۾ صلح ڪرايو

جلال الحق والدين ابو عبدالحسين بن ڪبيرالدين احمد بن سيد جلال الملة والدين سرخ بخاري، جيڪو 'مخدوم جهانيان جهان گشت' جي نالي سان مشهور ٿيو، سو سنه ٧٠٧ هجري ۾ ڄائو. سندس وڏو ڏاڏو جلال الدين سرخ بخاري بخارا مان بکر ۾ آيو ۽ پوءِ بکر مان ملتان ۾ آيو. مخدوم جهانيان سٺن سالن جو هو جو اُچ جي بزرگ شيخ جمالي خندان جي مجلس ۾ شرڪت ڪيائين. پنهنجي والد ماجد ۽ مخدوم بهاءِ الدين زڪريا جي پوٽي ابوالفتح رڪن الدين جي هٿ تي بيعت ڪيائين. ملفوظات ۾ چوي ٿو ته: پاڻ مڪه شريف مان بکر ۾ آيو ته ماڻهو ڪيس ملڻ آيا. اروڙ جي هڪ بزرگ جي ذڪر ۽ ان بعد فرمائي ٿو ته: 'سلطان محمد بن تغلق مون کي شيخ الاسلام مقرر ڪيو." سنه ٧٦٤ھ ۾، سلطان فيروز شاهه ۽ (سمن ڄامن مان) "ڄام (انڙ) ۽ بانڀڻيه" جو صلح ڪرايائين (سيد صباح الدين، بزم صوفيه، اعظم ڳڙهه ١٩٤٩ع). سندس ڪن پٽن سيد شمس، سيد ماهه، سيد صدرالدين، سيد ناصر الدين- جون قبرون (سکر لڳ) بکر واري پيٽ ۾ آهن (ملفوظات الدر المنظوم). بابو تاج الدين بکري سندس وڏن خليفن مان هو. (وڌيڪ لاءِ ڏسو ڊاڪٽر رياض الاسلام جو تحقيقي مقالو، اسلامڪ ڪلچر، حيدرآباد دڪن).

• ڄام نظام الدين جي وفات بعد پٽن ۾ نفاق

ڄام نظام الدين (عرف ڄام ندو) سنڌ جي سمن حڪمرانن ۾ سڀني کان وڏو اولي العزم ۽ بيدار مغز حڪمران هو ۽ صحيح معنيٰ ۾ سلطان هو. هن سنڌ ۾ رهندڙ سڀني قبيلن ۾ حب الوطني جو جذبو پيدا ڪيو. لاشاري قبيلي جي معزز نوجوان دريا خان جي تربيت ڪري ان کي پنهنجو پُٽيلو ڪيائين، سپه سالار

بناياائين ۽ ”خان الاعظم“ جو خطاب ڏنائين. خان دريا خان جي اڳواٽي ۾ سنڌ جا بلوچ قبيلا سلطان تان ۽ سنڌ تان سر گهورڻ لڳا. سنڌ جي فوجي طاقت مضبوط ٿي، ارغونن کي شڪست آئي ۽ سبي جو قلعو فتح ٿيو. پر حالات جي ستم ظريفي جو سلطان ڄام نظام الدين جي قداور شخصيت جي پيٽ ۾ ڪاٺس پوءِ سندس پٽ ڄامڙا ثابت ٿيا. ٺٽي جي مؤرخ محمد صالح ولد ملا زڪريا پنهنجي ڪتاب ”معارف الاتوار في بيان فضائل سيد الابرار ائمة الاظهار و احوال قطب المختار“ ۾ جيڪو هن سنه ۱۱۴۰ھ ۾ پيلاري بزرگ سيد حسين عرف شاهه مراد شيرازي (۱۳ ربيع الاول ۸۳۱- ۱۲ ربيع الاول ۸۹۳ھ) جي سوانح بابت لکيو، ڄام عالي مقام مرحوم جي پٽن جي نا اتفاقي تي روشني وڌي آهي. پٽي ڪنهن به ڪتاب ۾ اهو تفصيل موجود ناهي. لکي ٿو ته:

'ڄام ندي، شاهه مراد جي فرزند سيد منصور جي خلافت ۾ سنه ۹۱۴ ھ ۾ وفات ڪئي. ڄام مذڪور کي ٻه پٽ هئا: هڪ صلاح الدين ۽ ٻيو فيروز. جنهن وقت ڄام (ندي) جو جنازو (ٺٽي جي) شهر کان ٻاهر اڳتي مقام ڏانهن ڪنيو پئي هليا تڏهن واٽ تي ٻنهي ڀائرن ۾ بادشاهي بابت پاڻ ۾ بحث پئي ٿيو تان جو مقام تي پهتا. جنازي نماز لاءِ (وڏي جي بجاءِ ساڳئي وقت) ٻنهي سيد منصور کي نماز پڙهائڻ جي اجازت ڏني. مدفون ڪان فارغ ٿي جڏهن سڀ شهر ۾ آيا ته علماءِ، فضلاءِ، فقراءِ ۽ رعايا سيني گڏجي صلاح الدين کي بادشاهي جي بشارت ڏني ۽ هن کي ڏينهن حڪومت ڪئي. بعد ۾ ڄام (مرحوم) جو ٻيو پٽ فيروز، سيد منصور جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ته ڪيس ان صورت ۾ (اٺين چئي) بادشاهي جي بشارت ڏنائين ته: ”اوهان کي محمد صلي الله عليه وسلم طرفان خلافت جي خلعت پهرائي اٿن ۽ تو تي لازم آهي ته عدل انصاف ڪرين، خلق کي پاڻ ڏانهن راضي ڪرين. تنهنجي بادشاهي لاءِ تيرهن سالن جو حڪم نبوي صادر ٿيو آهي.“ (پوءِ) صلاح الدين به خدمت ۾

حاضر ٿيو جنهن کي احمد آباد (گجرات) جي حڪمراني جو حڪم ڏيئي رخصت ڪيائون.'

هن بيان مان لڳي ٿو تہ عالمن، فاضلن، درويشن ۽ رعيت سيد منصور جي پڇڻ کان سواءِ صلاح الدين کي حڪومت جي مبارڪ ڏني، جنهن جو رد عمل اهو ٿيو جو سيد موصوف فيروز کي حڪومت جي بشارت ڏني. سنڌ جي تاريخ جو هي هڪ وڏو حادثو آهي.

ميان نصير محمد جي والده ۽ گهر واريون

تاريخ: ۲۸ مارچ ۱۹۹٦ع تي ميان نصير محمد جي ڳاڙهي واري مسجد ۽ ميان نصير محمد جي مقام کي ڏٺوسون ۽ معلوم ٿيو تہ: ميان نصير محمد جي مسجد واري ماڳ جي ڀرسان ڪوٽ هو. ڏکڻ طرف وارن ڀن برجن جا نشان ڏٺاسون. ميان نصير محمد جي مقام ۾، سنڌس مزار لڳ، سانٺڻ (ماين) جو مقام آهي، جنهن ۾ ميان نصير محمد جي والده ۽ ٻہ گهرواريون مدفون آهن. گهر وارين جو قبرون هڪ ٻئي کي ويجهو گڏ ۽ والده جي اوپر طرف ڪجهہ وٿيءَ تي آهي. فقير اها سڃاڻپ ڪرائي. والده واري تربت پٿر جي ۽ ڀرسان ڪتهڙو. سيراندي کان خوشخط ڪلمو ۽ پيراندي خالي، نالو ڪونهي. سنگتراشل پٿر جي ٻنهي پاسي آيتون. گهر وارين جون قبرون اهڙيون سهٽيون سنگتراشل جهڙيون مڪلي تي. سيراندين کان ڪلمان ۽ پيراندين کان نالا هيئين طرح:

۱- تاريخ وفات مرحومہ بي بي بهائتي
يڪ هزار ويڪ صـــــدو يارده
(۱۱۱۱ هہ)

۲- تاريخ وفات مرحومہ بي بي جادو
يڪ هزار ويڪ صـــــد وچهارده
(۱۱۱۴ هہ)

● ميان نورمحمد جي دور ۾ نادر شاھ جو حملو

نادر شاھ جي حملي بابت ٻن قلمي ڪتابن ۾ حوالا نظر مان گذريا:

۱- دُره نادره، مصنف محمد قلي ابن حافظ خواجه بخش، سال تصنيف ۱۲۳۲ھ. هي قلمي ڪتاب پشاور ميوزم ۾ مطالعي هيٺ آيو. ان ۾ عبارت:

'ڪابل ۾ پهچڻ بعد نادرشاھ کي پوري تحقيق سان معلوم ٿيو ته خدا يارخان (ميان نورمحمد) مخالفت ۾ آهي. نادرشاھ ديره جات طرفان شڪارپور پهتو. (اشاري طور اثين ڄاڻايل ته) خدا يار خان ۽ نادرشاھ جي وچ ۾ ڪي ڳالهيون (غالباً وزير جان محمد ڏاهري اتي اچي مليو ۽ ڳالهيون ٿيون). خدا يار خان سنڌو دريا اُڪري وڃي عمر ڪوٽ ۾ پناھ ورتي. (درياءِ اڪرڻ مان گمان ٿئي ٿو ته ميان نورمحمد خدا آباد ۾ هو جتان هو عمرڪوٽ ڏي روانو ٿيو). نادرشاھ به درياءَ اڪري پٺيان پيو ۽ وڃي عمرڪوٽ جي قلعي وٽ پهتو. ميان نورمحمد گرفتار ٿيو ۽ قلعي ۾ جيڪي خزانا لڪايل هئا سي نادرشاھ هٿ ڪيا. (ميان نورمحمد خزانا پاڻ سان ڪنيا هئا ۽ پويان فصلن ۽ ٻين ذخيرن کي ساڙاياائين ته جئن نادرشاھ کي ڪجھ به هٿ نه اچي. اهي ئي خزانا هئا جيڪي عمرڪوٽ جي قلعي مان نادرشاھ کي هٿ آيا). ميان نورمحمد فرمانبرداري قبول ڪئي ۽ نادرشاھ کي تحفا پيش ڪيائين. (نادرشاھ به پنهنجي طرفان تحفو ڏنو جنهن جي وضاحت هن طرح):

'از نعمت حضرت شاهشناهي نيز از خيار فواکه يعني خربوزه که دران اوقات نو باوه از بلخ آورده بودند يک هندکه عبارت دويست شتر باشد بارگيري و برائي سرکار بادشاھ ذيجاھ اهداشد'

۲- نادرنامه: هي مثنوي 'شاهنامه' وانگر خدا يار خان عباسي (ميان نورمحمد؟) ٽن سالن جي محنت بعد ۱۱۵۵ھ ۾ لکي پوري ڪئي. سنه ۱۹۳۱ع هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو هڪ سنڌي صاحب لاهور ۾ چوڏهن ٻين ڪتابن سان گڏ سٺ روپين ۾ پروفيسر محمد شفيع کي ڏنو. جيڪڏهن مثنوي

نادر نامه، ميان نورمحمد پاڻ تصنيف ڪئي ته پوءِ اهو ڪتاب نادر شاهه جي حملي بابت نهايت قيمتي ماخذ آهي. مٿيون احوال ڪتاب جي وڪري جو مون ڳولي لڌو، پر افسوس جو ڪتاب کي ڳولي لهڻ لاءِ وقت نه مليو.

● ميان نورمحمد جا سپه سالار

'تاريخ 'نامه نغز' موجب ميان نورمحمد جا سپه سالار نَوَ هئا: مير چام ندو، مير بهرام خان، مير چاڪر خان، مير شاهو خان، شاهه بهارو، مراد ڪليري، بلاول، خيرو ۽ ڪمال. پهريان ٽيئي پائر مير شهداد خان جا پٽ هئا ۽ مير شاهو خان سندس ڀاءُ يا سوٽ هو.

● بکر تي افغانن جو قبضو

ان جو ذڪر وڏي مير جان الله شاهه روهڙي واري پنهنجي هڪ ڏکهي مخمس ۾ ڪيو آهي ته:

بکهر چون اجاره ڪرد افغان
بيداد ڪشيد سر بکيوان
برهم زده شد چهار ارکان
ديهات خراب و شهر ويران
اشراف دارد دلش پريشان

● ٽالپرن جي دور ۾ افغاني لشڪر جا حملا ۽ ساڻن مقابلا

ٽالپرن جي شروع واري دور ۾ جنگ هالاڻي ۾ شڪست کان پوءِ به ميان عبدالنبي لالچون ڏيئي افغاني لشڪر سنڌ تي چاڙهي آيو. ڪابلي افغانن سکر تي قبضو ڪيو، پر مير رستم خان حملو ڪري سنه ۱۲۴۰هه ۾ به کين بي دخل ڪيو. انگريزن جي سياسي چال ۽ سندن ٽيڪ تي شاهه شجاع افغان لشڪر وٺي آيو. پلهرئين حملي وقت دستور موجب حيدرآباد، خيرپور ۽ ميرپور جي ميرن متفقه طور شاهه شجاع جي اڳرائي کي منهن ڏنو. سنڌ جي لشڪر مان ڪي نالي وارا سپه سالار ۽ ٻيا شهيد ٿيا پر افغاني لشڪر سکر کان اڳتي وڌي نه سگهيو. ٻه

مقابلا ٿيا ۽ ٻنهي ۾ افغاني لشڪر ميدان ڇڏي ڀوڳي هٽيو.

ـ ٻهريون مقابلو اربع ڏينهن ويهين تاريخ شعبان ۱۲۴۹ھ ۾ ٿيو. افغان لشڪر جو سپه سالار آخوند زادو الهداد هو. هن مقابلي ۾ سنڌ جي لشڪر مان ٽي سپه سالار ۽ ٻيا سپاهي شهيد ٿيا. اهي سپه سالار هئا عالم خان مري، چاڪر خان جسڪاڻي ۽ رحيم خان ڪوسو.

ـ ٻي جنگ هفتو ڀوءِ اربع ڏينهن ۲۷ شعبان ۱۲۴۹ھ تي ٿي جيڪا 'ڪرڙي واري جنگ' جي نالي سان مشهور آهي. ان ۾ افغاني سپه سالار سمندر خان هو. سنڌ جي طرفان خيرپور جو غلام مرتضيٰ شاهه ۽ حيدرآباد جو سيد ڪاظم شاهه سپه سالار هئا. هن جنگ ۾ افغاني لشڪر کي شڪست آئي جو وري ٽيو پيرو جنگ لاءِ ميدان ۾ نه آيا. هن جنگ ۾ غلام مرتضيٰ شاهه، ڪاظم شاهه، جهان خان مري، دريا خان نظاماڻي ۽ بهادر خدمتگار شهيد ٿيا.

▒▒▒▒▒▒▒

رهاڻ هيرن کاڻ

آزادي جا علمبردار

[اتر سنڌ ۾ خانڳڙهه (جيڪب آباد) طرف بلوچن ۱۸۵۷ع ۾ انگريزن خلاف هٿيار کنيا. اهو واقعو مشهور آهي ۽ ان بابت ڪجهه نه ڪجهه لکيو ويو آهي. راقم کي هيٺيون بيان مرحوم مير شاهنواز خان شاهلياڻي جمالي ڏنايو جنهن پنهنجي والد مير علي نواز خان کان ٻڌو. مير علي نواز خان ۽ دلمراد خان کوسو (۱۸۵۷ع واري وڏي دلمراد خان جو پوٽو) دوست هئا جنهن کان به مير علي نواز خان کي حقيقتون معلوم ٿيون. انهي ڪري هي بيان جيڪو ۱۹۷۵ع ۾ قلمبند ڪيو ويو جيتوڻيڪ مختصر آهي مگر تاريخي اهميت وارو آهي- نبي بخش]

۱۸۴۳ع ۾ سنڌ تي انگريزن جي قبضي بعد، ملڪ جي ماڻهن کي آڻ مڃائڻ خاطر چارلس نيپيئر جي جابرانه حڪمن ۽ قانونن ۽ خاص طرح اتر سنڌ جي جان جيڪب جي فوجي ڪاروايُن سببان، ۱۸۵۷ع ۾ هيٺ ڪراچي ۾ توڙي اتر سنڌ ۾ بغاوتون شروع ٿيون. خانڳڙهه(جيڪب آباد) کان ۳٦ ميل اتر شاهپور تائين ماڻهن ۾ انگريزن جي خلاف تاءُ هو ڇاڪاڻ جو جيڪب فوجي قانون لڳائي ڪُلم ڪُلايو ماڻهن کي هڪ ڪنڊي جي وڻ ۾ ڦاسين تي پئي لٽڪايو. اها ڪنڊي شهر کان ٽي چار ميل اولهه طرف بيٺل هئي جتي ٽي چار رستا اچي ملندا هئا ۽ وڏو چوسول هو، اها ڪنڊي پوءِ 'جيڪب جي ڪنڊي' سڏجڻ لڳي.

چار اڳواڻ هئا جن انگريزن کي تڙي ڪڍڻ لاءِ جنگ جو فيصلو ڪيو ۽ شاهپور کي مرڪز بنايو.

۱- **سيد عنايت شاهه** بن اشرف شاهه عرف اُچن شاهه، عيسباڻي بخاري وينل شاهپور تعلقو ڇت.

۲- **شير محمد عمراڻي**، پاڙو تنگياڻي، وينل مَجوتي تعلقو ڇت (۱۹۷۵ع ۾ سندس اولاد مان قادرداد).

۳. **ملگذار جکراڻي**، وينل ڳوٺ لَنڊا لڳ شاهپور (۱۹۷۵ع ۾ سندس اولاد

مان محمود ۽ شير علي).

۴. **دلمراد خان ڪوسو،** پاڙو ڇُتاڻي، وينل بهادر پور، تعلقو ٺل (۱۹۷۵ع ۾ سندس اولاد مان سندس پٽ بهادر خان جي ڇئن پٽن جو اولاد: انهن مان وڏو پٽ دلمراد خان وڏي همت وارو هو. (هندن، اوستہ محمد جي وڏي عالم عبدالوهاب جي پٽ ابوالحسن کي قتل ڪيو. مولوي عبدالوهاب وڏي علم ۽ عزت وارو هو ايتري قدر جو جڏهن فارغ تحصيل ٿيو تہ مولانا محمود الحسن ديو بندي سَنَدَ ڏيندي مٿس پنهنجي پڳ رکي هئي. دلمراد خان هندنجي اڱرائي جو جواب ڏنو ۽ سندن ست ماڻهو مارايا. انهي ڪري گرفتار ٿيو ۽ سر شفيع کي هڪ لک روپيہ ڏيئي وڪيل ڪيائين ۽ آخر آزاد ٿيو. مير علي نواز خان شاهلياڻي جمالي انهي معاملي ۾ ساڻس مددگار هو).

جيڪب انهن خلاف فوج موڪلي جنهن کي' شڪست آئي. شاهپور ڪان اتر شيراني علائقي واري جنگ مشهور آهي. ان ۾ هڪ فوج جو ڪمانڊر ۽ بہ ٻيا انگريز مارجي ويا. انهن جون قبرون شاهپور ۾ آهن (سيد مير محمد شاهہ جي بنگي کان اوپر، پٽ واري نئين جي اولاهين ڪنڌيءَ تي). ان بعد ٻي فوج چڙهائي ڪئي ۽ عنايت شاهہ ڪان سواءِ ٻيا ٽيئي اڳواڻ گرفتار ٿيا. جيڪب فوجي عدالت ۾ ڪيس هلايو ۽ ماڻهن ۾ هراس ۽ هيبت پکيڙڻ لاءِ چئني تي سخت سزائون رکيون: (۱)عنايت شاهہ کي توب جي منهن ۾ ڏيڻ جو فيصلو ڪيائين، (۲) شير محمد عمراڻي کي 'جيڪب جي ڪنڌي' ۾ ڦاسي ڏنائين، (۳) مگلذار جکراڻي کي قتل ڪرايائين، (۴) دلمراد خان کي ڪاري پاڻي جي سزا ڏنائين.

عنايت شاهہ جي گرفتاري لاءِ جيڪب پاڻ فوج وٺي شاهپور تي چڙهائي ڪئي. عنايت شاهہ ان وقت موجود ڪونہ هو ۽ بگٽين جي ملڪ ۾ ويل هو. سندس پٽ اچن شاهہ ۽ پير شاهہ موجود هئا جن تي جيڪب سختي ڪئي ۽ عنايت شاهہ جي گرفتاري لاءِ ڪيمپ هٽي ويٺو. جنهن تي سخي در محمد

جمالي (پاڪستان جي موجوده وزير اعظم ظفرالله خان جمالي وارن جو وڏو) ۽ غلام محمد ولد مير محمد جمالي رات ئي رات گهوڙين تي چڙهي خان قلات وٽ ياڳ ۾ پهتا ۽ خان محراب خان کي چيائون ته: اسان جي مرشد تي سختي آهي، تون جيڪب سان ڳالهاءِ. خان قلات پيرجان کي جيڪو خان طرفان خانڳڙهه ۾ نائب هو ڏياري موڪليو ۽ جيڪب ڏانهن پيغام موڪليائين ته: عنايت شاهه کي ڪابه سزا نه ڏني وڃي ۽ مٿس جيڪو به جرمانو هوندو سو آءٌ ڀري ڏيندس. جيڪب اها ڳالهه نه مڃي ۽ چيائين ته سزا اڳ ملي چڪي آهي سو ڪيس سزا ڏينداسون.

هڪ روايت موجب شاهپور ۾ جيڪب جي ڪيل سختي سببان عنايت شاهه آيو ۽ جيڪب مٿس توب تياري ڪرائي پر ڪنهن خرابي سببان توب نه چٽي. ٻي روايت موجب عنايت شاه پيش نه پيو ۽ جيڪب دل شڪستو ٿي پوئتي موٽيو. ان کان اڳ اندران حويليءَ مان وڏي پلاري بزرگ بيبي شهرناز جيڪب کي چوائي موڪليو ته: تنهنجي لاءِ چڱو ائين آهي جو پوئتي موٽي وڃ ۽ دير ڪندين ته تنهنجو لاش خانڳڙهه ويندو. پوءِ اچن شاهه ۽ پير شاهه کي چڏيائين. جيڪب رات جو خواب ۾ ڏٺو ته: سيد حسن شاهه (عنايت شاهه وارن جو وڏو) جي قبي مان بلهه جو اُلو اڏاڻو جيڪو اچي سندس تنبوءَ کي لڳو. صبوح جو چيائين ته: ”پير پادري نے مار ڈالا“. ڳالهه ائين مشهور آهي، پر جيڪب کي ڪو چرڪ پيو يا ٻگٽين جي فوج سان گڏ عنايت شاهه جي حملي جو ڊپ لڳو، يا بيمار ٿيو، سو ڪيمپ ڪوچ ڪري پوئتي روانو ٿيو. خانڳڙهه (جيڪب آباد) کان ۱۱ ميل اتر ”چٽن پٽي“ جي قديم قبرستان وٽ پهتو جو پيٽ ۾ روٽ پيس. اتان روانو ٿيو ۽ گهوڙي تي سوار هو جو مئو، ۽ سندس لاش خانڳڙهه آندائون ۽ اتي پوريائون. انگريزن پوءِ خانڳڙهه جو نالو مٽائي جيڪب آباد رکيو. جيڪب کانپوءِ ماربيدر ۽ ان کان پوءِ پيو انگريز فوجي آفيسر آيو جن جکراڻي، ٻگٽي، پنگر، کوسن ۽ ٻين قومن جا سوين ماڻهو مارايا.

عنايت شاهه سلامت رهيو ۽ وفات بعد ڪيس سيد حسن شاهه جي مقام ۾ رکيائون جتي سندس تربت حسن شاهه جي قبي کان اتر طرف آهي. راقم هن آزادي جي علمبردار جي تربت مير شاهنواز شاهلياڻي سان گڏجي وڃي ڏٺي. سندس پڙ پوٽي سائين اچن شاهه (بن عنايت شاهه بن اچن شاهه بن عنايت شاهه) سان راقم جي نيازمندي هئي. وڏي حوصلي ۽ همت وارو هو. پاڻ ميزبان هو جو جيڪب آباد ۾ سندس بنگلي تي مون، پنهنجي دوست محمد اسماعيل نون سان گڏ، سگهڙن سان ڪچهريون ڪيون.

انگريزن جيڪب آباد ۾ جيڪب جي قبر کي يادگار طور پڪو ڪيو ۽ ان کي مان ڏيڻ لڳا. اهوجهه ماڻهو به پوءِ جيڪب جي قبر تي مجتائون باسڻ لڳا. پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، پنجاب وارن به شهرن تان انگريزن جا نالا متائي ڇڏيا پر سنڌ ۾ جيڪب آباد جو نالو قائم رهيو، حالانڪ اهو جيڪب جي قبضي کان اڳ جو شهر خانڳڙهه هو جنهن کي انگريزن جي دور ۾ بدلائي جيڪب آباد ڪيائون. جيڪب جي عزت ۽ عظمت هن پوئين ويجهي دور تائين قائم رکي وئي. انگريز مصنف لئمبرڪ به ڪتاب لکي نيپيئر ۽ جيڪب کي ساراهيو. ڪن سنڌ مان به سندس ساراهه جا ڪ پٽي پريا آهن. تورو اڳ سنڌ جو گورنر سومرو صاحب جڏهن جيڪب آباد ويو ته اخبارن جي لکڻ موجب ڦريائين جيڪب جي قبر تي ويو.

⁂⁂⁂

سنڌ جو آسمان

منهنجي مهربان ۽ مشهور شاعر فيض احمد فيض، سندس خيال جي اوج سان، سنڌ جي زمين کي پنهنجو آسمان بنايو :

فيض اوجِ خيال سے هم نے
آسمان سندھ کی زمين کی هے

مون سنڌ جي آسمان ۾ چنڊ، تارن ۽ نکتن جي سونهن ۽ سينگار کي ڏٺو آهي.

اي سڄڻ! اڄ ته توکي به سنڌ جي آسمان جو سير ڪرايان.

سنڌ جي روايت موجب، تارا ۽ نکٽ الاهي روشني جا جزا آهن ۽ نوراني آهن. انهي ڪري هر سمجھ واري کي ڪنهن سڄاڻ سيد جي تاڪيد ته:

اُڀريا اسر جا نوراني نکٽ
اُٿي وٽ وَٽ، صبح جي سيد چئي.

'سنڌ جو آسمان' پڙهي ڪو پڇي ته آسمان گھڻا آهن ڇا، ته ان جو جواب 'هائو' ۾ آهي. قران حڪيم ۾ به ستن آسمانن (سبع سماوات) جو ذڪر آهي، انهيءَ لاءِ ته انسان سوچي ۽ سمجهي. اسان جو آسمان اسان جي ڌرتي جو آسمان آهي جيڪا هڪ گرھ آهي. اهڙا نَو ٻيا گرھ معلوم ٿي چڪا آهن ۽ هرهڪ جي مٿان آسمان آهي. اهي ڏهه ئي هڪ شمسي نظام ۾ شامل آهن. ڪائنات ايترو وسيع آهي جو اهڙا ٻيا ست يا ستن کان ستوڻا نظام هجن. انسان جو علم وسيع ٿيندو ته 'ستن آسمانن' جي حقيقت به معلوم ٿيندي. ڌرتيءَ کان مٿي هوائي ڪره (Atmosphere) جا به هڪيئي مٿان فضائي يا آسماني تهه آهن جيڪي انسان کي معلوم ٿي چڪا آهن، پر آهن ست. زمين سان لاڳو مٿي پهرين هوائي ڪره وارو تهه 'ٽروپو سفيئر' (Troposphere) آهي، ان جي مٿان ٻيو 'سٽراٽو سفيئر' (Stratosphere)، مٿان ٽيو 'ميسو

سفيئر'(-Meso)، چوٿون 'ٿرمو سفيئر' (-Thermo). پنجون جنهن سان شامل 'آيو نائيز گيسن' (Ionised gases) جو ته، ان ڪان مٿي ڇهون 'آيونو سفيئر' (-Iono)، ۽ ستون مٿان 'ايڪسو سفيئر'(-Exo).

اي سرتيا! سڄي دنيا (ڌرتي) جي ملڪن مٿان آسمان هڪ ئي آهي، پر دنيا جي هر ڀاڱي جي آسمان جي صورت نرالي آهي. ان صورتحال جي لحاظ سان، پاڪستان ۽ سنڌ جو آسمان نرالو آهي. پر خاص طرح سنڌ جو آسمان جنهن مون ڏٺو آهي تنهن توکي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. ان سلسلي ۾ ڀريائين ڪي ڳالهيون سمجهڻ ضروري آهن.

جاڻ ته، سنڌ جي مٿان آسمان طنبوءَ وانگر گولائي ۾ بيٺل آهي. ڪنهن به طنبوءَ کي مٿي جهلي بيهڻ لاءِ وچ ۾ هڪ اڀي ڏگهي ڪاٺي ڏنل هوندي آهي جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'مَلُ' چئبو آهي. سگهڙ شاعر محمود پلي ڏگهو قداور مڙس هو سو ڪيس دوستن 'مَلُ' ڪري سڏيو، ۽ پوءِ هن پاڻ پنهنجو تخلص به 'مَلُ' ڪيو. هاڻي سمجهه ته تون آسمان جي هيٺان پوري وچ تي بيٺو آهين، يعني جتي تون بيٺو آهين اها آسمان جي طنبوءَ هيٺان 'مل' واري جاءِ آهي. تنهنجي سِر جي مٿان جيڪڏهن اڀي ليڪ ڇڪجي جيڪا مٿي وڃي آسمان کي لڳي ته ان جاءِ کي اسان 'چوٽي' يا 'ڪاپار' چونداسون. ان چوٽي واري جاءِ کان جيڪڏهن هڪ خيالي سڌي ليڪ اتر- ڏکڻ تي ڪڍجي جيڪا قطب تاري مان لنگهي، ۽ ٻي خيالي ليڪ ان سان گونيا ڪندڙ تي. اوڀر- اولهه تي ڪڍجي، ته اهي به ليڪون آسمان کي چئن ڀاڱن ۾ ورهائينديون: اتر- اڀرنديون ڀاڱو، اتر-الهنديون ڀاڱو، ڏکڻ- اڀرنديون ڀاڱو ۽ ڏکڻ الهنديون ڀاڱو. اسان انهن ڀاڱن جي حوالن سان، آسمان ۾ چنڊ، تارن ۽ نکٽن جو بيهڻ بيان ڪنداسون.

اي سياڻا! سمجهه ته چنڊ ۽ تارا آسمان ۾ اڀرندي طرفان اڀرن ٿا، مٿي چڙهن ٿا ۽ پوءِ الهندي طرف لهن ٿا. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ۽ اسان به انهيءَ ظاهري صورتحال موجب توکي سمجهائينداسون. جيتوڻيڪ ستارن جي علم

(نجوميات / Astronomy) مطابق سمجهاڻي پيءِ طرح ٿيندي. چنڊر تارن جي ايرڻ ۾ لهڻ وارن طرفن جي لحاظ سان، هڪ طرف جو نالوئي اوپر يا ايرندو ٿيو ۽ ٻئي جو اولهه يا الهندو.

جئن سج اوپر کان ايري مٿي چڙهي ٿو ۽ چئجي ٿو ته سج پهر تي آهي، هاٿي ٻن پهرن تي، هاٿي اولهه طرف لڙيو آهي يا هاٿي باقي پهر تي آهي، تيئن چنڊر يا ڪنهن تاري ۾ نکٽ لاءِ به چئبو ته مٿي پهر تي آهي، ٻن پهرن تي يا ڪاپار يا چوٿي تي آهي، يا لڙيو آهي، يا هاٿي باقي پهر تي يا اڌ پهر تي آهي ۽ لهڻ وارو آهي.

سال جي مدت ۾، تارن ۾ نکٽن جو ايرڻ، مٿي اچڻ ۽ لهڻ جدا جدا مهينن جي حوالي سان بيان ٿيندو آهي. اهي مهينا شمسي سال يا سنبت جي سن وارا آهن، جن جي ڄاڻ ضروري آهي. اسلامي تاريخي دور ۾، انهن سنبت وارن مهينن کي به چنڊر جي حساب سان مقرر ڪيو ويو، يعني هر مهينو چنڊر ڏسڻ سان شروع ٿيندو. سنڌ جو سنبت وارو شمسي سال 'چيٽ' جي مهيني سان شروع ٿيندو جيڪو مارچ- اپريل مهينن جي مدت ۾ ايندو. سنبت وارا ٻيا مهينا به ائين ايندا. هيٺ سنبت وارا مهينا ۽ آڏو انگريزي نالن وارا مهينا ڏجن ٿا ته جئن سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي.

سنبت سال جا مهينا	انگريزي نالن وارا مهينا
چيٽ	مارچ- اپريل
ويساک	اپريل- مئي
ڄيٺ	مئي- جون
آکاڙ	جون- جولاءِ
سانوڻ	جولاءِ- آگسٽ
بڊو	آگسٽ- سيپٽمبر
اَسُو	سيپٽمبر- آڪٽوبر

ڪتي	آڪٽوبر- نومبر
نلهري	نومبر- ڊسمبر
پوهه	ڊسمبر- جنوري
مانگهه	جنوري- فبروري
ڦڳڻ	فبروري- مارچ

نحس تارا ۽ وهم وسوسا

اي سڄاڻ! تارن بابت صحيح سوچ ۽ تارن بابت وهمن وسوسن ۾ فرق ڪرڻ ضروري آهي. آڳاٽي دور جو انسان وهمن ۾ ورتل هو ۽ هن پنهنجي بچاءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ وهمن وسوسن جو سهارو ورتو. وهم ۽ وسوسا سنڌ جي ابوجهن ۽ اڻجاڻن ۾ به هلندا آيا آهن ۽ تارن بابت اهي ٻن قسمن جا آهن: هڪ اهي جيڪي آسمان ۾ ظاهر ظهور اڀرندڙ ۽ لهندڙ تارن ستارن بابت آهن، ٻيا اهي جيڪي هڪ غير موجود خيالي تاري بابت آهن.

ظاهر ظهور تارن مان 'تارو' نالو فقط ٻن تارن جو آهي، هڪ صبوح واري تاري جو ۽ ٻيو اُيٺ تاري جو. چوندا: 'تاري اڀريي اٿياسون' يعني صبوح وارو تارو جڏهن اڀريو تڏهن اٿياسون. چوندا: 'هنن اهڃاڻن مان پائنجي ٿو ته تارو اڀريو آهي' يعني اُيٺ تارو اڀريو آهي. ناڙي وارا چوندا: 'هي تاري جو رَغام آهي' يعني هي جهڙ (رغام= هلڪا ڪڪر) ايٺ تاري جي اڀرڻ ڪري ٿيو آهن.

● نحس تارو: انهن ٻن 'تارن' کان سواءِ وهمن وسوسن واري دنيا ۾ ٽيون نالو 'تارو' هڪ خيالي 'تاري' جو آهي جنهن بابت جدا جدا بيان آهن. وهمن نه فقط ابوجهن ۽ ڪمزور ذهن وارن کي منجهايو آهي پر ڪن ڏسٽن واٺسٽن کي به رلايو آهي. ان جو پڪو نالو 'تارو' آهي پر 'نحس تارو' (نياڳو تارو) به سڏين. (ان جو ٻيو نالو 'جوڳني'). چوندا: تارو سامهون آهي، ان طرف نه وڃڻ گهرجي. عام وهم موجب 'تارو' ٻه ٻه تاريخون هر قبلي طرف، هڪ تاريخ زمين ۾ ۽ هڪ

تاريخ آسمان ۾ آهي. قبلن جي ڳڻپ اپرندي کان ڪندا جنهن موجب ١ ۽ ٢ تاريخ تارو اپرندي، ٣ ۽ ۴ ڏکڻ، ۵ ۽ ٦ اولهه، ٧ ۽ ٨ اتر، ٩ زمين ۾ ۽ ١٠ آسمان ۾. وري ١١- ١٢ اوپر ۽ انهي طرح اڳتي تيهن تائين. انهي ڳڻپ موجب، 'تاري' سامهون نه ويندا. اگ اهو وهم ايتري قدر هو جو قبرستان واري طرف ڏانهن تارو سامهون هوندو هو ته جنازو دفن ڪرڻ نه ويندا هئا. ٩ تاريخ تي تارو زمين ۾ آهي انهي ڪري ڪوڏر جي لپي وارو ڪم نه ڪندا جو تارو هيٺ زمين ۾ سامهون آهي؛ ٽوٽي به نه ڪوڙيندا، ۽ جي لاچار ڪوڙٽي پئي ته ڏري ۾ لوڻ، اَنُ يا پئسو پائي وجهندا، يعني تاري کي نذر ڏيندا. ١٠ تاريخ تي مٿي چڙهي وڻ نه ويندا، مٿي ڇت جو ڪم نه ڪندا، ۽ نئين وهٽ تي نئين سواري نه ڪندا جو تارو مٿي آهي.

نحس تاريخ اها تاريخ ڪندا جيڪا هٿ جي اگوٺي ۽ آڱرين جي ڳڻپ ۾ وچين آڱر تي اچي. ڳڻپ آڱوٺي کان شروع ڪري چيچ تائين، ۽ وري آڱوٺي کان شروع ڪبي. انهي ڳڻپ موجب مهيني جا ڇهه 'نحس ڏينهن' يا 'اَپريون تاريخون' ڪندا؛ اهي ٽيون ٣، ٨، ١٣، ١٨، ٢٣ ۽ ٢٨.

ـ حاجي مکڻ جت مِنائي، ڪڇ جو شاعر تنهن ڪچونءَ (مانگر مڇ) تي بيت ٺاهيا جنهن ۾ ڪچون اربع ڏينهن اتر طرف ويو ۽ مئو. ڇاڪاڻ جو اهو ڏينهن نحس هو ۽ پيو ته اتر طرف تارو سامهون هو:

هڪ اتر ڏينهن اربع جو، ٻيو تارو هو تڪرار

ـ مانجُهو (مانجهند) جي مرزائن جي ڪنهن قلمي يادداشت ۾ ڏٺم ته هر مهيني جون هيٺيون تاريخون نحس ڪري ڄاڻايل ٣، ۵، ١٣، ١٨، ٢١، ٢۴. ان ساڳي يادداشت ۾ مهينن وار هيٺيون تاريخون نحس ڪري ڄاڻايل:

آکاڙ-١٨	ڪتي- ٢٠	ڦڳڻ- ٢١
سانوڻ-٨	ناهري-٨	چيٽ-١٨
بڃو-٣	پوهه-٢٦	ويساک-١٦
اسو-١	مانگهه-٢٣	جيٺ-١٣

اي سرتيا ! توکي 'تاري' جي انهن وهمن وسوسن کان خبردار ڪ
ڪان پوءِ، سنڌ جي آسمان جي تارن ۽ نڪتن بابت سنڌ جي سياڻن سجاڻن جي
بيانن ۽ پنهنجي طرفان ڪيل جانچن ويچارن جي آڌار تي هيٺ وڌيڪ روشني
وجهجي.

نکٽ ۽ تارا

- سنڌ جي روايت موجب، سنڌ جي آسمان ۾ نَوَ لک تارا آهن.
- نکٽ(constellations): نکٽ 'نکشتر' جو هلڪو سنڌي اچار آهي.

اهي تارن جا ميڙ آهن جن ۾ ڪن آڳاتن سُڄاڻن جي خيال موجب ڪي ستائون يا صورتون سمايل آهن. سنڌ جي آسمان جا مکيہ نکٽ ڇهہ آهن: ڪتيون، تيڙو، لڌا، وڇون، ڪٽ ۽ چوتار. انهن مان پهريان چار، اپرندي کان الهندي طرف آسمان اورانگهين ٿا. ڪٽ ۽ چوتار اتر طرف واري آسمان ۾ قطب تاري جي چوڌاري ڦرن ٿا. ڪتيون، تيڙو ۽ لڌا اونهاري جا نکٽ آهن يعني اونهاري وارين راتين ۾ آسمان ۾ هوندا. وڇون سياري جو نکٽ آهي، يعني سياري واري راتين ۾ آسمان ۾ نظر ايندو. ڪتيون، تيڙو ۽ لڌا تيئي زراعت ۽ مينهن جي منڊن جي اهڃاڻن جي لحاظ سان هارين ۽ مالدارن لاءِ وڏي اهميت وارا آهن.

لونگ هالو، عمر هڪسٺو هڪ ورهيہ، ويٺل پراڻا هالا تنهن سال ۲۲ جولاءِ ۱۹۶۰ع تي ڪچهري تي، چيائين تہ: اسين هاري اٺ نکٽ نهاريندا هئاسون جيڪي هڪ ٻئي پويان ايندا هئا. ۱. ميزان (هڪ تارو وڇونءَ کان اڳ ۾)، ۲. وڇون، ۳.ڪتي ۴. تيڙو ۵. مُنا ٦. پيسرو (ڏکڻ- اوبر ڪنڊ کان اڀري ۽ ڏکڻ- اولهہ ڪنڊ تي لهي، پاڻي ڇڇڻ واري وقت) ۷. ايٺ، ڏکڻ طرفان پوئين رات جو تورو نڪري وري لهي وڃي، ۸. نائب.

انهن جو ذڪر هيٺ ايندو. افسوس جو مون لونگ کان 'نائب' بابت ڪونہ پڇيو تہ آسمان ۾ ڪڏهن ۽ ڪٿي بيهي ٿو.

ــ چوندا نکٽ چڙهيا آهن (اڀري مٿي آيا آهن) يا نکٽ نٽي ويا آهن يعني

اولهه طرف گھٽو لڙي ويا آهن، هيٺ تي نمي ويا آهن. شاهه صاحب جي رسالي ۾ سر مومل جي بيتن ۾ آهي ته:

نکٽ سڀ نئي ويا، آيو نه اوٺي

—

اُڀي اڀــاريــام، نکٽ سڀ نئي ويا

ڪنهن آڳاٽي دور کان وٺي سنڌ جي سجاڻ هارين، هر واهڻ وَسينءَ ۾ نکٽن تارن کي جانچيو ۽ انهن جي اڀرڻ لهڻ جي اهڃاڻن سان موسم جي مٽجڻ، مينهن جي وسڻ ۽ جدا جدا فصلن جي پوکڻ جا وقت معلوم ڪيا. عام ٻوليءَ ۾، اڪيلو تارو سو تارو چئبو، پر وڏيڪ هوندا ۽ ڪنهن خاص سٽاءِ ۾ بيٺل هوندا ته 'نکٽ' (constellations) چئبا. جڏهن وچونءَ جي صورت وارن تارن کي وچونءَ جو نکٽ چئبو.

- گِرَهه (planets): ڌرتيءَ کان سواءِ نَوَن گرهن مان فقط ڇهن کي سنڌ جي آسمان ۾ ڏسي سگهجي ٿو. انهن مان ٽي يعني مريخ (Mars)، زحل (Saturn) ۽ مشتري (Jupiter) اهڙا آهن جيڪي اوڀر کان اولهه تائين سنڌ جو آسمان ٽپن ٿا. زُهرو (Venus) افق تي مٿان اڃي وري پوئتي هٽي وڃي ٿو. مريخ ڪتي جي ويجهو ڳاڙهيرڙو تارو آهي، جيڪو ٽن تارن جي ٽڪنڊي جو چوٽي وارو تارو آهي. زحل هڪ وڏو چٽو اڪيلو تارو آهي جيڪو ڪتي- ٽيڙو- لڏي جي پويان چڙهي ٿو. آڪٽوبر ١٩٨٥ع ۾ ۽ وري ٢٩ تاريخ نومبر تي مون ڏٺو ته زهرو سنجهي وقت اولهه طرف لڙيل هو ۽ مريخ صبوح وقت اولهه طرف لڙيل هو. آگسٽ (١٩٨٩ع) پهريون هفتو صبوح ٥ بجه ڏٺم ته مريخ ان وقت وڏيڪ چٽو لڳو، ان کان اڳ به ڳاڙهيرڙو ۽ چٽو، پر ننڍو لڳندو هو. مون تازو پڙهيو ته مريخ زمين کان ٽيانوي مِلين ميلن تي هوندو آهي پر هن وقت چاليهه ملين ميلن تي آهي، زمين کي ايترو ويجهو وري وڏي عرصي بعد ايندو.
- گهمنڌڙ تارا (Comets): گهمنڌڙ تارن يعني ڪاميٽن ۾ 'پُڇر تارو' مشهور

آهي، جنهن ڪي سنڌ جي روايت ۾ چڱو نہ سمجهيو ويو. اهو ماڻهو جيڪو پنهنجي هڪ ڳالهہ تان ڦري وڃي، يا هِتان هُت وڃي فتنو جاڳائي تنهن کي 'پڇڙ تارو' سڏين.

ڪي تارا جڻ سدائين هڪ جاءِ 'بيٺل تارا' آهن ۽ ڪي ٻيا هلندڙ آهن جن ۾ گرهہ (planets) ۽ ٻيا گهمندڙ تارا (comets) شامل آهن. انهن سڀني کي سمجهڻ لاءِ 'علم نجوم' جي ڄاڻ ضروري آهي. انهن بابت سنڌ جي سڄاڻن ۽ سنڌي ٻولي جي ادبي اصطلاحن وارا ڪي اهڃاڻ هي آهن.

سانجهيءَ ٽاڻي وات جو ڏس ڏيندا تہ چوندا: انهي تاري جي رخ تي هليو وڃ. ڪي سال اڳ مونکي ميرپور ساڪري ڪان پنهنجن مهربانن بگهياڙن (بلوچن) جي ڳوٺ وڃڻو هو. سانجهيءَ ڏاري ڳڌجي نڪتاسون. سامهون اولهہ طرف وڏو چمڪندڙ سانجهي تارو بيٺل هو. چياڻون تہ انهيءَ تاري تي هلنداسون ۽ سڌو ڳوٺ پهچنداسون. سنڌي شاعريءَ ۾، تارن جي حوالن سان جذبات جو اظهار ٿيل آهي. شاهہ صاحب جي بيت ۾ آهي تہ:

هِن تاري هُن هيٺ، هُت منهنجا سپرين

عوامي شاعر سانوڻ جو بيت (مارئي جي زباني) تہ:

قطب سنڌي ڪنڌ تي آهن نوري ناڻا

(الف) هيٺ اسان پهريائين اهي ننڍا وڏا تارا جن کي سنڌ وارن نالا ڏنا تن جو تفصيل ڏينداسون. (ب) پوءِ سنڌ جي آسمان جا جيڪي چار تارا وڌيڪ مشهور آهن يعني قطب، ايٺ، صبوح جو تارو ۽ سانجهي تارو تن جو ذڪر ڪنداسون. (ج) ان کان پوءِ سڀ کان اهم موسمي نکتن ۽ تارن جو جن سان سنڌ جي هارين، ڪڙمين ۽ راهڪن جو گهڻو واسطو رهيو آهي ۽ جن جي اڀرڻ سان ساليانو موسم جي مٽجڻ، ٻج وجهڻ ۽ جدا جدا فصلن پوکڻ جي وقتن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو تن جو ذڪر ايندو.

اهي تارا جن تي نالا

اي سجڻ! چاڻ ته سنڌ جي هر ڀاڱي ۾ ڪن تارن جا نالا ساڳيا آهن ۽ ڪن جا نالا ٻيا ۽ انهن کان سواءِ ڪي نوان نالا. راقم سنڌ جا سڀ پاسا گهمي، اتي جي سڄاڻن کان پڇي، تارن جا نالا معلوم ڪيا، پر وڌيڪ پڇا ڪبي ته اڃان وڌي لسٽ ٺهي ويندي. تارن بابت وڌيڪ صحيح ڄاڻ تڏهن حاصل ٿيندي جڏهن رات جو انهن نالن وارن تارن جي سڃاڻپ ڪرائي ويندي: پر اها جانچ هڪ سڄو سال جاري رهندي ڇاڪاڻ جو جدا جدا تارا سال جي جدا جدا وقتن تي رات جو آسمان ۾ چڙهن ٿا. هيٺ انهن تارن جا نالا ڏجن ٿا جن بابت ڪن موقعن تي ڪجهه معلومات حاصل ٿي سگهي. انهن مان وڏن تارن ۽ نکٽن جو تفصيلي ذڪر اڳتي ايندو.

- قطب تارو يا اتر قطب. مشهور تارو آهي ۽ سَڀ- راتيو آهي، يعني مهيني جي سڀني راتين ۾ ساڳئي جاءِ تي قائم آهي.
- قطب جي ڪٽ: جيڪا قطب جي چوڌاري ڦري ٿي.
- ٻاڏي: قطب لڳ ٿي تارا.
- چؤتار: چار تارا جيڪي ڪٽ وانگر قطب تاري جي چوڌاري ڦرن ٿا.
- ٽه تار: ٽي تارا پاڻ ۾ ويجها پر ڏنگي قطار ۾. ١۴ جولاءِ ١٩٨٠ع تي ڏٺم ته گهڻو اولهه طرف لڙي ويا هئا ۽ هيٺيون تارو سر اولهه واري لائين تي هو باقي ٻه ان کان مٿي ڪنداٺا.
- ٻه تار: انهن جي سڃاڻپ جدا جدا: ڪي ڪن ٻن تارن کي ته ڪي ٻين ٻن تارن کي ٻه- تار چون. ڪتي ايرندي ته ٻہ تار مٿي پهر ٿي هوندي. ٻه-تار ايرندي ته هاڙهه وارو چاليهو شروع ٿيندو يا ڪجهه اڳ شروع ٿيل هوندو. دادو طرف لڏن يا مُنن کي ٻه ٻه- تار چون. نئيگ ۾ حاجي بهار خان نوحاڻي چيو ته: ”نئيگ جا هاري واهيءَ جو پاڻي، وڇون، ڪتي، ٽيڙو ۽ ٻه-تار تي ڇوڙين: ٻه- تار يعني ٽيڙن جي پويان ٻه تارا“. هن اهڃاڻ مان ظاهر آهي ته اهي ٻه تارا لڏن يا مُنن وارا آهن.

● وڇون يا پڇون: وڇونءَ جي شڪل ۾ بيٺل تارا.
● وڇونءَ جي ڪٽ: وڇونءَ جي مڇين آڏو تارا
● لڏڙا: اهي لڏو يا لڏا ڪان جدا آهن. ۱۱ جولاءِ ۱۹۸۷ع ۾ ڳوٺ احمد بخش تگڙ (ضلعو دادو) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ چيائون ته: اڳ ۾ وڇون ايرندو ۽ پوءِ لڏڙا ايرندا. ڪتي پوءِ ايرندي. 'لڏڙا' تارا به ڪتي وانگر ڇڄو ڪري بيهندا ۽ تي تارا ڏسڻ ۾ ايندا.
● ڪتي يا ڪتيون: ڇڄي وانگر مڇ ٿيل تارا، تارن جو سهڻو ڇڄو.
● سهنڙو: سهنڙو تارو آڪاڙ جي مهيني ۾ ڪتيءَ جي پويان ايندو ۽ مينهن وسڻ جو وڌيڪ امڪان ٿيندو.
● تيڙو: چئن تارن جي چوڪٽ جي وچ ۾ ٽي اُڀا تارا ۽ ٽي بيا پاسيارا سنهان تارا، ان کي ڪي 'ترهيلون' به چون.
● لُڏو، مُنو يا مُني (جمع، لڏا، مُنا، مُنيون). ٻه تارا، هڪ ڇنو تارو جيڪو 'تيڙو ڪان پويان وتيرڪو ۽ تورو اتر تي، ٻيو ڇنو تارو جيڪو پري ڏکڻ طرف تي. وڌيڪ تفصيل هيٺ ايندو.
● پيسرو: سانوڻ مهيني جي آخري هفتي ۾ ايرندو. پاڻي جي گهٽجڻ جو نشان.
● اَيَٽ: ڏکڻ-اوير طرف اُفق مٿان ايري ۽ ان وقت درياءَ ۾ پاڻي لهي.
● سونهون: ڏينهن جو سونهون آهي، ۽ رات گذرڻ ڪان پوءِ ڏينهن ٿيڻ وارو هوندو ته ايرندو. ايٽ ڪان اڳ ۾ ايري.
● ڪَڪڙو: پوهه جي مهيني ۾ ايرندو:

ڪڪڙو نه ايري پوهه ري
ڪتي نه لهي مانگهه ري.

سياري جي سير ۾ ايرندو، ان وقت سخت سيءَ پوندو جو مينهن به ويٺي مَتندي. چوندا: 'ايريو ڪڪڙو، تريو مينهن جو مڪڙو.'
● لوڏي تارو: صبوح جو تارو جنهن تي ياڳيا مال لوڏيندا، يعني واڙن وتاڻن مان

ڪڍي پڙهائيندا.

- واڳ: واڳ مثل سنهڙن تارن جي مانداڻ، ان کي 'ڳس' به چون. چوندا ته: اها واڳ نوح نبيءَ جي ٻيڙي جي آهي.
- ڪوهه: تي ڪوهه، هڪ واڳ ۾ ٻيو وچڙن جي ميچن برابر اتر طرف ۾ ٽيون وچون جي ڪنڌيءَ جي پويان.
- ٻُتو ڪوهه: چيٽ ۾ واڳ (ڳس) جي پيران اپرندو.

ڪوهن تي مارئي جي سُرجي ڳجهارت ته:

ڏيڍي:

تارو تـــي آئـــين، تارو تي بيـــٺين
تارو منهنجي جـان ۾ هٽي جـو پيـــٺين
تاري مـــان ڪـــٽي اچي تارن تـي ويـــٺين

پيچڻي:

وهائو تـــي آئـــين، وچون تي بيـــٺين
ڪُنڌي منهنجي جـان ۾ هٽي جـو پيـــٺين
ڪوهن تـان ڪـــٽي آٽي ڪتن تي ويـــٺين

- ڪانءَ: واڳ جي پرسان، اوپر طرف
- ڦُبو: وچون جي ڪنڌي جي پويان
- ٻانڊي تارو: سانجهي وقت جو، يا وري صبوح وقت جو.
- منگليون: لس ٻيلي جي شهر اٿل (۱۹۴۹ع) ۾، تارن ستارن جي پڇا ڪرڻ وقت اهو نالو ورتائون، پر اهو پڇڻ وسري ويو ته ڪهڙن تارن کي منگليون ٿا چون.
- ميزان: هڪ وڏي ڄاڻو هاري جي زباني موجب هي تارو وچون کان اڳ ۾ ايري ٿو
- ٽانب: اهو به هڪ اهڙو تارو جنهن کي اڳ هاري ٻج پوکڻ لاءِ جانچيندا

هئا.

• مَسيت: وچونءَ جي پويان آهي

• گهڻو، ڪتوءِ بگهڙ: اهي ڪتي جي چؤڪٽ جي هڪ پاسي سان لاڳو: گهڻو پاسي سان لڳ، ان ڪان پوءِ ڪتو، ۽ پوءِ بگهڙ. ڪتو بگهڙ ڪي جهليو بيٺو آهي.

• لُڏڻ يا ٽِپٽو: ڳاڙهيرڙو تارو جيڪو چمڪا ڏئي ۽ جڻ لُڏي، چيٽ جي مهيني ۾ وڏي اسر اڀرندو (ميرپور ماٿيلو)

• ٽِپَٽو: وهائو تاري جي پويان اڀرندو: گهٽ چمڪو ڪندو پر پوءِ ڏينهن ٽُپي ويندو (ساڳيو 'لُڏڻ' تارو؟)

• ڏوٽي تارو: ڏٽ ڏورڻ (ڳڏ ڪرڻ) لاءِ صبوح جو سوير اٿڻ واري وقت جو تارو.

• صباحي يا صبوحي تارو: پرڀات وقت وارو چٽو روشن تارو (اهڙا هڪ کان وڌيڪ تارا).

• وِهائو تارو: صبوح وارو هڪ روشن تارو، جنهن تي خاص اهو نالو. سڄاڻن جي چوڻ موجب: 'وهائو تارو مٿي ڪونه چڙهندو ۽ آسمان ڪونه لتاڙيندو. روزانو دير سان اڀرندو ۽ پوئتي ٿيندو لهي ويندو: وري ڇهن مهينن بعد اولهه طرفان نظر ايندو.

• سانجهي تارو: سانجهيءَ وقت الهندي طرف بيهندڙ چٽو تارو. چوندا ته جي ڦڳڻ چيٽ ۾ بيٺو ته برسات آٽيندو. گاهه ٿيندو ڍڳين جو بچاءُ آهي. ڦڳڻ چيٽ ۾ ڏڏي گهٽ ٿيندي آهي.

اوڪيءَ پيءَ پٽ پر ڪجي، ڏڏي ڦڳڻ ماهه
. ياري تنهن پر ڪجي جنهن هڙ ۾ ٿمر ناهه

ـــ مريخ(Mars): ڪتي جي ويجهو بيهي، ٽي تارا ٽڪندو ٿاهي بيهن، مريخ انهن ۾ ڳاڙهيرڙو.

ـــ مشتري (Jupiter) وڏو چٽو تارو. فبروري ١٩٨٠ع ۾ مريخ ۽ مشتري ستارن جو قِران ٿيو، يعني هڪ ٻئي ڪي ويجها آيا. مريخ ڳاڙهيرڙو ۽ مشتري

چتو. انهن جي پير ۾ ٽيون ستارو (؟). انهن ٽنهي جي صورتحال ڪي مون مارچ، اپريل ۽ مئي ۾ جانچيو. جيئن اڳتي وڌندا ويا ته انهن جي پاڻ ۾ ستاءَ به ٿورو ٿورو ڦرندي وئي. مارچ ۾ اوپر طرف متي هڪ پهر تي هئا، اپريل ۾ ڏيڍ پهر تي ۽ مئي جي پهرئين هفتي ۾ ٻن پهرن ڪان ٿورو اڳتي ٿيا.

ــ زهرو : وڏو چٽو تارو(Venus). هڪ ڳيچ ۾ آهي ته:

زهرو تارو ظاهري نچـــيـــــو پئي نروار
لـڪي لاڏا بـنـا، سـهـــڻـــا تنهنجـــا وار

● ڪَيسر تارو: ڪيسر خان چانڊيو سخي ۽ ماني کارائيندو هو، ۽ رات گذرندي هن تاري جي بيهڻ تائين ماني پئي هلندي هئي. ماڻهو چوندا هئا ته: اڃان تارو بيٺو آهي، ڪيسر چانڊيي جي ماني هلندي هوندي. پوءِ وڏيڪ خوشي طبعي ڪندي چيائون ته: ڪيسر تارو اڃان بيٺو آهي ۽ ماني ملندي.

سنڌ جي آسمان جا چار مکيه تارا

اهي آهن قطب تارو، ايٽ تارو، صبوح وارو تارو ۽ سانجهي تارو، جن جو سنڌ وارن وٽ گهڻو ذڪر هلي ٿو.

١. قطب تارو

قطب تارو ڏسڻ ۾ هڪ ننڍو تارو، جيڪو سر اِتر طرف واري آسمان جي مٿئين پاڱي ۾ آهي. اهو ڌرتيءَ جي گولي جو اتر قطب آهي، يعني زمين جي اترين چوٽيءَ مٿان بيٺل آهي؛ زمين جنهن محوَر تي ڦري ٿي ان جو اتريون ڇيڙو آهي. ان تاري کي طبعي طور اهو شرف حاصل آهي جو سڄي زمين جو منهن ان ڏانهن آهي، انهيءَ ڪري هڪ جاءِ تي بيٺل نظر اچي ٿو. ٻيا تارا ڦرندڙ نظر اچن، پر قطب تارو قائم آهي. قطب تاري جي انهي ڳڻ ڳورائي جي ڪري، وڏي ۾ وڏي درويش ولي کي قطب چيائون. چوندا 'هڪڙا ولي، ٻيا غوث ۽ ٽيان قطب'. سنڌ ۾ قطب تاري جي مدد سان، مسجد ناهڻ وقت ، ڪعبة الله جو رخ معلوم ڪندا: ماڻهو اولهه ڏانهن منهن ڪري بيهندو اهڙيءَ طرح جئن قطب تارو

سندس سڄي ڪن سان برابري ۾ بيهي؛ ان وقت ماڻهوءَ جي منهن وارو رخ ڪعبة الله جي رخ برابر هوندو. قطب تارو چڻ زمين جو ڪعبو آهي ۽ انهيءَ ڪري سنڌ وارا جن جون دليون اسلام روشن ڪيون تن قطب تاري جو ادب ڪيو. سنڌ وارا نه اتر طرف منهن ڪري پاڻ کي فارغ ڪن ۽ نه اتر ڏانهن پير ڪري سمهن. عوام ۾ عام روايت ته قطب تاري ۾ نبي (صلعم)جو نور آهي. قطب تاري جو ماڻهن تي اهو تورُو جو رات جو ڏِس (طرف) جي خبر ڏيندو.

قطب تارو قائم آهي ۽ ان جي چوڌاري جيڪي نکٽ ۽ تارا آهن سي سڀ قطب جي چوڌاري ڦرن ۽ سال ۾ ڦيرو پورو ڪن. انهن ۾ ڪي وڏا نکٽ شامل آهن هڪ ڪٽ ۽ ٻي چوُتار. قطب تاري بابت هڪ نقل جو ڪنهن چيو ته: منهنجو سائين ڪنهن وٽ ڪونه وڃي، هڪ جاءِ تي ويٺو آهي: ٻيا سڀ ٻيا گهمن ۽ گهُرن. چيائين ته:

نکٽ سڀ نمن، پر قطب چري ٿي ڪينڪي

تڏهن سندس ساٿي انهيءَ ڳالهه کي گهٽ ڪندي جواب ۾ چيو ته:

اصل آڪيرن مان چيون ڪين چُرن

پر قطب جو سهڻو مثال هڪ وڏي محبت واري پنهنجي يار دلدار کي ڏنو ته:

وڃي ننائون نڪري، ڏونگر ڏيهه منجها
ڪِ ڌُو پڪ مير ڪِسي ان ماڳا
سائرُ هوند سڪي وڃي پَوَن نه آڪاسا
تڏهن آن مُلا، نينهن نبيري نڪرون.

هي بيت وڏي معنيٰ وارو آهي جنهن کي ڏيپلي جي وڏي سگهڙ ۽ سالڪ فقير پير بخش ڪلر مرحوم پڙهيو هو. (ننائون= ڪوهه قاف جبل. ڌُو= ڌرو= ڌُرو يعني قطب تارو. سنڌ ۾ هندو جاتي وارا قطب تاري کي 'ڌرو ڀڳت' يا ڌُرو ڀڳت چون. پَڪ مير= پهاڙ. سائر= سمنڊ. پَوَن= واءُ. آڪاسا= آڪاس کان، يعني مٿان واءُ نه لڳي.) هڪ يار تو پنهنجي دلدار کي چوي ته: اي منهنجا پيارا

پرين! جيڪڏهن قطب تارو ۽ پهاڙ پنهنجن جاين تان چرن، يا سمنڊر (سائر) سڪي وڃي، يا مٿان واءَ بند ٿي وڃي ته پوءِ اوهان وٽان (آن مُلا) پنهنجي دوستي ڇني وڃون. مطلب ته اهي ڳالهيون ٿيڻيون ئي ناهن، سو اسان جي دوستي به ٽُٽڻي ئي ڪانهي!

٢. اَيَتُ

ايت جي ابرڻ سان موسم جي مٽجڻ ۽ درياءَ ۾ پاڻيءَ جي گهٽجڻ سببان مال وارن ۽ هارين جي زندگيءَ ۾ اَيَتُ جو نالو ڳرو ۽ ڳڻتي وارو آهي. ايت بابت پڇا ڪندي، ايت جي ابرڻ ۽ اثر انداز ٿيڻ بابت سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جدا جدا ڳالهيون ٻڌيون ويون.

ــ ايت تاري جي ابرڻ واري مهيني ۽ تاريخن بابت ڪن چيو ته سانوڻ جي آخر ۾ ابري ٿو، ڪن چيو ته بڊي جي شروع ۾ ابري ٿو، ڪن چيو ته بڊي جي آخر ۾ ابري ٿو، ۽ ڪن چيو ته اَسو مهيني جي شروع ۾ ابري ٿو.

ــ ٽر ۾ عيداڻي (تعلقو ڇاڇرو) ۾ ڪيل ڪچهريءَ ۾ ڇياڻون ته ايت سانوڻ مهيني جي ٢٠ ۽ ٢٧ جي وچ ۾ ابرندو.

ــ شهر بوبڪ ۾ ٢٨ مئي ١٩٦٥ع ۾ ڪيل ڪچهري ۾ اها راءِ ته سَرءَ جي شروع ۾ بڊي مهيني جي ١٥- تاريخ ابرندو. ٻين جو خيال ته بڊي جي پڇاڙي ۾ ابرندو.

ــ چونڊڪي (تعلقو سوراهه) ۾ ٣ مارچ ١٩٦٦ع تي ڪيل ڪچهري ۾ وڏي سڄاڻ بوڊن فقير ڀنڀري چيو ته "اسوءَ جي پهرين ساڻ ابرندو".

ــ ڪن جو خيال ته اسوءَ جي ١٥- تاريخ ابرندو.

ــ ٤-ڊسمبر ١٩٦٥ع ۾ ڳوٺ ڀنيو لغاري (تعلقو بدين) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ڇياڻون ته اَسو مهيني جي آخر ۾ ابرندو.

اهي سڀ بيان ڪنهن حد تائين صحيح آهن جيڪڏهن ڇنجي ته سانوڻ جي پڇاڙيءَ ۾ جمي ٿو، بڊي جي آخر تائين سنڌ جي آسمان جي اوڀر-ڏکڻ واري افق

مٿان اچي ٿو ۽ اُسو جي شروع ۾ چٽو ٿي بيهي ٿو جو ان کي سڀ ڏسن ٿا. انهيءَ نتيجي جي تصديق هڪ آڳاٽي بيت مان ٿئي ٿي ته:

سِراڻ ماهه ستاويهين، بڊي ٿي گـئي
ايٽ ڪونجڙي، لڪاپور ۾ لَڪيو

يعني ته جڏهن ايٽ سنڌ کان گهٽو پري، سانوڻ (سراڻ) مهيني جي ۲۷ ۽ بڊي جي ۳ تاريخ واري عرصي ۾ سِرجيو ۽ لڪاپور جي ملڪ ۾ ترورو لَڪايائين (نظر آيو) ته ڪونج ان کي ڏٺو.

ــ بڊي مهيني جي شروع ۾ ايٽ جي اڀرڻ تي، مل محمود پلي جو چيل 'ليليٰ مجنون جي قصي' جو بيت شاهد آهي ته:

بڊي پهرين ماه ۾ جڏهن ايٽ اڀرئو
مونڻ سندو من ۾ قاضيءَ قصد ڪيو

ــ اَسُوءَ ۾ 'ايٽ جي وارِ' (چٽو نروار ٿيڻ جو وارو) تي شاعر امين ڪٽيءَ جو موروڙي ۽ مانگر مڇ جي قصي جو بيت شاهد آهي جنهن ۾ موروڙي مڇ کي ہولايو ته:

ڇڏ ته سانوڻ بڊو لنگهي، اچي ايٽ اسوءَ جي وار
اوڳا مڇ، امين چئي، تو کي ڪيو ڪيو خمار

اڳين عالمن جنهن تاري کي 'سُهيل' سڏيو آهي تنهن کي به اسان وٽ 'ايٽ' تو سڏجي. هڪ وڏي عالم (ابن قُتيبه) جيڪي اهڃاڻ ڏنا آهن انهن موجب حجاز ۾ سهيل ۱۴- آگسٽ ڌاري ۽ عراق ۾ ۲٦- آگسٽ ڌاري اڀري ٿو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سهيل جاگرافيائي لحاظ کان ڪٿي اگ ته ڪٿي پوءِ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سنڌ جي سجاڻن جي ڏنل اهڃاڻن موجب پڻ اندازو لڳائجي ٿو ته ايٽ ۲۰- آگسٽ ڌاري اڀري ٿو. بلوچستان جي روايت موجب پڻ جنهن کي بلوچ 'سهيل' سڏين سو 'ايٽ' آهي. مير شاهنواز شاهلياڻي مرحوم (محراب پور جمالي، اوستہ محمد) چيو ته بلوچن جي روايت موجب سهيل بڊي مهيني جي ٻاويهين تاريخ اڀري ٿو.

گِيست دو بڄؤ سهيل کهوشتي
زُڙتا هوشغان اوشتيئ

يعني بڊي جي ٢٢ تاريخ سهيل اڀري بيهندو ۽ جوار ان وقت ڏڍي مان سنگ ڪڍي بيهندي.
ـ سنڌ جا واڻيا چوندا: تارو بڊي جي پاوهين رات جمندو. ان رات ورت رکندا، يعني ان نہ کائيندا باقي پيئڻ واري هر شيءِ پيئندا. چوندا:

نَڪُر ماءِ وياڻي، جيرو ڳڙ کائي

نَڪُر يعني ايڪ تارو، جنهن کي ادب مان 'نڪر' سڏيائون. بڊي جي رات جڏهن چنڊر اڀرندو تڏهن جيرو ۽ ڳڙ کائي ورت پورو ڪندا.
● ايت کهڙي طرف ۽ کهڙي وقت اڀري، ان بابت بہ جداجدا خيال:
ـ گهڻي رات گذري ويندي ڪا توري باقي رات هوندي جو اڀرندو.
ـ ايت پرهہ ڦٽيءَ سان گڏوگڏ اڀرندو.
ـ ايت ڏکڻ- اوير ڪنڊ وٽان اڀرندو، گهڻو مٿي ڪونہ چڙهندو ۽ جيئن پوءِ تيئن ڏاکڻين افق تان پاسو وٺيو الهندي طرف هلندو تان جو هيٺ ٽبي ويندو (لهي ويندو).
ـ ايت بڊي مهيني جي ٢٢ تاريخ بيهندو، يعني اڀرڻ کان پوءِ نظر ايندو.
ـ ايتُ لُڏي کان پوءِ اڀرندو.
شهر اٿل (لسّ ٻيلو) ۾ وڏي سجاڻ وڏيري علي مراد ٻُري چيو تہ: 'جنهن رات ايت اڀرندو ان رات آسمان بالڪل صاف هوندو. چمر (جهڙ ڪڪر) بالڪل ڪونہ هوندو، پوئين رات البت تورو سيڪ ڏيندو (ماڪ پوندي). ايت چٽو تارو آهي ۽ (اٿل شهر کان) ڏکڻان درياءَ (سمنڊر) طرف اڀرندو.'
اسان تاريخ ١٦- نومبر ١٩٧۴ع تي ڳوٺ جيوڻ خان پتافي (تعلقو ميرپور ماٿيلو) ۾ صبوح سويل ڏٺو تہ ڏاکڻي افق مٿان پوري وچ ڏکڻ کان ٿورو اولهہ طرف تي بيٺل هو.
● ايت جي جمڻ اڀرڻ جا اهڃاڻ.

ايڻ جمي اڳ ۾ ٿو، ۽ مٿي ايري پوء ٿو جمي ٿو تڏهن ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.
عام خيال تہ جڏهن جمي ٿو تڏهن ماڻهو ايڻ کي ڪونہ ڏسندو پر ڪن آثارن ۽ اهڃاڻن مان پيانئبو تہ ايڻ جميو آهي. سڄاڻ سگهڙ محمد نواز جوڻيجي (سجاول، تعلقو ميرو خان ۱۹۵۷ع) ايڻ جي ايرڻ جا آثار تفصيل سان ٻڌايا تہ:
ـــ ڏُڏي گهٽ: مينهن ۾ ڪير گهٽبو.
ـــ ڏُبو اڏ: پاڻي گهٽبو، درياءَ ۾ پاڻي لهندو ۽ پاڻي جي تانگهائي سببان ميربحرن جا رڇ اٽڪي پوندا.
ـــ مينهينِ سگَ سَپُڙيا: تلاءَ ۾ پاڻي گهٽ، مينهون وچي وينيون تہ سگَ ٿورو پاڻيءَ ۾ ٻڌا باقي گپ ۾ پريا.
ـــ ڪانوَنِ اُل اڏاريا: آکيرن مان ٻچا اڏاريا.
ـــ ٻابيهو ٻوڙو: ننڍڙو ڳاڙهيرو ڳيرو ٻولي بند ڪندو.
ـــ لَٿو باڪُڙ: لٿي جو وڻ ڪُنگو ڇاڻي ڇڏيندو.
ـــ ماڪوڙا مرندا: جيڪي ٻرن کان ٻاهر هوندا.
ـــ ڪانهہ ڪوماڻو: ڪانهہ جي ٻوڙي جو اچو ٻهارو مرجهائجي ويندو.
ـــ هاري منبو: هاريءَ جو ڪم گهٽبو.
ـــ هاري جون ست ٿي ڏيٺر ڳيُورايون، يعني سامايون، وڏيون ٿيون: اهي اَن جون پوکون جيڪي پڇي راس ٿيون (يعني جوئر، ٻاجهر، گوار وغيره)
عام طرح ائين چوندا تہ ايڻ جي ايرڻ سان هر شيءَ گهٽبي:

ٽڻ گهٽ، ڪڻ گهٽ، ٻي بہ گهٽ گهٽيائي هوءِ
ڪو سالڪ سَلي چوءِ، ڪري پرولي پڌري.

ٽڻ گهٽ يعني سوٿاڻن ڳاين مينهين ۾ کير گهٽبو؛ ڪَڻ گهٽ يعني سنگن ۾ داڻو گهٽبو؛ جوئر ڳيجي ويندي پر داڻي تي ماڪ جو اثر ٿيندو.
عام خيال تہ ايڻ جي ايرڻ جي پوري خبر جت ڏيندا جو چوندا تہ: رات تارو ايريو جو اسان جو وڳ الهندي منهن ڪري وٺو (يعني اتر- الهندي منهن ڪري وٺو

ڇاڪاڻ جو تارو ڏکڻ- ايرندان ايريو). چيائون ته: تاري ايرڻ وقت اٺ ڏکڻ کي پٺي ڏيئي ويهندي ۽ جي ڦري ويٺي ته ان کي لُڙهو لڳندو، يعني بيماري ٿيندي جو ڪنگهندي، ڦٽڪارڪندي ۽ ٽيڪ هٽندي: چوندا ته "ايٽ ٿيو اٺس".

ايٽ ايرندو ته ٽڏڪار ٿيندي، انهيءَ جو شاهد شاعر سوني جو بيت ته:

اَيَٽ ايريو، اسور ٿيو، پيئي ٿڏ ٿرين
ڪَنڌين گوشا ڪڍيا، ڦُليا انب ڦرين
جاني جوءِ ورين، سانبيٽڙا سونو ڇٽي.

گوشا ڪڍيا يعني گونچ ڪڍيا، ۽ انبن جي وڻن ۾ ڦُرڻ لاءِ ڦوتهڙو شروع ٿيو.

— چوندا ته ايٽ کي هڪ ڏسي اُٺ ۽ ٻي جوءِ: اٺ (ڏاچي) سيءَ لَڪائيندي ۽ اتر جي واءَ کان منهن موڙي ويهندي. اسر ويل زال به جنڊر ۾ ٻکي وجهندي ته ٻارو ٻجهي پوندو. لوڪ ادب جي روايت موجب مائي سُوهي ڏهر (ذات جي) ايٽ ڏٺو جنهن جي پوءِ سالڪن کي پروليءَ ڏنائين ته:

ڪَتيءَ ڪَتڻ، ڪِير ڪَهو، جڙن جَر مائو هوءِ
ايءَ پرولي جو پڇي، سُوهي ان جي جوءِ

معنيٰ ته: ڪتيءَ جو ڪُن ايٽ ايرڻ سان ٺهندو، رگ ستو ايندو ۽ ڪتي ڪتندو جو ڪمائي گهٽي ٿيندي: ڪير ڪهو معنيٰ ڪير گهٽ ۽ جر مائو معنيٰ پاڻي گهٽ. اهو ٻڌي ڪو سجاڻ سگهڙ پروچ سمجهي ويو ته مائي سُوهي ايٽ ڏٺو آهي. سو جواب ۾ چيائين ته:

تون سَمي گهرِ سومري، وڏو ويڙ وڏوءِ
تون جنهين جي آهيين، تون تنهين جي جوءِ
ميڃڻ ڪو ڏٺوءِ، ايٽ تارو اُڀ ۾!

هن نقل جي ٻي روايت موجب پهريون پرولي وارو بيت هن طرح:

جَر هيڻ، ڪير ڪٿو، ان نه اپت هوءِ
جيڪو ايءَ ٻالهه پڇي، سوهي ان جي جوءِ

هيڻ معنيٰ گهٽ ۾ ڪئو ۽ معنيٰ گهٽ. هن روايت موجب ٻن سگهڙن جُوٽي ۾ گاگن اهو بيت هن طرح پڙهو ته:

اسُوءَ ۾ تو اڀري، تو گوري ايٽ ڏنو
تون جنهن وَرجي ڪامڻي، تي تنهن جي جوءِ

● ايٽ تارو اڀرڻ بعد ڪيترو وقت آسمان ۾ تو بيهي، ان بابت هڪ خيال اهو ته مهينو ڪن بيهي ٿو ۽ روزانو نوَ گز پاڻي پيئي ٿو (يعني روزانو درياءَ م نوَ گز پاڻي لهندو)؛ پر ٻي عام روايت موجب ايٽ جي اثر سان پاڻي جي لاٿ اڄان ٻه گهٽي:

ايٽ تارو اڀريو، لڪاپور متاءِ
سهسين گز سمونڊ جا، تو سوسيو ڪڍي ساهه

هڪ ٻي روايت موجب، اسوءِ مهيني جي آخر واري باقي رات هوندي جو اڀرندو ۽ ويندي ماگهه مهيني تائين نظر ايندو.

۳. صبح وارو تارو

صبوح جو سوير ماڻهو اٿن تا ۽ ڪم ڪار ڪي لڳن تا. براج ڪان اڳ، درياءَ ۾ جاڙهه (آب ڪلاني) واري پاڻي وقت هاري سوير اٿند هئا ته جئن ٻنيءَ جو ڪم پورو ڪري سگهن. صبوح جو ان وقت هڪ چٽو تارو اڀرندو ڏسي ان ڪي جدا جدا نالن سان سڏيائون جئن ته:

ــ ڏينهن جو تارو: جنهن جي مٿي چڙهڻ سان ڏينهن ٿئي.

ــ صَباحي يا صبوحي تارو: يعني صبوح وارو تارو، جيڪو اڀري ته ان ڪان پوءِ سگهو صبوح ٿئي.

ــ اوٿاٺي تارو: صبوح جو سوير اٿڻ وقت وارو تارو، چوندا "تاري اڀريي اٿيس."

ــ پروهيو يا پروهڙو تارو: جيڪو اڀري ته پرهه ڦٽي. عيداٺي، تعلقي ڇاڇري ۾ سيني سڄاڻن متفقه طور راءِ ڏني ته رات جون ٽي پٽيون گذرن ٽيون ته اڀري ٿو. چيائون ته سانجهي تارو بيٺل هوندو ته پروهوڙو نه هوندو.

ــ ڏوٽي تارو= ڏٽ وارن جو تارو: يعني جيڪي ڏٽ ڏورڻ لاءِ صبوح جو سوير

اڻن تن جي اٿڻ جي وقت وارو تارو.

ــ وِهائو تارو: جيڪو رات وهامي تي تہ ايري ٿو، يا جيڪو ايرڻ سان رات کي وِهائي ٿو. ڪن سڄاڻن جي چوڻ موجب، وهائو تارو مٿي ڪونہ چڙهندو ۽ اولهہ طرف آسمان ڪونہ لتاڙيندو. پوئتي تي لهي ويندو ۽ وري ڇهن مهينن بعد اولهہ طرفان نظر ايندو.

مون پاڻ جانچ ڪندي صبوح وارا روشن تارا ڏٺا ۽ انهن بابت هيٺين طرح لکيو.

ــ ٢٠٠١ع صبوح وارو تارو آگسٽ ۾ اَسُر جو ۴ بجہ ڌاري مٿي چڙهي ٿو. ١٥-آگسٽ تي مون جانچيو تہ پهر ڪان مٿي بيٺل هو.

ــ ٣٠- آڪٽوبر، صبوح وارو تارو مٿي چڙهي ڪونہ ٿو، پوئتي گِهرڪي ٿو.

ــ ٢٠- نومبر اوپر طرف گهٽو هيٺ تي ويو آهي.

ــ٢٧ نومبر اوپر طرف ايترو مٿي ڪونہ چڙهيو جو نظر اچي. نومبر جي پوئين هفتي ۾ لهي ويو.

ــ ٢٠٠٢ع جي پهرين نومبر ڌاري اپرندين افق ڪان مٿي ٿيو. ١٥ تاريخ ساڍي ۵ بجہ مني پهر تي، ٢٠ ڪان ٣٠ تائين مٿي چڙهيو پوري پهر تي.

ــ ١- جنوري ٢٠٠٣ع مٿي ڏيڍ پهر تي پر هاڻي مٿي نٿو چڙهي.

ــ مارچ جي پڇاڙي وارين تاريخن ۾ صبوح وارو تارو ايريو ۽ اُفق تان ظاهر ٿيو ۽ اپريل جي ١٥- تاريخ ۵ بجہ صبوح جو ڪانو ڪن مٿي آيو. مئي ۾ پهر تي ۽ مئي جي آخر ۾ سوا پهر تي مٿي آيو.

ــ ١٥- اپريل (١٩٩١ع). "صبوح وارو تارو جيڪو اڳ مٿي ڏکڻ اوپر ڪنڊ تي هو سو هينئر ڏکڻ- اوپر ڪنڊ تي هيٺ ۽ پڻ ڪنڊ بدران وڌيڪ اوپر طرف نظر اچي ٿو."

ــ ١٥-مئي: " صبوح وارو تارو اوپر افق ڏانهن هٺندڙ ۽ هيٺ ٿيندڙ، هاڻي ڪنڊ ۽ سر اوپر جي وچ تي آهي."

ــ ۱۵- نومبر ۱۹۸٦ع. تي اوڀر ڪان مٿي پهر تي سر اوڀر ڪان ٽورو ڏکڻ تي آهي.
ــ جنوري ۱۹۸۷ع (۱، ۵، ۱۵ ۽ ۱۷ تاريخ) ۾پرهه جو ڏکڻ اوڀر ڪنڊ تي پر ڪافي مٿي، ۽ هيٺان ٻه ٻيا تارا جن سان جڻ ٻه- پور پاسو ٽڪنبو نهيل.

4. سانجهي تارو

صبح جي تاري وانگر سانجهي تارو به سنڌ جي آسمان جي تارن ۾ هڪ مشهور نالو آهي. هر اهو تارو جيڪو سانجهيءَ وقت، سر الهندي يا ٽورو ڏکڻ تي، چٽو ٿي بيهي ان کي 'سانجهي تارو' چئي سگهجي ٿو. سال جي ڪن مهينن ۾ ڪي چٽا تارا سانجهيءَ وقت نظر ايندا آهن ۽ سانجهي تارا ٿي بيهندا آهن. سنڌ جي سياڻن سڄاڻن جي بيانن توڙي راقم ي ڪيل جانچن مان انهي نتيجي تي پهچجي ٿو ته سانجهي تارو فقط هڪ ناهي پر ٻه يا ٽي آهن جيڪي سال ۾ جدا جدا مهينن ۾ سانجهي تارا بنجن ٿا. راقم پاڻ جانچ ۽ پرک ڪئي ته هيٺان تارا جدا جدا مهينن ۾ الهندي طرف سانجهي تارا ٿي بيٺا.

ــ لُڏو جيڪو سانجهي تارو ٿئي ٿو. ٽيڙو جي پويان ايندو لڏو. جيڪو اپريل ۾ الهندي طرف ايترو لڙندو جو پاڻبو ته هيٺ ٽيو ته سانجهي تارو بنجي ويندو. ۱۹۸٦ع ۽ وري ۱۹۸۸ع ۾ مون ڏٺو ته مئي ۾ لال لڏو هيٺ لڙي سانجهي تارو ٿي ويو. ان وقت الهندي طرف ٻيو ڪو به تارو ايڏو چٽو ڪونه هو. ۲۹- آگسٽ ۱۹۸٦ع تي ڏٺم ته سانجهيءَ وقت الهندين افق ڪان مٿي اڌ پهر تي (يا ڪجهه گهٽ) بيٺل هو ۽ ۹ بجه ڪان اگ لهي ويو.

ــ ۳۱- نومبر۱۹۸۷ع تي اولهه طرف، سانجهي وقت، چٽو تارو ڏٺم جيڪو هيٺ هو ۽ لهڻ وارو هو.

ــ ۱۹۸۸ع ۾ هڪ وڏو چٽو تارو ۽ ٻيو ان ڪان اگٽي ٽپي ويل ڳاڙهيرڙو، ٻئي مارچ ۾ اولهه طرف لڙيا ڏٺم، ۽ چٽو تارو جيڪو پويان هو سو مارچ- اپريل م سانجهي تارو ٿي بيٺو، ۽ ١٦- اپريل ڏاري لهي ويو.

ــ جون ۱۹۸۹ع ۾ اولهه طرف وڏو اڇو تارو سانجهي جو هيٺ بيٺل هو ۽ جولاءِ

۾ سانجهيءَ وقت مني پهر تائين متي چڙهيو. هي تارو وچون ڪان اڳ ۾ هو. ڏنم ته وچون اوپر طرف پهر تي هو ۽ سانجهي تارو اولهه طرف پهر تي.

ـ جنوري، فبروري ۽ مارچ جي شروع تائين سانجهي وقت اولهه طرف سانجهي تارو پهر- مني پهر تي بيهي ٿو، مارچ جي ١٥- تاريخ ڌاري لهي ٿو.

متين مشاهدن کي وڌيڪ پرکڻ جي ضرورت آهي پر انهن کان سواءِ به سانجهي تاري بابت ڪي رايا ۽ بيان آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿا.

سانجهي تارو جيڪو ڪنهن سال بيهي ڪنهن سال ڪونه بيهي

ـ تاريخ ٢- آڪٽوبر ١٩٨٥ع ۾ سَري مڪان (ڪوهستان) ۾ اتي جي سڄاڻن کان سانجهي تاري بابت پڇيم. چيائون ته چيٽ کان ساوڻ تائين هوندو، پر ڪڏهن بيهي ڪڏهن ڪونه بيهي. ان سال چيائون ته موسم (چيٽ، آکاڙ، ساوڻ) کان اڳ هو پر موسم ۾ ڪونه هو.

ـ ١٧ سيپٽمبر ٢٠٠١ع تي ٿر ۾ ڇاڇري طرف ڪيل ڪچهرين ۾ چيائون ته سانجهي تارو چيٽ جي مهيني ۾ سانجهي وقت الهندي ڏانهن چٽو نظر ايندو. سانجهي تارو ڏڍين جو بچاءُ آهي ۽ جي بيهندو ته برسات ٿيندي (معنيٰ ته ڪڏهن بيهي ڪڏهن نه بيهي). چوندا: هيلهه سانجهي تارو بيٺو آهي، مينهن وسندا، گاهه ٿيندا، پکي ۽ هرڻ ايندا، شڪار ٿيندا. چيائون ته هن سال (٢٠٠١ع) ڪونه هو ۽ برسات ڪانه پئي، گذريل سال (٢٠٠٠ع) چيٽ کان چيٽ تائين بيٺو ۽ برسات پئي. وڌيڪ پڇا تي معلوم ٿيو ته ڇاڇري تعلقي ۾ ڪاوڙ واري پاڳي ۾ پئي هئي ٻئي پاسي ڪانه پئي، پر هن بيان مان به اهو نتيجو نڪتو ته سانجهي تارو ڪنهن سال بيهي ٿو ڪنهن سال ڪونه ٿو بيهي.

ـ نومبر ١٩٩٢ع جي پوئين اڌ ۾ منهنجي ڪيل جانچ جو خاڪو نڪتل آهي جنهن ۾ ڄاڻايل ته: الهندي طرف سانجهي تارو سج لٿي وقت بيٺل آهي ۽ اهو آڪٽوبر کان وٺي بيٺل آهي (پر هاڻي نومبر ٢٠٠٢ع ۾ جانچ ڪيم ته سانجهي تارو بيٺل ڪونه هو. نبي بخش ١٥- نومبر ٢٠٠٢ع).

سانجهي تارو جيڪو اولهه طرفان مٿي چڙهي ۽ وري پوئتي هٽي ۽ لهي.

ــ ۲۸ سيپٽمبر ۱۹۷۸ع تي عيدانڻي (تعلقو ڇاڇرو) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ چيائون ته جيٺ ۽ آکاڙ ۾ چٽو نظر ايندو. سج جي پٺيان آهي ۽ سج لهندو ته نظر ايندو. پوءِ روزانو مٿي چڙهندو ايندو ۽ پوءِ وريُ هيٺ هٽندو ويندو.

ــ ۳ مارچ ۱۹٦٦ع تي چونڊڪي (سوراهه تعلقو) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ چيائون ته: 'سانجهي تارو' آسمان نه اورانگهيندو'. پيو ته ڏاهن چيو آهي ته:

الهـنـدان اُڳي تـه تـــــــر تي
ايـــــرنـدان اُڳي تـه جَـــــرَ تي

'اُڳي' معنيٰ ايري: الهندان ايرندو ته تر تي مينهن وسندو ۽ جي ايـرندان ايرندو ته درياءَ ۾ پاڻي چڙهندو: هن چوڻي جي پهرين سٽ مان لڳي ٿو ته الهندين طرف کان به ايرندو (يعني اوير طرفان اورانگهي نه ايندو پر ايرندو ٿي اولهه کان).

چوندا: اهو تارو جيڪڏهن سانجهي جو اولهه طرف منڊ (سانوڻ) ۾ بيٺل ته دَوَر ڪندو (آباد ڪندو). چوندا هن سال سانجهي تارو نه بيٺو، نه اُڳيو، ٽُپي ويو، سال نه ٿيندو."

● ڪَتَ

ڪت جي نالي سان ٿي جدا نکٽ آهن. هڪ وڏي نکٽ جيڪا قطب تاري جي چوڌاري ڦري، ان ۾ ست تارا آهن ۽ انهيءَ ڪري ان کي تر ۽ ڪچ طرف ساتيرا يا سانتيرا چون. ڪت کي پيڙي ۽ سُڪاڻ به چون: چارا تارا پيڙي وارا ۽ پيا ٽي سڪاڻ جا، جن کي گهٽو، ڪتو ۽ بگهڙ به چون. انگريزي ۾ ڪت جو نالو "گريٽ بيئر" (وڏو رڇ) آهي، جو اڳين ماڻهن کي اها صورت انهن تارن ۾ نظر آئي. پي ننڍي ڪت جيڪا پڻ قطب تاري جي چوڌاري ڦري ٿي: ڪي 'چوتار' کي ننڍي ڪت ڪري پانئن. ٽري ڪت وِڇونءَ جي ميڄين سامهون آهي جنهن جو خاص نالو 'پتونءَ جي ڪت'.

ــ ڪت قطب تاري جي چوڌاري ڦرندي. ڳجهارت آهي ته:

نرنانءَ پنهنجي جاءِ، جنهن کي ڪاٽي ڦرندي آ

نرنانء= قطب ڪاٽي= ڪٽ

يعني: قطب پنهنجي جاءِ، جنهن کي ڪٽ ڦرندي آ.

پي ڳجهارت:

ناري ڦري چوڏار، لهي نه سگهي لال کي

ڪٽ قطب

ڪٽ ڦري چوڏار، لهي نه سگهي قطب کي.

سانجهيءَ وقت جانچ

● مارچ (١٩٨٨) ڪٽ، قطب جي اوپر پاسي کان هيٺان مٿي چڙهي آئي جو ان جا ست ئي تارا سانجهي وقت نظر آيا.

ـ اپريل ١٥ (١٩٨٩ع). ڪٽ قطب کان ڏکڻ آهي، پهريان ٻه تارا چڻ قطب واري سنئين ليڪ ۾ ڏکڻ.

ـ مئي (١٩٨٨ع) شروع ۾، ڪتجا سامهان ٻه تارا قطب کان سر ڏکڻ ساڳي سڌ ۾، باقي پيا تارا پو.ئتي. مئي ١٩٩٣ع ۾ ڏٺم ته به ساڳي صورتحال. مئي مهينو ڪٽ جي اوج جو آهي. سڄي سر بستي سامهون نظر اچي ٿي.

ـ ١٥ مئي ڪٽ لڙي آهي.٢٥ مئي (١٩٨٨ع) قطب کان ڏکڻ ۽ ٿورو اولهه ڏي لڙيل. ڪٽ جي پيچ وارو آخري تارو ڪاپار تي.

ـ جون (١٩٩١ع)۾ ڪٽ اولهه تي لڙي.

ـ جولاءِ (١٩٨٩ع) ۾ ڪٽ قطب جي اولهه طرف ۽ جولاءِ جي آخر ۾ اجان وڌيڪ لڙيل. چؤ تار قطب جي ڏکڻ- اوپر طرف بيٺل.

ـ آگسٽ (پهريون هفتو ١٩٨٩ع)، ڪٽ قطب کان اتر- اولهه ڪنڊ تي.

ـ ٢٩ سيپٽمبر (١٩٨٦ع) ڪٽ قطب کان اتر-اولهه طرف، اڳيان چار تارا اتر ڏانهن.

ـ آڪٽوبر ڪٽ سنجهي ۾ غائب آهي، قطب جي اتر- اولهه طرف هلي وئي آهي.

صبوح وقت جانچ

ـ آڪٽوبر- نومبر(۱۹۸۷ع)۵ بجه ڏاري ڪت قطب جي ڏکڻ-اوپر تائين چڙهي.

ـ نومبر (۲۰۰۳ع) ڪت قطب تاري جي ڏکڻ ۾. سامهان ٻه تارا قطب واري ليڪ کان اولهه طرف وڌيل.

ـ ڊسمبر (۱۹۸۷ع) ڪت قطب کان ڏکڻ طرف. اٺين جو ٻيو وارو آخري تارو ڪاپار تي اچڻ وارو.

● ڊسمبر ۳۱، ۲۰۰۲ع جو ڏنم ته ڪت جا سامهان ٻه تارا قطب واري ليک کان اڳتي وڌي ويا هئا ۽ باقي تارا پوئتي.

ـ فبروري- مارچ (۱۹۸۷ع) ڪت صبوح جو قطب کان اولهه طرف.

مٿين جانچن مان معلوم ٿيو ته ڇهن مهينن تائين يعني مارچ کان سيپٽمبر تائين ڪت سانجهيءَ وقت نظر ايندي: مارچ ۾ قطب جي اوپر- ڏکڻ طرف هوندي، مئي جون ۾ سڌو ڏکڻ طرف ايندي، جون ۾ اولهه طرف لڙندي ۽ آگسٽ- سيپٽمبر ۾ قطب تاري جي اولهه- اتر طرف هوندي.

● وڇون يا پٽون

هيءَ نکت آهي جنهن ۾ گهڻا تارا آهن جن جي سٽاءَ ۽ بيهڪ وڇونءَ جي شڪل واري آهي. ڪٿي لهندي ته وڇون اڀرندو. ٻئي ساڳئي وقت آسمان ۾ ڪين بيهندا. چوندا ته: ڪٿي ۽ وڇون، مڱ ۽ مگيندو آهن، ۽ هڪبئي کي ڪين ڏسندا.

● وڇونءَ جي نکت جا پنج ڀاڱا آهن جن جي تارن جا جدا جدا نالا: جئن ته:

۱. ميڇون : ميڇن وارا تارا.

۲. شِيبَ: ٻنهي ميڇن جي وچ وارا.

۳. ڪپار: وڇون تارو جتان ميڇون مٿي ورن ٿيون.

۴. ناهين (نهائين): وڇون جي ڌُن وارو تارو.

۵. ڪُنڍي: پيچ واري وريل چوٽي.

اپرندو ته هر ياڳي جي نڪرڻ تي سيءُ وڌندو ويندو. مانگهه مهيني ۾ اپرندو جڏهن ايان سخت سيءُ هوندو، پڇ واري ڪنڊي ظاهر تي ته ساڙ ڪندو، يعني سخت سيءُ ٿيندو:

پتون ڪنڊي ڪڍي، سُسي ويو سَينسار
مينهون ۽ ميهار، سڄ اياري اٿيا

يعني ڪنڊي نڪرڻ وقت اهڙو سخت پوندو جو پاڻيءَ جو جانور سَينسار يا سيسر به سيءَ ۾ سُسي ويندو. مينهيون سيءَ جون ڏاڍيون آهن پر اهي ۽ سندن ميهار سڄي رات ويٺي گذاريندا ۽ سڄ اپرندو ته سُتُ ساري اٿندا.

پتون ڪنڊي ڪڍي، لٿو مَٺُ سِيئان
آهيڙي اُلٿو، پيو تر ڏينهان

يعني جي وڇون اپري مٿي چڙهيو ۽ پڇ واري ڪنڊي ڪڍيائين ته سِيئَن يا سيءَ جو زور (مٺ) ٿٿو: جي تيڙو (آهيڙي) وجي لٿو ته ڏينهن ۾ تر پوندو، يعني ڏينهن ترَ جيترو وڌندو، هر روز ڏينهن ۾ ترَ جيتري واڌ ٿيندي.

وڇوڻ بابت سانجهيءَ جو ڪيل جانچ

ـــ مٿي جي سنجهي ۾، اوپر طرف وڇون منهن ڪڍيو آهي. جڏهن وڇون اپرندو ته ترَ پوندا، يعني رات ۾ تر جيتري ڪتر پوندي ۽ ڏينهن ۾ تر جيتري واڌ ٿيندي.

ـــ جون ڪان وڇون جي مٿي چڙهي اچڻ جو وقت شروع ٿيو.

ـــ جولاءِ، سنجهي ۾ 9 بجه ڏاري، وڇون ڏکڻ طرف پوري وڃ تي.

ـــ آگسٽ پهرئين هفتي ۾ سر ڏکڻ، قطب تارو ۽ وڇوڻ جي ڏيرو وارو تارو ساڳي ليڪ ۾.

ـــ آگسٽ 29 (1986ع) وڇون تورو اولهه طرف لڙيل.

ـــ آڪٽوبر 20، اولهه طرف لڙيل

ـــ نومبر 20، اولهه طرف نظر ڪونه ٿو اچي: تمام هيٺ يا لهي ويل.

پرڀات وقت ڪيل جانچ

ــ جنوري ۾ صبوح جو اڀريو.

ــ فبروري ۵ (۱۹۸۷): ڏکڻ- اوڀر ڪنڌ تي مٿي بيٺل.

ــ مارچ (۱۹۹۱ع)، پرڀات جو وڇون سامهون ڏکڻ، ڪاپار تي بيٺل.

ــ اپريل ڏکڻ طرف ٻن پهرن ڪان ذرا لڙيل اولهہ ڏانهن.

ــ مئي ۾ صبوح ۴ بجہ وڇون لهڻ وارو آهي. اولهہ افق تي اڃان نظر اچي ٿو.

ــ ۵ جون وڇون نظر ڪونہ ٿو اچي، غالباً مئي جي پڇاڙي ۾ لهي ويو.

مٿين جانچ مان ظاهر آهي تہ وڇون اونهاريَ جو نکٽ آهي، يعني اونهاري ۾ سانجهيءَ کان وٺي رات جو مٿي آسمان ۾ چڙهندو ۽ نظر ايندو.

پوک ۽ مينهن جي مند جا ٽي مکيہ نکٽ

ڪتي، تيڙو ۽ لُڏا ٽيئي هڪ ٻئي کي ويجهو آهن ۽ اونهاري جي آسمان ۾ گڏ بيٺل نظر ايندا: آڏو ڪتي، پوئيان تيڙو ۽ ان جي پوئيان لڏا... ائين اهي هڪ ٻئي جي پوئيان اڀرندا ۽ لهندا. اول ڪتي اڀرندي ۽ آهستي آهستي مٿي چڙهي پهر تي ايندي تہ تيڙو اڀرندا، تيڙو اڌ پهر تي ايندا تہ لُڏا اڀرندا. اهي ٽيئي نکٽ ٽيهن ڏينهن اندر هڪ ٻئي پٺيان اڀرندا، پهريائين ڪتي اڀرنديءَ پوءِ تيڙو پندرهن ڏينهن بعد اڀرندا.

اي سڄاڻ! ڪَتي، تيڙو ۽ لُڏا اهي ٽيئي سنڌ جي آسمان جا ڪارائتا نکٽ آهن ڇاڪاڻ جو اهي پوک جي مند ۽ مينهن جي جاڻ جا مکيہ نکٽ آهن. اڳ هاري انهن نکٽن جي اڀرڻ ۽ مٿي اچڻ واري وقت جي حساب سان جدا جدا فصل پوکيندا هئا ۽ انهن کي ڏسي مينهن جي وسڻ جا اندازا لڳائيندا هئا. انهيءَ موضوع تي آخر ۾ ايندا سون، ان کان اڳ انهن ٽن نکٽن جي سڃاڻپ.

۱.ڪَتي يا ڪَتيون

’ڪتي‘ سنهڙن تارن جو هڪ ڇُڳو آهي ۽ سنڌ جي آسمان جو هڪ سهڻو نکٽ.

’ڪتي‘ نالو صحيح آهي، پر جئن تہ ڪتي جي نکٽ ۾ هڪ تاري بدران تارن جو

ڇيڳو آھي انھيءَ ڪري ان ڪي جمع واري صورت ۾ 'ڪتيون' چئي سگھجي ٿو. پر اي سڄڻ! سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ ائين جمع ۾ ڳالھائڻ وارو رجحان آھي، جئن ڪن ڳوٺن جي نالن ڪي جن جي آخر ۾ 'ي' آھي، جمع ۾ ڳالھائيندا. شھر 'پاتوئي' (تعلقو سنجھورو) ڪي چوندا 'پاتويون'، شھر 'متياري' ڪي چوندا 'متياريون'، شھر 'چوتياري' (ضلع سانگھڙ) ڪي چوندا 'چوتياريون'، ڳوٺ ماڇي (تعلقو ڪنگري، ضلع خيرپور) ڪي 'ماڇيون'.

● ڪتي جي نکٽ ۾ ڪيترا تارا آھن ان بابت گھڻن جو چوڻ تہ ست تارا، ڪي چوندا ٻارھن تارا ۽ ڪن جي چوڻ موجب ٻارھن تارا. ٻارڙا بہ ھڪ ٻئي کي چوندا: تہ " تي تيڙو ٻارھن ڪتيون ٻارھن ڏائين ڪير ڳڻيندو؟" پر وڏي رياضي دان محقق بيروني لکيو آھي تہ ڪتي ۾ ڇھ تارا آھن.

● ڪتي جي ابرڻ واري وقت بابت گھڻن جو چوڻ تہ آکاڙ (جون) مھيني ۾ ابري ۽ ڪن چيو تہ ھاڙھ جي چاليھي ۾ ابري ٿي. پر آکاڙ جي مھيني ۽ ھاڙھ جي چاليھي جا ڪي ڏينھن ساڳيا آھن. منھنجي ڳڻپ موجب ھاڙھ وارو چاليھو (چاليھ ڏينھن) ٢٥ مئي کان ٥ جولاءِ تائين آھي. ھڪ سڄاڻ سمجھايو تہ ڪتي ھڪ ٻي مھيني جي مدت اندر جمي ٿي، ابري ٿي ۽ متي چڙھي ٿي: يعني تہ ٧- تاريخ سرجندي ۽ ١٧ تي ابرندي جو ڪي ڪي ڏسندا ۽ ٢٧ تاريخ چڙھندي (متي ٿيندي) جو سڀ ڏسندا. حاجي ڄام مھيسر (ڳوٺ رفيق مھيسر تعلقو ڪنگري) چيو تہ: ڪتي ٧ جون تي ابري ٿي ۽ ٧ ڊسمبر تي لھي ٿي. ابرڻ کان پوءِ ست ڏينھن سِير ۾ ھوندي جو ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي. ڪتي کان ١٠ جون تائين لڪل ھوندي آھي اھو چاليھو ھاڙھ جو ۾ پشو ۽ سانوڻ. ٧ جون کان ٽي ڏينھن اڳ يا پو ڪا ميل جٺر ڪي ڪتي ساڙيندي ۽ پڻ ڪنڊي کي ساڙيندي.

ڪن چيو تہ ھاڙھ وارو چاليھو پڄندو تہ ڪتي ابري ويندي. چيائون تہ: صبوح وقت ويڃون الھندين افق ۾ ٻڏندو تہ ڪتي ابرندي، ۽ ڪتي جڏھن ابرندي تہ بہ ساڙ ڪندي (جو اڃان سخت گرمي ھوندي) ۽ لھندي تہ بہ ساڙ ڪندي (جو سخت

سيءَ هوندو). پر ڪنهن ٻروچ جنهن کي ڪتي وٽندي هئي چيو ته: ڏوهه ڪتي جو ڪونهي، ڏوهه سجو وچون جو آهي جيڪو ڪتي جي اپرڻ ۾ لهڻ وقت تو لهي ۾ اپري ۾ ساڙ ڪري.

سيني سجاڻن جو ان تي اتفاق ته ڪتي جمندي يا ڦٽندي (اپرڻ شروع ڪندي) ته اکيين ڪانه ڏسبي، ۽ ٻُولبي ته به نظر نه ايندي تان جو سانوڻ ۾ مٿي چڙهندي ۾ نظر ايندي، تڏهن پهاڪو ته:

رُلي ڪتي، سانوڻ ليي

يعني ڪتي جيڪا رلي وٺي هئي سا وچي سانوڻ ۾ لڌي.

ڪتي جيتوڻيڪ جمندي ۾ اپرڻ شروع ٿيندي ته اکيين ڪانه ڏسبي پر آٿيجن (اهڃاڻن) مان سمجهبو ته اپري آهي. ان وقت جا هي آٿيج ته:

- ست ڏينهن سخت جهولا لڳندا.
- لک ۾ جهولي سان ڪنڊيءَ جي لُون سڙندي: يعني ان وقت ڪنڊي ڦٽندي ۾ گونچ ڪڍندي جيڪي سڙندا، ڪوماٿبا.
- زمين آب ڪري ويندي، يعني زمين ۾ سوڪ بدران آلاڻ وارو اثر پيدا ٿيندو.
- ڪتي جمندي ته ستن ڏينهن اندر ڪتي نه ڪتي گوڙ ٿيندي ۾ مينهن ٿورو گهڻو وسندو.
- لوَن (وٽن) واري لوڻءِ ۾ (گونچن ۾) ماڪ جا ڦڙا هوندا.
- اک مکڙ جو ٻچو جمندو ۾ ڪتي ڪتي نظر ايندو.
- آرَ (جيت) وٽن ۾ گهڻو ڪَرا ڪندي.
- ٻـ تار (ٻه تارا) پهر تي هوندي.
- 'ڪتي جو واءُ' (ڏکڻ- اولهه وارو واءُ) جهَڪو ٿيندو.
- نيهان پوري ٿيندي ۾ آرهڙ شروع ٿيندو.

اي سجڻ! اهي سپ ڪتيءَ جي اپرڻ جا آٿيج آهن جيڪي مون سنڌ جي سجاڻن ڪان پڇي تنهنجي جاڻ وڌائڻ لاءِ لکيا آهن. ڏس ته سنڌ جي هارين

کي ڪتي ڪيترو نه پياري آهي جو ان جي پرک لاءِ ايترا پار پتا ڪڍيائون! اهڙين پرکائن جي تحقيق 'علم الانسان' جو ڀاڱو آهي.

● ڪتي جو لهڻ

ـ چوندا: "سگر جي ڪَچي لِيڙ نه ڪتي لِڪي (لهي وئي) ۽ سگر پڪو نه چمي" (چمندي پر ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي. جڏهن اڀرندي تڏهن ڏسڻ ۾ ايندي).

ـ وٽن ٻوڙن تي ڪوريئڙي جون تندون نظر اينديون نه چوندا: ناڙو لٿو آهي، ڪتي لهي وئي.

ـ چوندا: 'ڪتي نه لهي مانگهه ري، وڇون نه لهي ري پوهه'

ـ چيائون نه: ڪتي مانگهه مهيني جي تاريخ ۷ ، تيڙو ۱۷ ۽ لڏا۲۷ تي لهندا.

ـ ڪتي لهندي نه پارا (سيءَ) پوندا چوندا نه: ڪتي لٿي جا ست پارا پوندا.

ـ آڪٽوبر ۾ سَرنهن، ڏاٽو، بوسو پوکبا: انهن کي ڪتي لهڻ وقت ماري ٿي.

ـ حاجي جام مهيسر چيو نه: ڪتي، تيڙو ۽ لئو ۷ ڊسمبر تي گڏ لهن ٿا. ڪتي اتر طرف ڦري لهي ٿي، ۽ تيڙو ۽ لڏا سڌو لهن ٿا. (مون ڏٺو نه تيڙو به ٿورو اتر طرف لهن ٿا- نبي بخش)

سانجهيءَ وقت ڪتين جي جانچ

ـ فبروري ۱۹۷٦ع. ڪتيون اچ ڪلهه سنجهي ۾ سوير ڪاپار تي.

ـ فبروري ۱۹۸۹ع سانجهيءَ وقت ڪتيون اڀرندي طرفان مٿي چڙهي آيل ۽ ٻن پهرن کي ويجهيون.

ـ مارچ ۱۹۸۹ع، سانجهيءَ وقت ڪتيون لڙي ويل.

ـ ۱۵- اپريل، ڪتيون گهٽو هيٺ لڙي ويل ايترو جو ڏسڻ ۾ ڪين ٿيون اچن.

صبوح وقت ڪتين جي جانچ

ـ آگسٽ (۱۹۸۹ع) صبوح جو ۵ بجه ڪتي ۽ تيڙو ٻن پهرن تي (ڪتي ٿورو هيٺ لڙيل)

ـ ۱ کان ۱۵ سيپٽمبر تائين ڪتي ڪاپار کان لڙي.

ـ آڪٽوبر (۱۹۸۹ع) صبوح جو ڪتي ۽ تيڙو ٻن پهرن کان وڌيڪ هيٺ لڙيل.

۲. تيڙو

تيڙو يعني وچ وارا ٽي تارا جن تان هي نالو پيو. هن نکٽ ۾ گهڻا تارا آهن جنهن ڪري 'تيڙو' جمع ۾ ڳالهائجي ٿو: ڇنبو تيڙو اڀريا آهن يا لڙيا آهن.

تيڙو نکٽ ۾ جملي سورهن تارا آهن. هڪ وڏو چوڪس جنهن جا چار تارا ڇڻن ڪنڊن وارا. ان چوڪس ۾ وچ تي ٽي چٽا اُڀا تارا قطار ۾ جنهن ڪي ٽر ۾ هرڻ چون. ٻيا ننڍڙا ٽي پاسيارا تارا قطار ۾ جن کي لوڏي يا (ڏاتڪي ۾) آهيڙي چون. هن سڄي نکٽ کي ٻه ٽر طرف "هرڻ" سڏين ۽ ڪچ طرف "هرڻائون".

ڇؤڪس وارا چار تارا هرڻ جون چار ٽنگون آهن.

تيڙو جي وچ وارن ٽن اڀن بيٺل تارن کي 'ٽنگڙ' چون ۽ پاسيارن ٽن تارن کي 'تيڙو'. هيٺيون بيت انهيءَ تي شاهد، جنهن ۾ تيڙو کان پوءِ تارا، يعني لَڏا:

"ٽنگڙ، تيڙو، تارا، اڀاتي اڀات
ڪتي سندي وات، ڪڏهن ڇڏيندا ڪينڪين"

ٽنگڙ= اڀا بيٺل ٽي تارا، تيڙو= پاسيارا ٽي تارا، تارا= لڏا يامُنيون. اهي ٽيئي ڪتيءَ جي پويان محڪم هوندا ۽ ڪتي واري وات کي نه ڇڏيندا.

ـ رسالي ۾ شاهه جي بيت موجب، تيڙو نالو انهن ٽن تارن جو جيڪي اڀا بيٺل آهن. بيت ۾ آهي ته:

ڪتين ڪر موڙئا، تيڙو اڀا ٽيئي

ـ تيڙو جي اڀرڻ بابت ڪن جو چوڻ ته: 'تيڙو' آڪاڙ مهيني جي چنڊر کان پوءِ اڀرن ٿا. يعني آڪاڙ مهيني ۾ اڀرن ٿا. ٻي راءِ ته ڪتي جي اڀرڻ کان پوءِ تيڙو ۱۷ تاريخ سانوڻ جي اڀرندا. ان وقت، ڏينهن جي مدت ۾ ڪٽر پوندي، يعني ڏينهن گهٽجڻ شروع ٿيندا.

ـ وڏي سجاڳ جام مهيسر (عمر ۷۵ ورهيه) چيو ته تيڙو ۲۶-۲۷ جون تي اڀري ٿو. تيڙو سانوڻ جو سير آهي ۽ جيڪا پوک پوکبي سا ٽئين ڏينهن ڄمندي. تيڙو

۱۰ مئي کان ۲۰ جون تائين ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا.

سانجهي وقت ڪيل جانچ

- ڊسمبر: ۱۵ تاريخ، رات جو ۱۱ بجه ڪتي ۽ تيڙو مٿي چڙهندڙ.
- جنوري-۱۵، رات ۸ بجه. ڪتي ۽ تيڙو اڀرندي طرف کان مٿي چڙهي آيل.
- فبروري: جي پوئين اڌ کان وٺي هن وقت ۷ مارچ (۱۹۹۱) تائين سنجهي ۾ تيڙو ڪاپار تي آهن.
- مارچ ۱۹۹۱ع ۾ تيڙو ڪاپار لڳ آهن ۽ ڪتي اڳتي لڙي وئي آهي.
- اپريل جي ۱۰ تي تيڙو گهٽو اولهه لڙي ويا آهن.
- مئي جي شروع ۾ تيڙو گهٽو لڙيل ۽ لهڻ وارا: ۱۵ مئي تي تيڙو الهندين افق ۾ ٻڏي ويا آهن، جون ۾ تيڙو لهي ويا.

صبوح وقت ڪيل جانچ

- سيپٽمبر ۲۰۰۱ع، مُنا(لڏا) پوئتي آهن ۽ تيڙو سر ڪاپار تي.
- ۱- نومبر (۲۰۰۲ع) تي تيڙو ڪاپار تي پر تورو لڙيل.
- نومبر ۱۵ (۱۹۹۹)، تيڙو گهٽو لڙيل، باقي مني پهر تي، پوريان لڏن جو چمڪو ۽ چلڪو.
- نومبر ۲۱ (۱۹۸۷ع) صبوح جو تيڙو گهٽو لڙي ويا آهن.
- نومبر ۱۵ (۲۰۰۲) ساڳي مٿين صورتحال.

۳. لُڏو/ لُڏا: مُنو/ مُنا/ مُنيون

لُڏا ٻه وڏا چٽا تارا آهن جيڪي تيڙو جي نکٽ کان پوءِ ايرن ٿا. انهيءَ ڪري آسمان ۾ اهي تيڙن جي پوريان وٺيرڪا آهن، هڪ تورو اتر تي ۽ ٻيو پري ڏکڻ طرف. انهن کي مُنا يا مُنيون به چون. چوندا: 'مُنيون تيڙن جون' يعني تيڙو جي پٺيان منيون يا توڙيون آهن. اي سياڻا! تون انهن نالن کي سمجهه، جو مونکي به سمجهڻ ۾ دير لڳي. نالو اصل ۾ 'لوڏي' هو ۽ مون ڪن سڃاڻن کان اهو نالو ٻڌو. لوڏي، يعني لوڏيندڙ، لوڏ وارو، شڪاري. تر ۾ لڏي کي آهيڙي

(شڪاري) بہ چون. ٽيڙو جو ٻيو نالو هرڻ جنهن کي پويان اهي لوڏي لوڏين ٿا. لوڏي مان پوءِ لڏو ٿيو.

پر لوڏي يا لُڏو نالو فقط اترئين تاري جو آهي، ڏاکڻين جو نالو 'سهيل' آهي. رنگ روشني ۾ 'لڏو' لالائي تي آهي ۽ سُهيل تيلي- رُوءِ نيراڻ تي. لڏي جي لالائي ۽ ٻئي تاري تيلي روءِ جو شاهد، شاھ صاحب جو هيٺيون بيت:

تارا تيلي روءِ، لڏا لال نہ ايرين
جهڙو تون صبوح، تهڙي صافي سڄڻين.

بيت جي پهرين سٽ ۾ ٻنهي سهڻن تارن ڏانهن اشارو آهي. پهريائين سهيل تاري ڏانهن جيڪو تيلي رُوءِ نيراڻ تي مائل آهي. هن سٽ مان اهو بہ ظاهر آهي تہ لڏي جو رنگ لالائي تي آهي. لڏي کي خطاب آهي تہ: اي لال لُڏا! تون بہ شال نہ ايرين جو تون سونهن ۾ محبوب جو مٽ ناهين!

ـــ لڏو ۷-۸ جولاءِ تي چمي ٿو، ۲۰ مئي کان ۳۰ جون تائين لڏو لڪل رهندو

اي سرتيا! جي تون نهاريندين تہ توکي ڏسڻ ۾ ايندو تہ 'لڏو' ۽ 'سهيل' ٻنهي کي ملائيندڙ ليڪ ڪُنڊائتي آهي: يعني اتر- اوڀر جي ڪنڊ کان ڏکڻ- اولهہ جي ڪنڊ ڏانهن آهي. جڏهن لڏا لڙن ٿا يعني ٻن پهرن کان اولهہ طرف مڙن ٿا تہ انهن جو اهو ڪنڊائتو رخ وڏيڪ پڌرو ٿئي ٿو. عام ٻوليءَ ۾ چوندا تہ: لڏا ايريا آهن يا لڏا مٿي چڙهيا آهن. 'لڏا' چوڻ ائين آهي جئن 'ڪَتي' کي 'ڪتيون' ٿو چئجي. البت جي ٻنهي تارن (لڏي ۽ سهيل) کي ڳڻبو تہ پوءِ لڏا (جمع ۾) چوڻ صحيح ٿيندو.

سانجهيءَ وقت ڪيل جانچ

ـــ فبروري(۲۰۰۱ع) مُنايا لڏا ڪاپار تي.

ـــ مارچ (۱۹۸۷ع): پهرين تاريخ سانجهي بعد لُڏن يا مُنن جو جلوو نظر آيو. سانجهيءَ وقت ٻئي ڪاپار کان سر ڏکڻ هئا، ۽ پوءِ لڙي اولهہ طرف لڙيا.

لڏن جو اهو جلوو ڏسي مونکي عبدالله فقير ڪاتيار جي وڏي آس ۽ اثر واري قافي (تلهه: مندان تيون موتن، سڄڻ ڪڏهن ملندين) جي مصرع ياد آئي ته:

نکت ايري نوان تـتڙا، لوڏيتڙا لَهَڪن

لوڏيتڙا يعني لُڏا، لهڪن يعني سنهان سهڻان چمڪا ڏين. اي سڄڻ! لهڪڻ ۽ جَهمڪڻ (آسمان جي تارن جو لهڪڻ ۽ انسان جي اکين جي تارن جو جهمڪڻ ٻئي لفظ معنيٰ ۾ وڏي ناز نزاڪت وارا آهن. (ائين جيئن پنجابي ٻوليءَ ۾ 'لَشڪارا')

ـــ ١٦- اپريل١٩٨٨ع تي سانجهي جو لڏا يا مُنا اولهه طرف پهر ڪن تي، تيڙو وڏيڪ هيٺ لڙيل.

صبوح وقت ڪيل جانچ

ـــ سيپٽمبر ٢٠٠١ع. لڏا پوئتي، ڪتيون ڪاپار تي.

ـــ آڪٽوبر ٢٠. اتريون منو سفا ڪاپار تي ۽ ٣٠ آڪٽوبر تي ڪاپار ڪان لڙيل.

ـــ نومبر- ڊسمبر ڪان وٺي لڏا لڙيل آهن. ڊسمبر(٢٠٠٢ع) جي شروع ۾ ڏٺم ته لال لڏو ڪاپار ڪان منو پهر ڪن هيٺ اولهه طرف لڙيل نظر آيو پر ان جو ساٿي نيرو تيلي- روءِ تارو نظر نه آيو. اهو سوير اولهه- ڏکڻ ڪنڊ تي ڪُنڊائتو هيٺ لڪي ويجي ٿو.

ڪتي، تيڙو، لُڏن مطابق پوک جي مُند

خريف جي پوک کي سِنڌ ۾ ڪتي يا سانوڻي سڏين، ۽ ربيع جي پوک کي سَرَءُ يا چيٽ چون. ڪتي يا سانوڻي (خريف) جو فصل چيٽ، آکاڙ ۽ سانوڻ مهينن ۾ پوکبو ۽ ڪتي- نهري مهينن ۾ ڪٽبو. سَرَءُ يا چيٽ (ربيع) جو فصل بڊي،اسو، ڪتي ۾ پوکبو ۽ ڦڳڻ - چيٽ ۾ ڪٽبو.

● ڪتي جي مند ۾ ٻج جي موسم. ڪتي ايري ته ڪتي جي پوک جي ڪمائي شروع ٿي: جهنگ ويبا ۽ هرلا نار چاڙهبا (هڻا). وچولي سنڌ ۾ اول ووڻ ڪاهبا ۽ پوءِ اتر سنڌ ۾ جوئر ڪاهبي. اهاُ مند ڪتيءَ جي. ان ڪان پوءِ ٻج وجهڻ ۽ ڪاهڻ

واري مند تيڙو جي، جيڪا تيڙو اپرڻ کان شروع ٿئي . چوندا ته: جوئر لاءِ اها مند ڪتيءَ کان به پلي، پرجي غفلت جي ڪري وئي ته سال ويو. انهيءَ ڪري تاڪيد ته: اي ڪڙمي! جيڪي ڪجهه ڪرڻو اٿئي سو ڪتيءَ جي مند ۾ ڪر. رازق ڏني فقير ونڊير جو بيت ته:

پيا نکت پَن ڪري، ڪتي وچي ڪاهه

تيڙو لڙندا ته ٿڌڪار جي شروعات ٿيندي. ان مند بابت ڪنهن سڄاڻ چيو ته:

تارا لُڏيا، مـــچــر گُـــڏيا
مـــينهـــوالڻ مَــٽ جــهُــڳــيــا
ڳنــوارڻ هـــٽ قــــــــوسي
رڍيـن والي پيــــني روسي.

لڏو تارو لڙيو ته سيءَ پيو ۽ مڇر مُئو. ڳرمي گهٽبي ته مينهين ۾ کير گهٽو ٿيندو ۽ پاڳيا اسر جو اٿي مينهين کي ماڪ چارپندا. ڳئون ۾ کير اوترو رهندو پر ڇيٽو گهٽو لاهيندي. رڍن ۾ کير سڪي ويندو ۽ رڍن واري رئندي.

تيڙو جي مند کان پوءِ لڏي جي مند جيڪا تورڙي جنهن کان پـوءِ جوئر جي ٻج جي مند ختم. ٻج ۽ پوک جي مند جملي چاليهه ڏهاڙا: ويهه ڏهاڙا ڪتي جا، تيرهن ڏهاڙا تيڙو جا ۽ ست لڏي جا. ۱۵ نومبر ۱۹٦۹ع تي ڪوٽ جان محمد (تعلقو گنبت) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ اها راءِ ته: جوئر جي ٻج جي پوري مند فقط هڪ مهينو آهي. ڪتي واري جوئر قد وڏو ڪندي پر سنگ ننيو ڪندي؛ تيڙو واري قد گهٽ ڪندي پر ان گهٽو ڪندي؛ لڏي واري به ان پلو ڪندي پر ڪڏهن ڪَسُ ٿيندي (ان ماري ويندي)؛ ڪتي ۽ تيڙو واري ڪس نه ٿيندي.

— چوندا: ”سگر ڪيرو- ارٽ ڦيرو“ يا ”سگرن ڪيرا- اٺتن ڦيرا“: يعني جڏهن سگر پڇي ويندو ۽ پڪو ٿي ڪرندو تڏهن ڪتي اپري ۽ ٻج پوکڻ وارو ’ڪتيءَ جو چاليهو‘ شروع ٿيندو. هُرلا ۽ نار وهڻ شروع ٿيندا (هنا). ڪتي اپرڻ واري

هوندي تہ ووڻ پوکبا ۽ تيڙن جي ايرڻ تائين پوکبا (هٿا). ڪتي ايرڻ ڪان پوءِ ماڪ پئي ۽ ڪپڙا گهميا تہ جوئر پوکبي. ڪتيءَ ۾ جوئر جي پهرين مُٺ (ٻج پوکڻ جي) ۽ تيڙو ۾ آخري مٺ. لڏا ايرندا تہ ٻاجهري، گوار ۽ ترِ پوکبا. ڪتي لهڻ بعد ڪتي سنڌي ڪٽڪ پوکبي هئي.

- بڌي مهيني جي ڏهين تاريخ ڪتي ڪاپار تي بيهندي. ان کان پوءِ ڪتيءَ جي پوک نہ ٿيندي.

- چوندا : ”ڪتي آئي ڏُني، سانوڻي پني“: يعني سانوڻي جي فصل پوکڻ جي مند پوري ٿي. 'آئي ڏُني' يعني ڏن جي مٿان آئي، ائين جو ماٿهو سمهي تہ ڪتي ڏن جي مٿان سڌي بيٺل ڏسي. ٻزيات جي وقت، آگسٽ جي پڇاڙي ڌاري ائين ٿيندو.

• چيٽ جي فصل لاءِ چوندا تہ: سانجهي نماز جو سلام وارجي ۽ ڪتي ايريل نظر اچي تہ ڪٽڪ جي پوري مند. ڪي ڪڙمي چوندا هئا تہ: ٻلي ڪٽڪ اها ٿيندي جو ٻج ڪتي (لٿي) جا ست پارا ڪائي پوءِ ڦٽي. چٽا جڏهن سِر جو پوڙو نسري تہ پوري مند: ڪي اگ ۾ بہ ڪاهيندا. متر چٽن کان پوءِ ڪاهبا. تيڙو لڙي وڃي تہ چيٽ جي مند ختم: ان وقت ڪتي لهي ويندي ۽ تيڙو بہ وڃي جُهرندو.

• ڪتي، تيڙو، لڏي مطابق مينهن جي مند

ڪتي، تيڙو، لڏا ۽ انهن سان گڏ سنهڙو، اهي چارئي مينهن جا قاصد آهن. ڪتي جيٺ ۾ ايرندي، ۽ ڪتي ڦُٽندي تہ ڪڪر نڪرندو: ڦُٽندي يعني اوير طرفان افق مان مٿي نڪري تورو چٽي ٿيندي. پوءِ سنهڙو ٻئي مهيني آکاڙ ۾ نڪرندو ۽ مينهن جا ڏروها آڻيندو. تيڙو سانوڻ مهيني جي شروع ۾ ۽ پوءِ لڏو سانوڻ جي پڇاڙي ۽ بڌي جي اڳياڙي ۾ اُڀَرندو ۽ مينهن آڻيندو. چوندا تہ: 'ڪتي ڪَنُ نڌي جا ڏروها پيٺا آهن'

— 'ڪتيون ڪاپار- پاڻي پاتار' يعني پاڻي بالڪل تري ۾ هوندو مسندر -

ڪونہ هوندو. چوڻي تہ: 'ڪتيون آيون ڪاپار، تہ بہ ملسي تي مينهن گهري!!'
يعني ان وقت مينهن جي مند ٿي ڪاهي، مينهن ساوڻ ۾ جڏهن ڪتيون نڪري نروار ٿين، اڃيون ڇتيون ٿين چوندا: 'ڪتين اڇ، پاڻي ٻچ"

— اتل ۾ وڏيري علي مراد ٻُري چيو تہ: ڪتي جون جي ۲۰ اپريل ۽ ۵ جولاءِ تي ڪتي جي مينهن جي موسم ختم. ان ڪان پوءِ سنهڙو ۵- جولاءِ تي اپريل ۽ ۱۰- جولاءِ تي ان جي موسم ختم. تيڙو جي موسم ۱۰ جولاءِ ڪان ۲۵ تائين؛ لڏو ۲۵ جولاءِ ڪان ۱۰- آگسٽ تائين، لڏي تائين بہ برسات هوندي.

— مينهن جي وسڻ ۽ گهٽي وسڻ بابت ڪتي، تيڙو ۽ لڏي جي اڀرڻ جي لحاظ سان چوندا: "ڪتي جو ڏروهو، سنهڙي جو ڏروهو، تيڙو جو ڏروهو ۽ لڏي جي ڏروهو". ڏروهو (لاڙ ۾ اڇار ٻوهو) معنيٰ مينهن جي وسڻ جو گمان ۽ امڪان. ڪتي اڳ ۾ اڀرندي ۽ اڳ وارو وسڪارو ٿيندو. چوندا: ڪتي اڀرندي تہ ڪتي نہ ڪتي اوَس مينهن پوندو. ۽ پوءِ تيڙو جو ڏروهو. تيڙو ڪاپار ڪان لڙندا تہ:

سيَارا وسَڪارا ٿيندا، نِيلا ٿيندا نيت.
هَرڻ ڪاپارئون لڙندا، هاري ڪيڙيندا ڪيت

يعني ٿڌڪار ۽ وسڪار ٿيندي، تارين واريون ڪاٺيون سايون ٿينديون (نيلا ٿيندا نيت)، تيڙو (هرڻ) مٿان ڪاپار ڪان (ٻن پهرن ڪان اولهہ طرف) لڙندو ۽ هاري هر ڪاهيندا ۽ ٻج ڇٽيندا. پوءِ لڏي جي اڀرڻ ڪان وٺي مينهن. هڪ سڄاڻ چيو تہ: لڏي جو ڏروهو ڪتيءَ جي ڏروهي ڪان ٻيٽو آهي. سُهيل جو ڏروهو بہ ڳٽيندا ۽ آسرو ڪندا. چوندا: سُهيل جو ڏروهو اجان آهي.

— چوندا: "ڪتي ڪُنڊ وسي، تيڙو ٽينگ ٽپي، لُڏو لس وسي" يعني انهن نڪتن اڀرڻ قت، ڪتي وارو مينهن ڪنهن ڪنڊ پاسي وسندو، تيڙو اڀرندو تہ ڪڏهن هِت تہ ڪڏهن هُت وسندو ۽ لڏي جي اڀرڻ سان سڄي ملڪ تي لس وسندو.

— پڻ ڪتي، تيڙو ۽ لُڏي ۾ مينهن بابت چوندا:

ڪتي ڏنگين ڏنگين= ڪتي ۾ ڪتي ڪتي وسي

تيڙو ٽنگ ٽپو= اتر وسندو، وري ڏکڻ وسندو
لڏو لس وسي= يڪو مينهن سڄي ملڪ ۾.

— پڻ چوندا ته:

ڪتي ڪڌهن ڪڌهن= ڪتي ايرڻ کان پوءِ برسات ڪڌهن ڪڌهن
ٽنگڙ ٽينگ ٽپو= تيڙو (ٽنگڙ) ايرڻ کان پوءِ برسات ٽپين ٽپين، هِت هُت.
لڏو پائڙ پوڙ= لڏي ايرڻ سان برسات گهٽي، ايترو جو هُرلي جو پينگو (پائڙ) پاڻيءَ ۾ ٻڏي بيهندو.

— چوندا:

ڪتيءَ جا ڪڪر= ڪتي ۾ ڪڪر نڪرڻ شروع ٿيندا
تيڙو جا ٺهڪا= تيڙو ۾ تورا وسڪارا ٿيندا
لُڏي جون لوليون= لُڏي ۾ مينهن جون لوليون، يعني گهڻو مينهن.

پر اهو گهڻو مينهن لُڏي جي ايرڻ ۽ چٽو ٿيڻ وارن تورڙن ڏينهن تائين. ان کان پوءِ مينهن جي مند ختم. چوندا ته: (ادا هاري!) هاڻي آسرو لاهي ويهه: وري وَٽ واري سان ايندڙ سال مينهن وسندا:

لُڏئون لاهي ويهه، وَٽ وَسندئي مينهڙا!

يعني لڏي جي موسم کان پوءِ آسرو لاهي ويهه: وري ڪنهن بخت ڀاڳين مينهن وسندئي. پر اهي خاص اهڃاڻ برسات جي موسم جي پڇاڙي جا. ان کان پوءِ ٻڏي ۽ اَسُو ۾ به مينهن جا ڇڊا وسڪارا ٿيندا، جن کي چئبو ٻڏي جا ڀاروڙا، ۽ 'اَسُو جا اوهيرا.' باقي سانوڻ ته مينهن جو مهينو آهي. پر بعضي سانوڻ ۾ نه وسي ۽ ٻڏي ۾ گهڻو وسي. ڪنهن سگهڙ چيو ته:

ٻڏي ڏيئي ٻوڪ، سانوڻ کي سُرهو ڪيو

ڪنهن سال ٻڏي بعد اَسوءَ ۾ به گهڻا وسڪارا ٿيا، ۽ سگهڙ چيو ته:

اوهيرن اَسوءَ جي ڇڏيو سانوڻ سينگاري

حيرت جهڙيون ڳالهيون

تارا ڏسندي جانچيندي مونکي حيرت ٿي ته صبوح جو تارو ايرندان مٿي چڙهيو ۽ وري پوئتي هٽيو ۽ لهي ويو؛ سانجهي جو تارو الهندان مٿي چڙهيو ۽ وري پوئتي ٿيندو لهي ويو؛ ۽ هڪ پويان ايندڙ تارو اڳيان ويندڙ تاري کان اڳتي ٽپي ويو.

صبوح واري تاري جو مٿي چڙهي وري پوئتي هٽڻ ۽ لهي وڃڻ

عام طرح تارا سڀ ايرندي پاسي کان ابري الهندي پاسي وڃي لهندا آهن، پر منهنجي حيرت جي حد ئي نه رهي جڏهن هڪ سال صبح جو ايرندڙ چٽي تاري کي ڏٺم ته مٿي چڙهيو پر وري پوئتي هٽيو ۽ اوير طرف وڃي لٿو. ان بعد ٻين سالن ۾ به ساڳيو لقاءَ ڏٺم. ان وقت جي لکيل يادداشت مان اقتباس هيٺ ڏجن ٿا.

ـ ۱۹۸٦ع آڪٽوبر جي شروع ۾ ۵ بجه ڌاري، چٽو تارو اوير طرف ڪڻ ڪان مٿي بيٺل هو، پر پوءِ هيٺ ٽيڻ لڳو. آڪٽوبر جي آخر ۽ نومبر جي پهرئين هفتي ۾ ڪَن ڪان ٿورڙو هيٺ، "اڄ نومبر جي ۱۸ تاريخ آهي ۽ ساڍي ۵بجي صبوح جو چٽو نظر اچي ٿو پر آڪٽوبر واري سطح ڪان هيٺ ٿي آهي. اڄ نومبر جي ۲٦ تاريخ آهي؛ دير سان ٦ بجه ڌاري ٿورو مٿي آيو پر صبوح صادق جي اجاڻ واري گهيري ۾ هئڻ ڪري ان جي اڳين چمڪ ۽ چٽائي باقي نه رهي آهي عنقريب هيٺ ٿي لهي ويندو."

ـ مارچ ۱۹۸۷ع جي پهرين تاريخ ڏٺم ته پرهه جو صبوح وارو تارو گهٽو هيٺ ٿي ويو آهي. هن وقت ڏکڻ- اوير جي ڪنڊ ٿي آهي، ۽ شايد مارچ ۾ لهي وڃي.

ـ ۱۹۸۷ع ڊسمبر ۸-۹ تاريخ تي صبوح وارو تارو جيڪو اڳ وچ اوير تي ۽ مٿي هو، سو مٿي ڪونه چڙهيو، پوئتي هيٺ تي هٽيو ۽ وچ- اوير ڪان ڏکڻ- اوير طرف هٽيو. پهرين جنوري ڌاري مٿي ڪونه چڙهيو ۽ هيٺ افق ۾ ٻڏي ويو.

ـ ۱۹۸۵ع ۾ ڏٺم ته چٽو تارو جيڪو ڊسمبر ۾ يا اڳ آسمان جي ڏکڻ- اوير پاڳي ۾ ايندو سو جنوري ۾ وڌ ۾ وڌ مٿي چڙهيو. ان بعد هيٺ ٽيڻ لڳو تان جو لهي ويو.

ـ جون ۱۹۹۳ع کان وٺي پرهه جو اوير طرفان وڏو چٽو تارو مٿي چڙهڻ لڳو ۽ پهر

تائين متي آيو. آڪٽوبر ۾ متي چڙهڻ بدران پوئتي هيٺ تيڻ لڳو. "هاڻي ۳۰-۳۱ آڪٽوبر تي صبوح جو نماز وقت (۵- ٦ بجه) هيٺ جڻ اڌ پهر تي آهي."
ــ آڪٽوبر ۲۰۰۲ع کان وڏو چِتو تارو اوپر طرفان متي چڙهڻ لڳو ۽ ۱۵- جنوري ۲۰۰۳ع تائين ڏيڍ پهر کان به متي چڙهي آيو. پوءِ هيٺ لهڻ لڳو ۽ ۲۰ جنوري تي جڻ ۵- فوٽ ڪن تائين هيٺ ٿيو.

متين مثالن مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا. پهريون ته صبوح وارو روشن تارو، صبوحي يا صباحي تارو، هڪ ناهي پر هڪ کان وڌيڪ آهن جيڪي جدا جدا مهينن ۾ (۽ شايد جدا جدا سالن ۾) اُسر يا پرڀات جو روشن تارا ٿين ٿا. انهن مان هڪڙي ڪي جيڪو سوير اڀري ٿو، 'وهائو تارو' سڏجي ٿو. ڪڇرين ۾ سياڻن سڄاڻن اڪثر ائين چيو ته: 'وهائو تارو' متي ڪونه چڙهندو ۽ آسمان ڪونه لتاڙيندو (يعني الهندي طرف ڪونه ويندو) پر پوئتي تبي ڏيندو.

سانجهي تارو جيڪو متي چڙهيو ۽ وري هيٺ لهي ويو

تارا سڀ اڀرندي کان اڀرندا آهن ۽ الهندي طرف وڃندا آهن. پر حيرت جي حد ٿي نه رهي جو ۱۹۸۹ع ۾ ڏٺم ته هڪ تارو اولهه افق تي ظاهر ٿيو ۽ جون- جولاءِ ۾ جڻن پوءِ تيئن متي چڙهيو ۽ سانجهيءَ وقت ڳاڙهي شفق جي ڳاڙهاڻ واري متين سطح تائين آيو؛ ۷ جولاءِ تي ڏٺم ته شفق جي ڳاڙهاڻ جي چوٽيءَ ۾ وڏي چلتي ۽ چمڪ سان ٻيٺل آهي ۽ سانجهي بعد اڌ مني ڪلاڪ تائين ائين ٻيٺل نظر آيو. جڻن پوءِ تيئن متي چڙهيو ۽ آگسٽ جي پوئين اڌ ۾ سانجهيءَ وقت پهر کن تي متي اچي پهتو. ۲ سيپٽمبر تي ڏٺم، ته هيٺ لهي آيو آهي پر ڳاڙهي شفق کان اڃان متي آهي ۽ سانجهي نماز کان اڌ منو ڪلاڪ پوءِ به شم ڪيو ٻيٺو آهي ان بعد مون جانچ ڪانه ڪئي پر هيٺ ٿيندو سيپٽمبر ۾ لهي ويو.

پويان ايندڙ تارو اڳئين کان اڳتي نڪري ويو

• آگسٽ ۱۹۸٦ع ۾ به تارا آسمان جي ڏکڻ- اوپر ڀاڱي ۾ نظر تي چڙهيا:

هڪ وڏو چٽو تارو جيڪو لڙي سانجهي اوپر افق تان متي اسري ٿو ۽ ۱۰-۱۱ بجه ڏاري پهر ڪن تي اچي ٿو ۽ وڏو چلتو لائي ٿو. پيو ان جي اڳيان ننڍو ڳاڙهو- پيلو تارو، پر اهڙو روشن جو چڻ ڏيو پيو ٻري. ۲۹- آگسٽ تي ڏٺم ته اهي ٻئي تارا آسمان جي ڏکڻ-اوپر پاڳي ڪي سهڻو سينگاريو بيٺا هئا. پوءِ وڏو چٽو تارو وڌيڪ تڪڙو متي چڙهيو ۽ ۱۵- ڊسمبر تي ڏٺم ته گذريل ٽن چئن مهينن ۾ اپرندان چڙهندو چڙهندو سر ڏکڻ اچي بيٺو آهي، ۽ ڳاڙهيرڙي ننڍي تاري کي ايترو ته اچي ويجهو ٿيو آهي جو نظر جي گمان موجب ٻنهي جي وچ ۾ چڻ ٽن فوٽن جيتري وٿي آهي. اڄ ڪان ڏهه ڏينهن اڳ اها وٿي ڇهه فوٽ ڪن هئي. جٺن پوءِ ٽئن وڏو چٽو تارو اڳتي وڌيو تان جو ۲۶ ڊسمبر تي ڳاڙهيرڙي تاري ڪان چار فوٽ وڌي اڳتي ويو. جنوري ۾ ۸ بجه تائين ڏسڻ ۾ آيا ۽ پوءِ جنوري ۾ ٿي لهي ويا.

هن جانچ مان اٿين گمان ٿيو ته وڏي چٽي تاري جي رفتار وڌيڪ تيز آهي بشرطيڪ ٻئي تارا ساڳي سطحي مدار ۾ هلندڙ هجن، پر غالباً ٻنهي جي سطحي مدار مختلف آهي ۽ زمين جنهن مدار ۾ هلي رهي آهي اتان اسان کي اٿين ٿا نظر اچن جو چڻ وڏو چٽو تارو زمين کي ويجهو آهي ۽ ڳاڙهيرڙو پري. ڳاڙهيرڙي جي رنگ مان اٿين لڳو ته شايد گرهه (planet) هجي. اي سياڻا! انهن گمانن مان سمجهه ته تارن ستارن جو صحيح علم (Astronomy) ڄاڻڻ ڪيترو نه ضروري آهي!

- ۱۹۸۸ع آڪٽوبر- نومبر ۾ اچو چٽو تارو پويان ۽ ڳاڙهيرڙو ننڍو اڳ ۾ ظاهر ٿيا. جيڪي ۱۵ نومبر ڏاري سنجهي ۾ وڌيڪ اولهه ڏانهن لڙيا. ۲۸ ڊسمبر تي وڏو چٽو تارو ڳاڙهيرڙي ڪان چڻ ٻه فوٽ اڳتي اولهه طرف وڌي ويو حالانڪ گهٽو پوئتي هو.
- ۱۹۷۰ع جنوري مهيني جي ۱۵- ۱۷ تاريخن ۾ پويان ايندڙ چٽو تارو اڳيان ويندڙ ننڍي تاري ڪان اڳتي نڪري ويو. هن وقت (جنوري ۲۵) ٻئي لاڙو آهن.
- ۱۹۸۸ع آڪتوبر ڪان وٺي سنجهي ۾ ٻه تارا هڪ ٻئي پويان وڌي وٿي تي

اپرندين افق تان مٿي چڙهيا، هڪ وڏو چٽو ۽ ان جي پوئيان ٻيو ننڍو. مهيني ڏيڍ تائين، ٻيا ڪي اهڙا چٽا تارا آسمان جي ڏکڻ- اوبر پاڱي ۾ ڪين هئا. جڏهن ٻئي مٿي چڙهي آيا تہ ٻنهي جي وچ ۾ وڏي وٿي هئي. پوءِ پوئيان ڪتي ۽ تيڙو نروار ٿيا. ۴ مارچ ۱۹۸۸ع تي ٻئي تارا اولهہ طرف لڙيل هئا پر ٻنهي : ي وچ ۾ وٿي گهٽجي وئي هئي. معلوم ٿيو تہ پوئيون ننڍو تارو تڪڙو وڌيو ۽ ۵ تاريخ تي ڏٺم تہ ذري گهٽ اچي آڏو وڏي تاري جي برابر تي بيٺو هو، ٦ تاريخ تي بالڪل برابري ۾ اچي ويو، ۽ ۷ تاريخ تي وڏي کان اڳتي وڌيل نظر آيو، جو وڏي تاري جي هيٺان ڏکڻان اڳتي وڌي ويو.۸ کان ۱۱ مارچ تائين نظري گمان موجب، ڇڻ ٦ فوٽ کن اڳتي وڌي ويو. ۴ اپريل کانپوءِ ننڍڙو تارو هيٺ ٿيندو لهي ويو باقي وڏو تارو جيڪو سانجهي تارو ٿي ويو هو سو ١٦- اپريل ڏاري لٿو.

ـ ۱۹۸۹ع ۾ بہ ساڳي طرح ننڍڙو تارو فيبروري جي آخر ۾ وڏي چٽي کان اڳتي وڌيو ويو. پر هن سال جي جانچ مان ائين لڳو تہ ڇڻ وڏي تاري جي مٿان اتران اڳتي وڌي ويو.

● ۱۹۹۱ع ۾ تيڙو مئي جي مهيني ۾ گهٽو لڙي لهڻ وارا ٿيا. انهن جي پويان هڪ وڏو روشن تارو مئي جي مهيني ۾ اولهہ طرف سوا پهر تي بيٺو. ”جون جي ۱۵ تاريخ بعد اهو سانجهي کان پوءِ ۸ بجہ ڌاري جهيٽو جهڪو ٿيو آهي. انهيءَ چٽي تاري جي پويان ٻيو ننڍو تارو جيڪو مئي ۾ گهٽو پوئتي هو سو جون ۾ وڌي ۱۷ جون تي اچي وڏي تاري جي هيٺيان ڏکڻ طرف هڪ ڪاني جي وٿي تي بيٺو ۽ ۱۸ جون تي اهو وڏي تاري کان وڌي اڳتي ٿيو آهي.“

● سيپٽمبر ۱۹۹۲ع ۾ آسمان جي اوبر-ڏاکڻي پاڱي۾ سنجهي ۾ بہ تارا مٿي ۾ چڙهيا، هڪ وڏو چٽو ۽ ٻيو ننڍو. وڏو چٽو اڳتي هو ۽ ننڍو ان کان پوئتي، پر ۲- آڪٽوبر تي ڏٺم تہ ننڍو پويان اڳتي وڌي آيو هو. پوءِ ائين وڌندو آيو تان جو آڪٽوبر جي آخر ۾ اچي وڏي تاري جي (اتر طرفان) ٻر ۾ بيٺو. نومبر ۾ وڏي کان گهڻو اڳتي وڌي ويو پر اجان آسمان جي ڏکڻ-اوبر پاڱي ۾ هو. ڊسمبر ۾

ڏکڻ-اولهہ پاڳي ۾ وڌي ويو. ۲۴ جنوري تي ڏنم تہ اتر-اولهہ پاڳي ۾ وچي پهتو. فبروري ۾ شروع مارچ ۾ مون جانچ ڪانہ ڪئي پر ۳۱ مارچ تي ڏنم تہ پوئتي وارو وڏو چٽو تارو توڙي اڳتي وڌندڙ ننڍو تارو ٻئي ڪين هئا.وڏو چٽو تارو مٿي چڙهڻ بدران پوئتي اوير- ڏکڻ طرف هيٺ تيندو لهي ويو.

اسان جي ڄاڻ ۾ علم ۾ اضافو

اي سڄڻ! سنڌ جي آسمان ڪي جانچڻ ۾ تارن نکتن ڪي نهارڻ سان اسان جي دلي خوشيءَ سان گڏ اسان جي علم ۾ ڄاڻ ۾ اضافو ٿئي ٿو. افسوس جو چنڊر تارن سان سينگاريل آسمان ڏانهن جيڪو ايڏو وڏو ۽ سهڻو آهي اسان مان ڪي ٿورا نهارين ٿا. اي سياڻا! سنڌ جي آسمان ۾ ان جي چنڊر تارن ۾ نکتن بابت جيڪي مون پنهنجي تجربي جي بنياد تي لکيو آهي تنهن ۾ ڀُل ٿي سگهي ٿي. انهيءَ ڪري ضروري آهي تہ تون پاڻ پنهنجي شوق سان تارن نکتن ڪي نهار ۾ حقيقتون معلوم ڪر. البت هن ڪشالي ۾ سنڌ جي سڄاڻن ۾ سگهڙن کان مون جيڪي چوٽيون، پهاڪا يا بيت ٻڌا ۾ لکيا آهن سي سنڌ جي هارين ڪڙمين جي روايت ۾ ذهانت تي شاهد آهن ۾ ان سان گڏ سنڌي علم ادب جو قيمتي سرمايو آهن. آءُ پاڻ هڪ علمي ادبي مسئلي ڪي حل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي آسمان ڪي ڏسڻ لڳس ۾ ذري گهٽ چاليهن سالن تائين ڏسندو رهيو آهيان. جڏهن 'شاهہ جي رسالي' ۾ سر مومل راڻي جو هيئيون بيت پڙهيم تہ ڪتين ۾ تيڙو ڪي جانچڻ جو خيال آيو تہ آءُ پاڻ ڏسان ۾ سمجهان تہ ڪڏهن تا تيڙو ايا تين (ڪاپار تي اچن) ۾ ڪتيون ڪرموڙين (لڙن).

ڪتين ڪر موڙيا، تيڙو ايا تيئي
راڻو رات نہ آئيو، ويل تري ويئي
ڪُوءِ سا ڪاڻي راتڙي جا پرين ري پيئي
مونکي ڏنءُ ڏيئي، وڃي ڍوليو ڍٽ قراريو.

ڪتين ۾ تيڙن جي مٿي چڙهڻ ۾ لڙڻ وارو اهو لقاءُ ڊسمبر مهيني جي آخر ۾ تيندو

جڏهن تيڙو ڪاپار تي ايندا ۽ ڪتيون لڙي وينديون. پر اي سياڻا! ڪن پين به شاهه صاحب جي بيتن جو نقل ڪندي بيت ڇپيا جيڪي پوءِ فقيرن پنهنجي گڏ ڪيل رسالن ۾ لکيا پر اهي صحيح ناهن. مثلاً هيٺيون بيت:

ڪتيون ڪاپار آئيون، لڏا وٺا لڙي
موٽ مٽيءَ جا ولها چانگي تي چڙهي
راتي ڪاڻ رڙي، ويٺي وهامي راتڙي.

سنڌ جي آسمان کي جانچڻ سان معلوم ٿيو ته ڪتيون اڳ ۾، پوءِ تيڙو ۽ پوءِ لڏا هڪ ٻئي پٺيان ٿا اڀرن ۽ مٿي اچن ۽ لڙن. انهي ڪري ڪتيون جڏهن ڪاپار تي هونديون تڏهن تيڙو پٺيان (اوپر طرف) هوندا ۽ لڏا اڃان به پٺيان هوندا: ته پوءِ اهي ڪتين کان اڳ ۾ ڪيئن لڙندا! پر بيت ۾ هن غلطيءَ جي خبر ان ڪي پوندي جنهن نکٽ نهاريا هوندا. البت مونکي هاڻي هڪ خيال آيو آهي ته اصل بيت شايد هن طرح هجي:

ڪتيون ڪاپارا ويون، لڏا وٺا لڙي
موٽ مٽي جا ولها چانگي تي چڙهي
راتي ڪاڻ رڙي، ويٺي وهامي راتڙي.

معنيٰ: ڪتيون ته ڪاپار ڪان ويون، يعني گهٽو لڙي ويون، پر لڏا (جيڪي پوئتي هئا) سي به لڙي ويا. جنهن لکندڙ پهريائين اهو بيت اتاريو سو "ڪاپارا ويون" کي سمجهي نه سگهيو ۽ پنهنجي عقل موجب ان کي درست ڪرڻ خاطر "ڪاپار آئيون" ڪري لکيائين.

مٿئين مطالعي مان هڪ ٻي ڳالهه به اسان کي معلوم ٿي ته تيڙو کي 'هرڻ' به چئبو آهي. انهيءَ حقيقت معلوم ڪرڻ بعد شاهه صاحب جي هيٺئين بيت جي معنيٰ به سمجهه آئي:

جٺن سي هرڻ هُماءِ، سرگردان سنسار ۾
هو پير نه ڏئي پٽئين، هو ڏر سر ڏري نه ساهه.

يعني هرڻ (تيڙو) ۽ هماءِ (خيالي پکي) ٻئي هن سنسار ۾ متي پيا ڦرن: نڪو هرڻ (تيڙو) هيٺ زمين تي لهي ته نڪو هماءِ پکي ڪڏهن ڌرتي تي لهي ۽ مري. ڏند ڪٿا موجب هماءِ ايترو ته متي پيو اڏامي جو جڏهن آنا لاهي تو ته اهي زمين تي ڪرڻ کان اڳ وچ تي ڦٽن ٿا ۽ ٻچا وري متي اڏامي وڃن ٿا.

تارن نکٽن جي اڀرڻ، متي چڙهن ۽ لهڻ جي ڄاڻ سان اسانکي شاهه صاحب جا اهي بيت سمجهه ۾ آيا. ان کانسواءِ اسان جي ڄاڻ ۾ ٻيا هيٺيان اضافا ٿيا:

– صبوح وارو تارو هڪ ناهي پر هڪ کان وڌيڪ آهن.

– سانجهي تارو به هڪ ناهي پر هڪ کان وڌيڪ آهن.

– هڪڙا تارا هڪ جاءِ قائم آهن ۽ ٻيا هلندڙ آهن ۽ قائم تارن کان اڳتي وڌي وڃن ٿا.

– ساڳيا تارا هر سال ساڳئي وقت ساڳي جاءِ تي نظر نٿا اچن.

– ڇهه مهينا ڪن هڪڙا تارا ۽ نکٽ آسمان ۾ نظر ايندا ۽ ٻيا ڇهه مهينا ٻيا تارا ۽ نکٽ نظر ايندا.

پر اهي اهڃاڻ به وڌيڪ غور طلب آهن. اچان هڪ ڳالهه ٻي ته اهي تارا ۽ نکٽ جيڪي اوير طرفان اڀرن ٿا ۽ آسمان لتاڙي اولهه طرف لهن ٿا تن کي جي تون هر هفتي هڪ سال تائين جانچيندين ته توکي اهي به پيرا سولائي سان نظر ايندا، هڪ سانجهيءَ جو پيو صبوح جو: جنهن مان معلوم ٿيندو ته اهي سال ۾ به پيرا تنهنجي مٿان لنگهن ٿا: هڪ پيرو ڏينهن جو مٿان لنگهيا ۽ سانجهي وقت نظر آيا، ۽ ٻيو پيرو رات جو لنگهيا ۽ فجر جو نظر آيا.

چنڊر: زمين ۽ آسمان جو سينگار

سڄ زمين ۽ آسمان جو سردار آهي ۽ چنڊر ٻنهي جو سينگار آهي. عيد جو چنڊر ۽ چوڏهين جو چنڊر، سڪ ۽ سونهن جا اصطلاح آهن. چوڏهين جو چنڊر انسان جي بي انتها سونهن ۽ جمال جو مثال آهي، پر شاهه عبداللطيف چيو تہ محبوب جو حسن بي مثال آهي. چنڊر جي صورت کان وڌيڪ سهڻو آهي، چنڊر کي چيائين تہ:

ٻہ اڪيون تيون نڪ، تو ۾ ناهہ پيشاني پرينءَ جي

سڄ جي ايرڻ لهڻ سان، ڏينهن جي پهر، ٻن پهرن، ٽن پهرن گذرڻ واري وقت جي خبر پوي ٿي. چنڊر جي ايرڻ لهڻ سان، هر رات جي وقت گذرڻ توڙي مهيني جي راتين جي گذرڻ جي خبر پوي ٿي. اهو بيان هيٺ ايندو. ان کان اڳ چنڊر بابت ڪي انوکيون ڳالهيون:

ــ سڄ توڙي چنڊر، الهندي طرف (تورو اتر تي، وچ تي، يا تورو ڏکڻ تي)، ٿوري ٿوري فرق سان، جدا جدا جاين تي لهن ٿا. سياڻن جو چوڻ تہ: چنڊر ۽ سڄ جڏهن اولهہ طرف ساڳي جاءِ تي لهندا تہ جڻ مينهن جي مند آئي. اهو آکاڙ جو مهينو (جون- جولاءِ) هوندو. چوندا: آکاڙ جو چنڊر سڄ واري جاءِ تي لهندو.

ــ وڇونءَ جو نکٽ چنڊر ۾ هجي (قمر در عقرب) تہ سنڌيءَ ۾ ان کي 'مُوڙ' چئبو، اهي سال جي هر مهيني ۾ اڍائي ڏينهن، پر ساڳيا نہ، جدا جدا. وهمي ماڻهو انهن وارا موڙ ۾ ڪو نئون ڪم شروع نہ ڪندا.

ــ راقم هڪ پيريءَ ڏٺو تہ مهيني جي پهرين تاريخن ۾ شام جو جڏهن چنڊر الهندي هو تہ ان جا سڱ اُڀا يا ٿورو اتر تي لڙيل؛ پر ٻئي هڪ مهيني ۾ ڏکڻ- اوڀر تي ڪنداڻتا. مهيني جي پوين تاريخن ۾، صبوح جو سڱ اولهہ طرف لڙيل.

ــ 2- جمادي الاول سنہ 1413ع، بلوچستان جي تعلقي اوستہ محمد ۾، کيرٿر واهہ جي اولهہ طرف هڻاسون جو ڏٺم تہ سانجهيءَ وقت اولهہ طرف چنڊر ۽ چٽو تارو اٿين نهي بيٺل نظر آيا جيئن جهنڊي تي چنڊ تارو ناهيل.

ــ هر قمري مهيني ۾ چوڏهين جو چنڊر فقط هڪ، پر ايڪٽيهن ڏينهن واري

ڪنهن انگريزي مهيني ۾ ٻه چوڏهيون ٻه ٿينديون، يعني چوڏهين جو چنڊ ٻه ڀيرا ٻيهندو. ان کي نيرو چنڊ (Blue Moon) چون. مثلاً ۲ تاريخ آڪٽوبر تي چوڏهين جو چنڊ ٿيو ۽ اهو قمري مهينو جيڪڏهن اوڻٽيهو هوندو ته ۳۱ آڪٽوبر تي ٻه چوڏهين جو چنڊ ٿيندو.

چنڊ جو سڀ کان وڏو ڪارج اهو جو چنڊ کي ڏسي رات جو وقت سڃاڻي سگهبو ۽ پڻ اندازو لڳائي سگهبو ته مهيني جي ڪهڙي تاريخ آهي. سنڌ جي سڃاڻن، پهرين تاريخ کان وٺي ۲۸ تاريخ تائين چنڊ جون اٺاويهه منزلون ڳڻيون ۽ چنڊ هر رات منزل ۾ هوندو، آسمان ۾ هوندو. البت جيڪڏهن اٽٽيهو مهينو هوندو ته چنڊ اٺاويهين رات غائب ٿيندو، ۽ جي مهينو ٽيهو هوندو ته چنڊ اوڻٽيهين رات غائب ٿيندو (يعني آسمان ۾ نظر نه ايندو).

اي سڄڻ! چاڻ ته چنڊ سنڌ جي هارين، مالدارن ۽ ڳوٺاڻن لاءِ هڪ وڏو گهڙيال آهي. سنڌ جي سڃاڻن صدين کان وٺي چنڊ جي اڀرڻ لهڻ سان تخميني طور رات جو وقت پئي معلوم ڪيو آهي ۽ پڻ مهيني جي راتين جو اندازو لڳايو آهي ته ڪيتريون گذريون ۽ ڪيتريون باقي رهيون. اهو حساب هن طرح لڳايائون.

— مهيني جا ٻه ڀاڱا ڪيائون:۱ کان ۱۴ تائين پهريون چوڏهن راتيون ۽ ۱۵ کان ۲۸ تائين پويون چوڏهن راتيون. اهي اٺاويهه راتيون چنڊ آسمان ۾ نظر ايندو.

— هر رات کي ٻه چوڏهن ڀاڱن ۾ ورهايائون، يعني رات جون چوڏهن پتيون ڪيائون.

— پهرين چوڏهن راتين جو حساب چنڊ جي لهڻ سان، ۽ پوين چوڏهن راتين جو حساب چنڊ جي اڀرڻ سان ڪيائون.

— چوندا: پهرين تاريخ جو چنڊ لٿو ته رات جي هڪ پتي گذري، ٻي تاريخ جو لٿو ته رات جون ٻه پتيون گذريون، اهڙيءَ طرح ستين جو لٿو ته رات جون ست پتيون گذريون، يعني رات جو اڌ گذري ويو، آڌي تي وئي. چوڏهين جو چنڊ سانجهيءَ جو اڀرندو صبوح جو لهندو يعني ته رات جون چوڏهين پتيون گذريون

ته سڄي رات پوري ٿي.

ـــ چوڏهين تاريخ کان پوءِ ١٥ جو چنڊ اپريو ته چوندا: رات جي هڪ پتي گذري وئي، ١٦ جو اپريو رات جون ٻه پتيون گذريون، ٢١ جو اُپريو ته رات جون ست پتيون گذريون. اٺاويهين جو چنڊ صبوح ٽاڻي اپرندو يعني رات جون ١۴ پتيون گذريون (سڄي رات گذري وئي). اهي بنيادي تخمينا ڌيان ۾ رکبا ته ڪنهن به رات چنڊ کي ڏسي اندازو لڳائي سگهبو ته ڪيترو وقت گذريو آهي. مثلاً ٣- تاريخ جو چنڊ اجان ڪونه لٿو آهي ته چوندا: اجان رات ٽي پتيون به ڪانه گذري آهي. ستين تاريخ تي چوندا ته: اڄ رات چنڊ آڌيءَ جو لهندو؛ چوندا: چنڊ لهي پيو، آڌي ٿي وئي آهي. چوڏهين جو چنڊ اپريو ته چوندا ته رات جي هڪ پتي گذري وئي؛ چنڊ مٿي چڙهي ٻن پهرن تي آيو ته چوندا ته: اڌ رات ٿي وئي. ٢١ تاريخ چوندا: چنڊ اپريو آهي ۽ اڌ رات گذري وئي! آڌي ٿي وئي!

ويا سي ويـنجهار

• بنگل فقير پيو

تعلقي ڪشمور جو، ميرپور ماٿيلي جي اترين حد جي سامهون. ڪاپائتي جي سر مان نصيحت جا بيت چيائين جنهن ۾ ڪتڻ جا اصطلاح آندل آهن.

۱- تن تُنيـــو، تـوبهـــ ڪري، قـــوراج نہ قـــورو
اُمــهيـل هو اڳ جـو، ڪيـتن تـتي ڪورو
پـيلي جـو پـيـو چـوي پـجي نہ چـڏ پـورو
رب ڪري تـــورو، تہ پُراڻا پنهنجـــا تـين.

۲- تن تنيو، توبهہ ڪري، پـنجڻي ڪتيـو پانديون
اِتـي اَسُـــر ويل جـــو، ويهـــو نـہ وانديـون
ڪيـو برهہ جي بات بنگل چوي رَسائي رانديون
سي ڪيئن مُنهن مانديون، جي وڳا ڪَتينِ وَرَجا.

۳- تن تُنيـو، توبهہ ڪري، پـانديون ڪَتجِ تيـهہ
لاهي لحم لَگَن تان، بـنگل چـوي بيـــهـــ
پـوءِ پـــاڳي پـــائي تيءِ، ورســـاڻ وڳن ۾.

هنن بيتن ۾ لغت آهي.۱. قورائج نہ= قولائج نہ، اڪيلي پڌرو نہ ڪج، امهيل= اُمايل، اڳ ۾ استعمال ڪيل. ڪورو تان امائبو آهي، پاڻيءَ سان ڌوئي صاف پاڪ ڪبو آهي. پيلو= آويءَ ۾ پوريءَ طرح نہ پڪل. پـجي چڏ پـورو= آسرو لاهي چڏ.۲. پانديـون ڪتڻ= پاندين جي پورائي لاءِ سٽ ڪتڻ. ڪپڙي جون پانديون= چيڙي وارا پاند. رسائي= رَچائي، رچائي مچائي.

• پيروز رَجيرو

تعلقي ميرپور ساڪري جو، رجيرو، ڪملتي، ۱۹- صدي جي آخر ۾ تي گذريو.

ڪلمتين مان پيروز نالي تي شاعر ٿيا: پيروز لاکاڻي، پيروز ٻبراڻي ۽ پيروز رجيرو جنهن مارئي جا بيت چيا:

١- مارن مونکي ساڻيو، ڪوري متي ڪير
ظلم جيئندو ڪينکي، هاڃو ڪيوءِ همير
ڪڍ بنديائي بند مان، جنهن کي نيهر وڏا ءِنير
ٿـئـڙم ساهه سڏير، ته وڃي وَڙکان ويڙ ۾.

٢- وڃي وڙڪان ويڙ ۾، گهمي ڏسان گهر
پلئه لڳان پرينءَ جي، واڳي جنهن جي ور
پسان شال پيروز چئي، تاڏيليون ۽ ٿر
اُهائي عمر، آهي مصلحت منهنجي مَنَ ۾.

٣- مصلحت منهنجي من ۾ شل پير پڄائي
ڏٿ چوندينديس ڏيهه ۾ آءُ جيڏيون جَتائي:
ڪانبا پريو ڪلهن تان للر جا لاهي
اهوئي آهي، ساڳ اسان جو سومرا.

۴- ساڳ اسان جو سومرا ڪرڙ ڪانڊيرا
پهون پهريون پٽن تي گهميو چرن گاهه
تن ونهين ويڙهچن کي ٿو سڪي منهنجو ساهه
اهو حرف حسابا، صحي ڏيندين سومرا.

٥- صحي ڏيندين سومرا، توکي آءُ تي چوان ايئن:
واءُ لڳا، وَهُندَ وَريا، مارنِ وَنا مينهن
ات ٻه چوندبس ايئن، ته هٿا مون تي هٿ همير جا.

١. ڪوري متي= رڱو صاف ڪير تي، ٢. وڙڪان= گهمان ڦران ٣. جيڏيون جتائي= جيڏين کي جتائي، ٻولائي، ٥. مون تي هٿ= ٻاجهه جا هٿ.

• شريف تنيو

ڀاڳ ناڙي جو، ۲۰-صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو. مومل-راڻي جو قصو جوڙياٿين جنهن ۾ هڪ سئو پنجاهه بيت هئا جيڪي حَيري پرڳڙي ڪي ياد هئا جنهن کا سگهڙ محمد نواز جوڻيجو (تعلقو ميروخان) سکيو:

اُڻ تُڻ اور عجيب جي، تن اندر منجهه تار
ڏٺي وري ڏينهن ٿيا، دلبر جي ديدار
جن جي اٿم تانگهه تُنيو چوي، مونکي ڏاتر سي ڏيکار
جڏهن ملندم جانب جمعي وار، تڏهن سئو پيرو صدق ٿيان.

• گوهر شاهه

۱۷-اپريل۱۹۵۵ع تي صابو فقير ملاح وٽ ڏٺي جي مياڻي ۾ ڪيل ڪچهري ۾ سگهڙ محمد بخش چانڊيي (وينڊل پاٽ ضلعي دادو) چيو ته گوهر شاهه ڪاريجن جو، لڳ منياڻي، نندي عمر جو سگهڙ آهي.

ڪرڙ ڪڪوريا، ڪنڊا موريا، ٿهڪن پيا توهه
ڪرڙ ڪڪوريا، ڪنڊا موريا، ٻهڪن پٽين ٻوهه
مارن ساڻ مليـر ۾ ات راضي ٿيم روح
بينا مُرت مليـر ۾، ڦُٽي ڪري ڦوهه
ڏسن گوهر شاهه، گلزار ڏي جهانگي وجهي جوهه
ساوَن ڪئي سُونهه، جهَلي گل جهُلي وِٺا.

• ميرو

۱۹-صدي ۾ ٿي گذريو. خليفي محمود نظاماڻي جي سلسلي جي هڪ بياض ۾ ميوي جو سينگار جو هيٺيون بيت لکيل مليو.

ناز منجهارا نگنو، ڏَر سِر پيرَ ڏري
قمر چندر ڪريم ڪي ڪُر مشَون ڪري
پَريون پَسڻ آئيون حورون هارَ ڪري

مڙيئي ميوو چوي، منهنجي جانب جي نه جري
پئو پڙلاءُ پري، مُلڪن تي محبوب جو.

• ڪالو فقير پنهاڻ

جميس آباد جو رهندڙ هو. ١٩٣٥ع ڌاري گذاري ويو. 'سچار' تخلص هوس.

پيدا ڪر ڪو پاڻ ۾ ڪاهوڙي خلوص
توحيدي تحليل جا جوڳي ڪڍ جلوس
آهي انهيءَ ڳالهه ۾ نانگا تو ناموس
مدامي مانوس، سچار رهه سَتگُر سان.

—

نِر تِي ساڻ نهار، سُرتي ڪڻ تون ساڻ
پارس آهين پاڻ، سامينڙا سچار چئي.

—

جڻن ڪورا ڪنير ڻانوَ تڻن سامي سيپني صاف
ڪعبو قلب ڪاپڙين تن ڪي ڪن طواف
نفي ۽ اثبات مان ماڻيائون مناف
تن سامين تان سچار چئي، موت ٽيڻڙو معاف
غمن جو غلاف، اوڍي آسودا ٿيا.

• محمد براهماڻي

محمد پٽ احمد پاڙو براهماڻي جت بلوچ، وينل گولو فقير، تعلقو جوهي ١٩٣٠ع کان اڳ اسي سالن جي عمر ۾ گذاري ويو.

هاري ڪاڻ هميشه سهجئون سانوڻ جن
ٻج وجهن تا پنيءَ ۾ وٺجيو روز وڻن
هڪ پوکن ماڻڪ موتي، هڪ ميڙن اڪن پن
سؤدو سوتڙ ڪجان، آهين ضامن ضعيفن

ڳــورا بار براهمــاڻي چــئي کيــر کــٽندو کن
کلمـــونڻ روز پڙهـن، جن کي سک ســيـــد جي.

● اسماعيل

دادو ۾ جوهي طرف جو، آڳاتو تي گذريو. ان وقت ٻيو شاعر اسحاق هو جنهن اسماعيل جي بيتن جا جواب ڏنا.

کَرڳل کاهه کُنن تي، رنگ لوهيـــــڙي لَس
تُڙڳن تـــيـــون تالور ۾ هيـــــراپايو هَس
کـــتـــوري خـــوشـــبـــوءِ جــا دُرس اڏاڻا ڏَس
اصل جــو اســمــاعـيل چــئي ڏينهن اهوئي ڏَس
اها پَســـئـــو وس، تي کاهي آئين کاک تي.

● اسحاق

کاهي آئين کاک تي، جـڏ پـيـلا ڏنـئي پـاڻَ
عـقل جــو اســحــاق چــئي جڻ وجــايئي جــاڻ
جــان اَگـهــائين ها اڳين کي، جــان مـرين ها پاڻ
هاڻ سـور ونـيـو تـوسـاڻ، مـوتيـو وچين مـيندرا.

● مصري

مصري جمالي، ناري فقير جمالي جي ڳوٺ جو (تعلقو جوهي)، ۱۹۳۰ع کان اڳ تي گذريو. محبت ۾ مجاز جا بيت چيائين:

گــڏ هجــان گــلابي ســان پلڪ نه تــيــان پري
ڀـڳڻ بنا پروچ چــئي منهنجي ســاعت نئي ســري
گـــهــٽـــو پَليــان پاڻ کي پر منهنجي ٽَک نئي ٽري
دل ســـڙي دونهـــان تـــيـــا، هنيــون ٻَچ ٻَــري
وڃي حـــوالي تـــيـــان هوت جي ٻه تي پيــر پــري
اهو قــادر ڏينهن کـري، من منجـهــان مصـري چــئي.

• فتح ڪوراڙيو

فتح ڪوراڙيو، شايد ضلعي ٺٽي جو، ويهين صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو. هيٺيون بيت سنهڻي جي قصي جي حوالي سان چيائين جو سنهڻي چئن يارن جي بچايل ڪير جي سُرڪي پيتي هئي.

سوني رگ سونهڻي، سونو ڪيائين سينگار
سونو گهڙو گهيڙ تي، سونو حيرت هار
سونو مَڪنو (علي قل) سيند تي، سونو تُرهو تار
سونو مير محمد مصطفيٰ، سونا چارئي يار
تيو فضل فتح چئي، پيئي سوني پار
جنهنجو اهڙو محب ميهار، ساوجي اُکتي ڪَن ڪوراڙيو چئي.

• صديق سهتو

صديق سهتو، ڪاري ڇاڻ جو، ١٩٢٥ع ڌاري گذاري ويو.

— دل جو دلبر هيڪڙو سالڪ يار سچو
ڏئي دلاسا دل کي اوکيءَ ويل اچو
تنهن پارس جي پريت مان وجي روح رچو
سؤ ورهين سهتو چئي، ان جو تئي نه قول ڪچو
سي لهندا ڪيئن لُچو، جن جو پاڙو پارسن سين.

— لڏي وڃا چڏي، ڪري آتڻ اولاٽو
پيڙي دل پرزا ڪري، وڃا گهمائي گهاٽو
تن سجڻن لاءِ صديق چئي، منهنجو ارواح اوڏاٽو
عاشقن اولاٽو، پَل سدا هوءِ سهاڳ جو.

• ڪلوئي

شاعر ڪلوئي (بلوچ) ميرپور ساڪري تعلقي جي شهر ٻهارن کان اولهه طرف

ڪَڳاڻ ۾ ويٺل هو. ۱۹ صدي جي آخر ۽ ۲۰ صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو.

چنڊ ڏٺو رمضان جو، تا عالم عيدون ڪن
مازهوءَ متي مامرا، ٻه تي تول ٻُجهن:
هڪ ناچاقائي نادان ڪري الوڙي عضون
ڪَهوندا هٿن حاڪم جي، ڪَ آين پنڌ پيرن
پيٽ پري پرديس ۾ متان وساري ويهن
ڪَرا ڪنيا، ناڙ پيليا، اجان پرين اچن
واعدا ڪيو وجن، سي موتيا ڪَ مشڪل جهليا!

• ڪنيار

ميرپور ساڪري تعلقي ۾ شايد ويٺل ليت جو، ۱۹ صدي جي وچ ڌاري گذاري ريو.

وٺامينهن، وس ٿي، ٿي تازائي تَلن
مارو چاهَ (جهڻ) ملير ۾ جهُڳينڊي جهَلن
ڪُونٽرين جا ڪنيارچٽي، ڇُڳا اُت چُلن
وٺنديس واس وَلين جو قري منجهه ڦُلن
پيرون پاوَر پارَ جا تانگن منجهه تلن
ڪَسجي مانَ ڪِرن، هي جي ڪَڙا ڪَراين ۾.

• لوهار

شاعر لوهار معلوم نه ٿي سگهيو ته ڪٿي جو، ۱۹۳۰ع کان اڳ ٿي گذريو.

عمر اوٺي آئيو مليران ماٺهو
پارڪر پڇي پيو ڏيهه ٻه ڏاڏاٺو
لوئيءَ جو لوهارچٽي آهي پَلٽُ پيراٺو
عمر اُماٺون، ثابت ڏجن سومرا.

(اُماٺون يعني امانتون)

• موسو پَوو

موسو پٽ موتيو، پوو پروچ ڪلمتي، تعلقو ميرپور ساڪرو، ۱۹۲۵ ڌاري سٽ

پنجهٺ سالن جي عمر ۾ گذاري ويو.

پڪي ڪَرِ ڪاپَر، ڇُوٽو ڇُٽنديـن ڪيـتـرو
ڏيهـ تنهنجـو. ڏاڏاڻو آهي بيـبـاڻو بَر
متـان وسـارين موسـو چوي، تون دوسا ٿودر
تـو سکيـو پـائـين سر، پر آيـئه ڏينهن اڏام جـا.

—

اڄ پڻ اتـر پـار ڏي ڪـنوڻ تـي ڪـيـلـي
ڏسـان جـان پـڪـرال ۾ تـه رائو تـي ريـلي
آين مُند مـيلي، مـينهن جي مـوسـو چوي.
(پڪرال ڪنوڻ اتر-اوير جي ڪنڊ تي تيندي ۽ مينهن آڻيندي. رائو تي ريلي=سڪن پَٽن تي پاڻي تي پلٽي)
ڪِلي گـڏيم خـواب ۾ جن جي سـدا هُيم سِڪ
ڪَنان عـام اُتي ويا لـوڪان ڪـري لِـڪ
پيـارينـدم پِڪ، مـحـبت جي مـوسـو چوي.

• اسماعيل بُڪيرو

شاعر بُڪيرو، ميرپور ساڪري تعلقي جي بڪيرن مان هو. ۱۹۳۰ع کان اڳ تي گذريو.

مارئي

سـاڻيـهـ ساعت نـه وسـري تي راتو ڏينهن رئان
عـرض اباڻي پار ڏي، چـيـنـيـو تي چـوان
بندياڻي بُڪـيـرو چـئي مَـرُ هـڙي حـال هـٺان
جـيـڏين جـاد پـوان، من ڏٺ چـونـدبيندي ڏيـهـ ۾.

—

آءُ پانڌي ڪر ڳـالهـڙي، سُـوڌي سـڌ سُـٽاءِ

هي حقيقت حال جي نيئي پنهنوارن پهچاءِ
تہ: بنديائي بڪيرو چئي تي وِنجهلي وطن لاءِ
جهجي جهانگيئڙن ري، مون جئن شل نہ ڪاءِ
مون مِن مليرُ ماءِ، سائيهہ ساعِت نہ وسري.

سسئي

اڪيين جي ڏئار، تہ ڪي وجن نڪري
بوتا بڪيرو چئي، ميا ماڳ جهليار
ائن ڪي اسماعيل چوءِ، ڳانا ڳل ٻڌار
توڙا تند هُيار، هينئڙي جي هوتن سان.

• ڳنيير

شاعر ڳنيير ڪيٽي بندر طرف جو ويٺل هو. ۱۹ صدي ۾ ٿي گذريو. سندس هيئيان بيت بيان ۾ سلاست جي لحاظ سان معياري آهن ۽ ڪبير شاهہ جي بيتن جون سڪون ٿا لاهين.

۱- ويندين تي وانڪا، اديون نہ ڪجن ايترا
ورُوئي وات تيا، بوتن تي بانڪا
سُڏ منهنجي ساهہ جي، اديون ڙي آن ڪا
هُيم، ڳالهہ ڳنيير چوءِ، جتن سين جان ڪا
ڪنديس وس وانڪا، ٻڌڻ ڪم پروچ جو.
۲- ويندين تي وانڪا، هاري نہ ڪجن هيترا
اُنِ ٻڌي ٻوٽِ پلاٽيا، بُغدي اُٺ بانڪا
تن لکي ليڙن لڏيو جاڙ ڪري جان ڪا
توڏن سين تان ڪا، هُيم ڳالهہ ڳنيير چوءِ.

• قادر بخش

قادر بخش پٽ چوتا خان سائيندادائي، پوو پروچ، تعلقو ميرپور ساڪرو، ۱۹۵۶ع ۾ تيهن سالن جو جوان شاعر هو. ۽ ان سال۲۵- آگسٽ تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ پنهنجا بيت ٻڌايائين جيڪي معياري معلوم ٿيا.

پنهون ڪهڙيءِ پرِ، تي ساجن نياڻون سرتيون

آئين ڪــڙيــون هيــون خــيـــال ۾ پــتـين ڏيو پَــر
مــونکي نه جـاڳـايوٺان جـيــڏيون، نَڪـي واريان وَر
تن قـــريبن جي قـــادوچـئـي، ســونـهـــان شـــال سـگر
هي گــهـوريـو پانيــان گـهر، پـرمـان ڪـين پنيـور ۾.
(آئين= اوهين: واريان= اوهان ورايو. پرمان= راضي ٿيان، ريجهان)
پنهــون پنهــون ڪندي پـٽن ۾، انهي هاڪ هلندياس
چـــــــپـــــــر جي چـنن ۾ ونـگـا ور ڪــنـديـاس
چـــڏي پيــر پنهــــون جــو ورچي نـه وِهنديـاس
وَر ڪـــارڻ وَڙولـــون ڏونـــگـــر ۾ ڏيـــنـــديـــاس
تن قـــريـبن ڪي قـــادوچــوي، پيش وجي پونـدياس
نينهن نبــاهـينـدياس، ڪـندي ســـڏ ســـاٿين ڪـي.

● پليجو

پليجو ضلعي ٺٽي جي ڪنهن ڳوٺ جو هو، ١٩ صدي ۾ ٿي گذريو.
ڪـامَ اُڏائي ڪـانءَ ڪي مــتـــان سِــيـگَ ســجـي
پاٺـان پريــايوسِ پـليـجـو چـئي، وهاريو تـان مَ وجي
مــتـــان منت مــجي، ڏئي سنيــهـا ســجــڻ جـا.

● صالح محمد شاهه

صالح محمد شاهه، وجه ديني سيد، رهندڙ شاهه حسڻ اولياءَ (سندن ڏاڏو) وٽيجي ڪان اولهه طرف، ضلعو ٺٽو، ١٩٢٥ع ڌاري ستر ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو.

— پـنـي پـنـي پــوريـي، ويـا ســـــــاڻ سُـنـگـن
وٺــڙا ڪــن وِلايَـــتـين،ڏاڍا ڏيــنــهــن لــڳــن
بيـــتُـــون بگريون تني جــون تـاهوت منجــهــه تـڳن
انهين اهجـــاٺـن، وجي لاهوتـي لال تـــيـــا.
— پني پني پوريي، ڪيــائون تُنبي منجــهــه ڪَٽـا
وٺڙا ڪنهن ولات تي، ويـئـي ڏيـنهن ڳـــٺـــا

سـامين ڪي سـفـر ۾ لڳا ڏينهن گـهـڻـا
صـالح چـئـي سَـڻـا، گـڏجي مـانَ گـذاريان.

آخري سٽ ۾ 'سڻا' معنيٰ سڻانِ، ساڻن.

● هارون بگهياڙ

هارون پٽ موريو خان بگهياڙ، ڳوٺ مريد خان، تعلقو ميرپور ساڪرو. ۱۲- جنوري ۱۹۹۰ع تي حاجي محمد سوڍي بگهياڙ مرحوم جي دعوت تي ڪچهري ۾ پنهنجا هي بيت پڙهيا.

- مـجـازيءَ مـان مـون، سـوين سـور پرائـيـا
ڪَل پيم ڪانه ڪا تـه ڪو پـيـري هٽندو پـون
اڳي هوس اَسـونهن، هاڻي سُـڌ پيم سـور جي.
- مـجـازيءَ جـو مـَٽُ، عـقـل آهي ڪو نـڪـو
ڪنين چـاڙهي چـوٽ تي، ڪـن پڙنـسٽ هٽي پٽ
تون ويـهـه وجي ان وٽ، جن جـو ناتوئي نـينـه سـان.
- تو ڪـئي، تو ڪـا ن پـئي، پر توڪي ائين نـه جڳاءِ
هينئڙو منهنجو هارون چـئي مـرجـوش منجـهـه جـلاءِ
هـادي پيـو هلاءِ، باقي نـاهي حـال هلڻ جـو.

● محمد خان ٽالپور

مـحـمد خان ٽالپور راڄي خاناڻي جو ۱۹۳۰ع کان اڳ واري دور جو شاعر هو ۽ سندس ڪلام وڏي شوق سان ڳايا ويا.

سـونُ چـڏي ويـو سـيمَ، گـڏيو ريهـُ رواز جـو
خـريـدار ڪـتـي وئـا، تـيـا سـونارا سـقـيـم
جي ڪندڙ ڪم قـديم، تن مـحـمـد مـتـرڪا ڇـڏيا.

هن بيت ۾ محمد خان سندس پنهنجي وقت جو نقشو چٽيو جڏهن انگريزن : ي سنڌ تي قبضي ڪان پوءِ ولايت مان مال اچڻ سبب مُلڪي پورهيت ۽ ڪاسبي سقيم ٿي ويا. شاعريءَ جي لحاظ سان آخري سٽ فصيح ۽ بليغ آهي. واهه واهه!

غازي فقير سيال

ڪي ماڻهو پنهنجن عادتن اطوارن، شوقن ذوقن، ڳالهين ڳڻن ۾ خاص خوبين جي ڪري ٻين کان نوع ۾ نرالا ۽ هلت چلت ۾ يگانا هوندا آهن. غازي فقير سيال ڪي به انهن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. سندس سوانح جا انوکا انگ رنگ هي ته:

ـ سنڌي چار درجا پڙهيو، پر علم ۾ ڄاڻ ۾ ڪيئي درجا مٿانهون ٿيو.

ـ پرڻيو ته شادي وارڻي رات به نڪاح ڪيائين.

ـ پٽ جوڙا جوڙا ڪري وڏا ڪيائين.

ـ راڳ جي شوق ۾ گويو ٿي ڳايائين.

ـ حڪمت جي شوق ۾ حڪيم ٿيو.

ـ اوطاق ۾ هڪ طرف دواخانو ۽ اسپتال ته ٻئي طرف چلم ۽ ڪچهري.

ـ مسجد ۾ بانگون ۽ پنجئي وقت نماز.

ـ هڪ طرف راڳائي ته ٻئي طرف پيش امام.

ـ ڪڏهن ڏينهن جو وعظ ۽ مولود. ته رات جو ڪافيون ۽ ڏڪڙ ڏمالون.

ـ وڏي عيال وارو ۽ وڏي خيال وارو.

ـ مسڪيني حال ۾ فقر ۽ استغناءِ واري بادشاهي ڪيائين.

غازي پٽ حاجي دائم سيال، پنهنجي سيالن جي ڳوٺ ۾ (لڳ رفيق مهيسر، تعلقو ڪنگري ضلعو خيرپور) ١٣- ربيع الاول سنه ١٣٤٠هه يا ١٣٤١هه ۾ ڄائو. سنه ١٩٢٩ع ۾ سڪول ۾ داخل ٿيو ۽ ١٩٣٢ع تائين چار درجا پڙهيو. سنه ١٩٣٨ع ۾ شهيد سورهيه بادشاهه پير پاڳاري صبغت الله شاهه کان ذڪر ورتائين ۽ مريد ٿيو. چيائين ته: ان وقت گمهه جي چوڪي طرفان جملي ٤١ نوئي (نوان) مريد ٿيا. حسين فقير درس گمهه جي چوڪي جو مک هو ۽ دلدار فقير ڪوري، دودو فقير پٺهيار ۽ ٻيا وڏا فقير هئا جن جي صحبت ۾ ذڪر وٺي فقير

تيس. چيائين تہ: تيهري نماز ڪان پوءِ وارو وقت هو، جو سورهيہ بادشاهہ اسان ڪي هن طرح سمجهايو:

— مرشد جي صورت ياد ڪري، يارهن دفعا قل پڙهي حضرت عبدالقادر جيلاني ڪي ختمو چئي پوءِ ذڪر ڪريو

— ذڪر سانجهي نماز ڪان پوءِ ۽ فجر جي نماز ڪان اڳ ۾ ڪريو، چار تسبيحون پڙهو: لااله الا الله، الاالله الاالله، الله الله ۽ هو هو

اٿين سمجهائي پوءِ دعا گهريائون.

۱۹۴۷ع ۾ غازي فقير، درگاهہ پير صاحب پاڳاره تي حڪيم فقير الله جتوئي وٽ حڪمت سکڻ وينو. مولوي نورالله ۽ حڪيم فقير الله جتوئي ٻئي ڀائر (شاعر گهرام فقير جتوئي جي ڀائيٽي شاعر بخش علي جا پٽ) وينل اصل ڪرڙي چتو خان جتوئي، پوءِ اچي مَهِي مَڪول ۾ ۲۷ سال رهيا جتي پڙهائيندا هئا ۽ حڪمت بہ ڪندا هئا. پوءِ اچي خيرپور تعلقي ۾ ڊانڊي ۾ وينا جتان لڏي اچي پيرصاحب پاڳاري جي درگاهہ تي وينا جو اتي جا معتقد مريد هئا. حڪيم فقير الله جا پٽ حڪيم ميان ضياء الدين ۽ حڪيم ميان نظام الدين پوءِ لڏي وڃي لاڙڪاڻي (لاهوري محلہ) ۾ وينا.

سگهڙ عبدالرحمان ڪان غازي فقير سيال جي ڳالهہ ٻڌي آءٌ ۲۳ اپريل ۱۹۹۱ع تي وڃي ساڻس مليس ۽ جهڙو ٻڌم تهڙو ڏٺم. داناءُ، فهميدو، وڏ- گردو، ڪلي ڪينڪاريندڙ ۽ آٿي جي آدر ڀاءُ ڪندڙ. ان بعد ڏهہ سال ساڻس محبتون ۽ ڪچهريون رهيون. سندس ڪي ڳالهيون هيٺ ڏجن ٿيون.

● حڪمت ۽ علاج. چيائين تہ 'نبض شناسي' جي باري ۾ استاد سمجهايو تہ: نبض جا نو قسم آهن ۽ هر هڪ جا ٽي نمونا: تکي، مُتوسَط (وچولي) ۽ ڍري. سجي هٿ سان سجي هٿ واري نبض ڏسبي ۽ کبي سان کبي هٿ واري. نبض ڏسڻ جو صحيح وقت صبوح جڏهن مريض نيرانو هجي ۽ حڪيم بہ نيرانو هجي

جو پيٽ تي بار نہ هوندس ۽ خوش هوندو.پهرين خبر ڇهڻ سان پوندي تہ جسم گرم آهي يا سرد. نبض ڏسڻ وقت پهريائين شهد آڱر رکبي، پوءِ ٻي، ٽي ۽ چوٿين. نبض ڏسڻ سان مريض جي جان ۾ بلغم ۽ سوداءِ جي خبر پوندي. حڪيم مريض ڏي نهاري بہ گهڻو حال معلوم ڪري وٺندو. سردي واري جا چپ سڪل ۽ منهن تي خشڪي، جگر جي خرابي واري جو رنگ پيلو، خون جي بگاڙ واري کي ڦرڙيون.

ـــ اطريفل يعني تہ- ڦلي جي ترڪيب سمجهايائين تہ:" آنورا، ٻَهيڙا ۽ وڏي هريڙ مکيہ اجزاءِ آهن. انهن ڪان سواءِ وزن مطابق ٻين شين جي ملاوتن سان جدا قسمن جا اطريفل ٺهندا يعني اطريفل ڪبير، اطريفل صغير، اطريفل زماني ۽ اطريفل مِشمِشي.

ـــ پَسارڪن وڪرن بابت چيائين تہ: (الف) مِني ڪاني، افغانستان-ايران کان اچي. استاد فقير الله چوندو هو تہ ان ملڪ ۾ نانگ گهڻا آهن انهيءَ ڪري مني ڪاني جي ڪل لاهي پوءِ استعمال ڪجي. ڪاري پُراڻي فائدو نہ ڏيندي، زرد رنگ واري فائدي مندآهي. (ب) ميڄُ جي ڪاني سنڌ ۾ ڪانہ ٿئي ٻلهران اچي.

● راڳ راڳڻيون ۽ وڄت. غازي فقير راڳ استاد محمد عمر مگريي کان سکيو جيڪو بہ سال وٽس مهمان ٿي رهيو. ٻڌايائين تہ ڪيئن'نادي ڏنا 'جي وڄت تي پڪي راڳ جي گائڪي استاد سيکاري. غازي فقير ڳوٺ رفيق مهيسر ۾ سگهڙ عبدالرحمان وٽ ڪيل ڪچهرين ۾ واهہ جو ڳايو. هڪ ڪچهري ۾ آءِ ڪيس ڪراچي ٿي. وي تي وٺي ويس، جتي ڳايائين ۽ واهہ جو ڳايائين.

ـــ تالن بابت، ڏاڏري تار جا ترڪا(ڏن ، ڏنا، تِن، تِنا) ٻڌايائين تہ 'پريي' مان ڪٽبو ۽ خالي تي ڇڏبو. تين تال توڙي ڪلواڙو خالي مان ڪٽبو ۽ پريي تي اچبو.

ـــ راڳڻين بابت چيائين تہ سنڌي جوڳ ۽ مانجهہ ملن ٽيون ۽ تلنگ وارا سر راڻي ۾ بہ اچن ٿا. چيائين تہ'حسيني راڳ' رات جي پوئين پاڱي ۾ ڳائجي.

● قافيون ڪلام: وڏن سالڪن جهڙوڪ پير سائين اصغر، عبدالله فقير ڪاتيار، سچل سائين، فقير خير محمد سائين ۽ عثمان فقير سانگي ۽ ٻين جون چوند

ڪافيون ڪيس ياد هيون جيڪي پاڻ ڳايائين. ڪي ڪافيون جيڪي ٽل يا مصراعن ۾ غلط ڳائبيون هيون تن کي پاڻ درست ڪري ڳايائين. ٻولي توڙي معنيٰ جي ڪيس سمجهه هئي. مثال طور چيائين ته: عام طرح سچل جي ڪلام جو ٽل ائين پيو پڙهجي ته:

شاهه تيو سيلاني، نه ڄاڻا ڪهڙي ڳالهه ڪئون

پر هيٺ مصراعن مان ظاهر آهي ته سچل کي اها ڄاڻ آهي. انهيءَ ڪري ٽل ۽ مصراعون هيئين طرح صحيح ڪري پڙهڻ گهرجن.

ـــ ڪلام سچل:

ٽل:شاهه ٿيو سيلاني، سالڪ سمجهن ڳالهه انهيءَ کي
۱. صورت هن کي جوئي سڃاڻي، حائل هي حيراني
۲. سوئي اندر سوئي ٻاهر، تو ڪير ٿئي قرباني
۳. ڀول ڪنهين نه ڀلجو هرگز، عينُ اتوَ انساني
۴. پنهنجي ذات ڪيائين ظاهر جوڙ ڪري جسماني
۵. سچل سِرُ صحيح ڪري ڄاتو، جان جُسو سڀ جاني

ـــ ڪلام عبدالله فقير ڪاتيار

عبدالله‌فقير ڪاتيار جو هيئين ڪلام، جيڪو قافيءَ جي هَيئَت، ٻوليءَ جي اهميت توڙي معنيٰ جي وسعت جي لحاظ سان يڪتا آهي ۽ جنهن جهڙو ڪو مثال نٿو ملي، غازي فقير سچو صحيح جهونگاري ٻڌايو. مون سالن کان پڇا ڪئي پر نه ڪنهن کي اهو سڄو ڪلام ياد هو ۽ نه ڪنهن وٽ سڄي مصراعن سميت لکيل هو.

ٽل: الڪَ رمـــز عـــشـــاقن واري
عـشق ٻاجهـون پيـو ڪيـر لَکي ڪو
۱. عِشق اشارت، منجهه ڪتابت
اندي لکي، گونگي پڙهي فرمايَت

هجي ڪوڪاڻو، سُرت سياڻو
اِن اُبت جـو پـيـر لڪـے ڪو

٢. ڏنوِي عـقل ۾ نہ ڳالهہ اچڻ جي
چـوان زبانئون تہ ناهہ چوڻ جي
پڙهيل هجن، ڇا دفـتـر ڪـولن
اِن ڪُپـيـريءَ پير لَڪـے ڪو

٣. نازڪ نـقـطـو هي نـيـنـهـن وارو
شـوق وارن ڪي روشن سـارو
ڳجهڙي ڳجهارت، بره بشـارت
ثابت ڪوئـي سيـر لڪـے ڪو

۴. آهيَ عُـشـاقن عـقـل ڪل
روز ميـثا قئون مليو مسلسل
هي سِـرُ اونهـو، ناهي نمـونو
دانهہ درُس دليـر لڪـے ڪو

۵. روز مـيـثـاقـي حق سـان بـاقـي
عـشق سندن عـبدالله سـاقي
ڇاجي عـالم، علم جـا مـالم
اهـو ڇند ڇڳـيـرُ لـڪـے ڪـو

عبدالله فقير ڪاتيار جو ٻيو هيٺيون ڪلام بہ غازي فقير ڪان سچو صحيح مليو ۽ پڻ پاڻ ڳاياٿين.

ٿل: آهي جوڳين ڪي ڪل ڪاجا، آهي سامين ڪي ڪـل ڪاجا
ڪن تا رمز صحي رام ريجهائڻ جي
١. مَن لہُ المولـيٰ فلـہ الـڪـل، اي ڏوڙا ورتـائـون ڏاجـــا

۲. وينا پڙهن وفي أنفسكم، طرف ڇڏيائون طمعاجا
۳. ٻَهون سي ٻنهي جهانن کؤن، آديسي تيا آجا
۴. عبدالله عجيب اهي ٿي مِنهنجا، سامي سليم سباجها

مٿي مصرع-۳ واري خيال کون متاثر ٿي سچل چيو ته:

ٻني جهان ڇڏيو هوتا ٽين جهان وڃن.

ٽين جهان جي مراد غازي فقير "طالب المولىٰ مذڪر" ڪئي. ٻيا ٻه "طالب الدنيا مؤنث" ۽ "طالب العقبىٰ مخنث". اصغر سائين، عبدالله فقير واري "آديسي تيا آجا" کان متاثر ٿي پنهنجي ڪلام ۾ چيو ته:

"ڪعبي وڃن ڪئين ڪاپڙي جيڪي عام کؤن آجا تيا"

غازي فقير ان رهاڻ ۾ عثمان فقير سانگي ۽ خيرمحمد سائين جا هيٺيان ڪلام جهونگاري ٻڌايا.

ـــ ڪلام عثمان فقير سانگي:

ٽل: گم تيوين وچ ذات، تڏاهين صفات سڃاڻين
۱. پهلون موج مجازي والي، پڇين حال حقيقت حالي
تيسئي آپ وڃون اثبات، ٻني ڪنهين طرف نه تاڻين
۲. ذاتي دي وچ تيوين ذاتي، فڪرفنا تين لا دي ڪاتي
هووين هميشه حيات، آپ کون هرگز غير نه ڄاڻين
۳. وادي وحدت وچ لُڙهه جاوين، قطره قلزم نال رلاوين
فرق ڳيا فرقات، وڃ رَلسي وچ پاڻي پاڻي
۴. وحدت دا ڪل ڪارونيار اے، جنهن داپار نه ڪوئي اروار اے
دن نهين جت رات، ناوت ڪائي پنڌ پڄاڻي
۵. اهو عثمان نفي ڪرنا لا، ظاهر باطن هے حق تعالے
غيب لساني لات، وڃون ول آپڻا آپ نه آڻين

ٿل: بي رنگ برهه بيان، اونهون بحر عشق جو آهي

١. جن ملڪ جي جاءِ نه جاتي، تڪيو طالب ڪن تا تاتي
انهيءَ جوءِ جوان، ڪي ڪي ويندا قدم وڌائي

٢. دعواداري مفت ڪئي جن، تُرت تلذا حاصل ڪئي تن
ناقص اهي نادان، سفلا سڙيا سينو ساهي

٣. گهيڙ انهيءَ ۾ گهڙن تا عاشق، توڪل ترهو ساڻ جني سڪ
سر ڏين سلطان، لاڳاپا سڀ لوڪ جا لاهي

۴. بي رنگ جون جي سجهن باتيون، گم غماز ۾ تن جون گهاتيون
مرد اهي مردان، ساري سڌ انهن کي آهي

٥. بي رنگ جو آهي انت نه ڪوئي، پاڻ سڃاڻي جاڻي سوئي
اِنهيءَ کي عثمان، سالڪ سمجهن، سترو ناهي

— ڪلام خيرمحمد فقير هيسباڻي:

ٿل: آيا عشق اسان وچ لاحد ڪا
جاڻون هنر حساب نه ابجد ڪا

١. ڪنز قدوري منطق معنيٰ، ڪشف ڪرامت ڪوڙ بهانا
عشق پڙهايا الف يگانا، سِر صحيح شه احمد ڪا

٢. هرجا ذات ظهور ويکو، اي حسن قبح سڀ نور ويکو
اي بجلي اي ڪوه طور ويکو، ڪيا خيال خطر نيڪ و بد ڪا

٣. صورت معني سمجهه سڃاڻين، جزما نقطي نينهن دي جاڻين
حرف هِجي کو شڪ نه آڻين، الف بيني ابرو مد ڪا

۴. خوش خير محمد حسن وٺيوسي، طالب تي تنهن طرف ٽٽيوسي
وحدت دا وچ ملڪ مٽيوسي، اين سهٽي صورت دا صدقا

●عقائد غازي فقير: چيائين ته مريد پاڳاري جو آهيان ۽ منهنجو مسلڪ ”آله واصحابه“. مون پنهنجو هي ’عقائد نامو‘ جوڙيو آهي، جنهن کي دعا طور

پڙهندو آهيان:

اول آخـــــــر هـڪ آلله   بـاطـن ظـاهـر حـق الله
ذات احـــــد قـل هـوالله   صـاحب رب سبحان الله
اول آخر هڪ الله

بيحــــد بالا بي نيــاز   قـدرت جنهـن دي بـي انـداز
هر تون مـخـفـي رکـدا راز   باري بيــشڪ بي پـرواهه
اول آخر هڪ الله

سوئي سميع سوئي بصير   سوئي حليم سوئي عليم
هادي حـاڪم هردم جهـان دا   سائين صـانع مهـر و مـاه
اول آخر هڪ الله

دانا بينا دائم قـــائم   حـاضـر ناظر هر سُو هرجـا
رازق سب کـون روزي ڏيـنـدا   آب وداڻا سنجهـه صباح
اول آخر هڪ الله

زيرو بـالا سب تـون اعـلـيٰ   تحت ثري تائين فـوق سماءِ
سب وچ وسـدا سب تون وکرا   شان جنهين دا شـاهنشـاهه
اول آخر هڪ الله

بعـد خـدا دے بهـتـر برتر   مـيـر مـحـمـد سيد سرور
عــزو اعــلــيٰ جنهـن دا اکثـر   ويکو وچ کــلام الله
اول آخر هڪ الله

بــعد نـبي دے حيـدر صفدر   حـسن وحـسين ڏونهين گل گـوهر
پاڪ بتـول رسول دي دختـر   پنجـتـي مـيـڏي پشت پناهه
اول آخر هڪ الله

زين العـابد باقـر جـعـفـر   مـوسيٰ ڪاظم علي رضـا
تــقي نــقـي وعـــسڪري حـامـي تائين مـهـدي شاهه

اول آخر هڪ الله

آل نبي توّن بعد صحابي اخي جنهان نون آکيا عربي
نال نبي دي صادق سچے سي ني سا ڏي مشعل راه
اول آخر هڪ الله

پير پيرلن دا پير جيلاني غوث الاعظم گنج معلي
آل حسن دي نور نوراني هادي هردم هے همراهه
اول آخر هڪ الله

مرشد ميڏا پير پڳارا عرشان تائين جنهن دا نارا
ڏونهين جهانين سِر سهارا سورهيه سائين صبغت الله
اول آخر هڪ الله

غازي بندا جے تون حق دا قلبُ زبان هووَئي هميشا
لاالـــــــه الاالله محـــمـــد رسول الله
اول آخر هڪ الله

غازي فقير جي هن منظوم عقائد -نامه مان ظاهر آهي ته هو فهم ۽ فڪر جو صاحب ۽ اعليٰ اديب هو. غازي فقير اسان کان سال کن اڳ جدا ٿي ويو.

ظرافت ۽ خوش طبعي

• محمد فقير ڪتياڻ جي ترغيب سان، نوجوان صاحبزادي مخدوم محمد زمان پنهنجو تخلص 'طالب المولیٰ' ڪيو. ان ۾ اها نُدرت جو دنيا جي شاعرن جي اختيار ڪيل تخلصن مان هي هڪ ڊگهو تخلص هو. ان ڪان متاثر ٿي ڊنڙي جي نوجوان پير شاهنواز پنهنجو تخلص 'عارف المولیٰ' ڪيو. رئيس ڪريم بخش نظاماڻي پنهنجي "ڪيئي ڪتاب" ۾ لکيو ته اهي لقب ڏسي مون ڊاڪٽر نبي بخش ڪي 'عالم المولیٰ' ۽ پاڻهي پاڻ ڪي 'جاب المولیٰ' جو تخلص ڏئي ڇڏيو آهي.

• سوراهه طرف (ضلعو خيرپور) ۹ سيپٽمبر ۱۹۹۹ع تي جاڙڪيءَ ۾ ڪچهري ڪندي ابن شاهه. باقر شاهه ۽ ٻين جو ذڪر آيو جن جون اتي تربتون ۽ درگاهون آهن. پيرمرد احمد خان نظاماڻي مون کي چيو ته: 'سائين، سيدن پٽي ٽڪرن ۾ ٽپيون هنيون'.

• حضرت موسيٰ ڪان وٺي، الله سائين جي پيارن الله سان به حجتون پٽي ڪيون آهن. سنڌ ۾ واتائي فقير جون ڪيل حجتون مشهور آهن، ڪن ٻين به حجتون ڪيون ۽ ڪن پيا. جنوجي جي وڏيري علي مراد ينيري مون سان ملڪ جي بگڙيل حالت بيان ڪندي ٽڪڙوچئي ويو ته: "جڻ الله سائين جا به ڦرڪا ڦري ويا آهن!"

• ڳوٺ سجاول مهر ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ڪنهن ٻڌايو ته: اتي ڪنهن گڏه ڪي پٽي تاڻيو ۽ ڪُٽيو ته واهه تي رکيل ڪاٺيءَ تان لنگهي. ماڻهن ڏٺو ته گڏه تي اڳ ئي لڏ آهي جيڪا ڳري آهي، ڪاٺيءَ تان ڪيئن لنگهندي! سو همراهه کي سمجهائڻ لڳا ۽ چيائون ته: ٿورو اڳتي موري آهي اتان وچي ٽپاءِ، گڏه ڪاٺيءَ تان ڪيئن لنگهندي، چو پيو اجايو تاڻينس ۽ ڪٽينس! تڏهن چيائين ته:

اوهان جهڙن ماڻهن ته هن جو دماغ خراب ڪيو آهي:

نه ته ٽتي گڏه ۽ ڪاٺي نه ٽپي!

● پاڪستان کان اڳ انگريزن جي دور ۾ ماڻهن کي هيسائڻ لاءِ صوبدار وڏي طاقت وارا هئا: ڪن پاڻي تي خوفناڪ نالا رکايا. هيٺيان نالا (۱۹۲۵-۱۹۳۵ واري دور ۾) مشهور هئا: ڦهار، گهاڻو ۽ مچ پٽ

● ۱ فبروري ۱۹۹۴ع تي ڳوٺ سجاول مهر ۾ ڪچهري تي. چيائون ته عبيدالله مهر مختيارڪار چوندو هو ته: ”صبوح جو آءٌ زهر آهيان، منجهند جو ڦهر آهيان، شام جو مهر آهيان.“

● محمد فقير مسخرو هن ويجهي آخر دور ۾، مسخري ۾ پڄاڻي ڪري ويو. سندس وقت ۾ توڙي پوءِ پيو ڪو اهڙو ڪونه ٿيو جو سنجيده اکر ڳالهائي ۽ کلائي. سندس چرچن مان هڪ ڪافي جيڪا اصل ۾ هئي ته:

قبر تائين ڪندي وٺي اباڻا اباڻا

فقير ان کي ڦيرائي ڳايو ته:

قبر تائين ڪندي وٺي هنداڻا هنداڻا
ميها گهٽا ملڪ ۾، ونگا ڪين وڪاڻا

چيائين ته: سائين مارئي کي ٽر جا هنداڻا ضرور ياد پيا هوندا.

● هڪ لائق ماڻهو مونکي ٻڌايو ته فلاڻي مائي جو مڙس گذاري ويو جنهن کي دفن ڪري آيا ۽ اچي فاتحه پڙهيائون ۽ مائي سان همدردي ڪيائون. تڏهن چيائين ته: 'الله سائين پنهنجا ويسوها وچايا، باقي مونکي مڙس ته ڪانڊين مان ٿي ملي ويندو'!

● گهوٽڪي اباوڙي طرف جي ڳالهه آهي جو هڪ شاهوڪار واڻيو وڏي عمر جو ٿيو پر شادي نه پيو ڪري. هڪ مسلمان وڏيري کي چيائون ته پنهنجو دوست آهي، تون سمجهائينس. سو هن چيس ۽ گهڻو زور ڀريس، ۽ پڇيائين ته: 'سيٺ، آخر شادي ڪرين ڇو نٿو ڪرين؟ تڏهن چيائين ته:

ڀائي! پر ڦرسٽ ڪانهي!

● علي دُر ميتلو (ڳوٺ قادن ميتلو، تعلقو خيرپور) جوان ملهه سلماڻو، سو ملهه ملهه پيو ڪري. ميلي تي ڪنهن سان وڙهيو ته ڀرين ملهه ۾ ڀوڙي ڇڏيائنس.

پوءِ ٻي ملھہ ڪيائين ڪانہ، ۽ ان ڏينھن ڪان پوءِ وچي يڪتارو ڪنيائين.
پڇيائونس تہ: علي در! ھاڻي ملاڪڙي ۾ ڪونہ اچين ۽ سندرو ئي ڪونہ ٿو ڪرين! چيائين تہ: ھاڻي وينڙ جو راڳ تا ڪريون.

● ڪچھري ۾ چيائون تہ ھيٺيان سوال جواب، بالڪل ائين، فلاڻي ڳوٺ جي پروچ جج سان ڪيا ھئا. انگريزن جو اوائل ھو. بيگناھہ جھلبو ھئائونس. ڪورٽ ۾ اندر ويو تہ چيائونس: جتي لاھي اندر اچ؛ جتي سان جو اندر ڇو گھڙيو آھين؟
چيائين: آھي بہ مسيت؟
جج چيس تہ: الله رسول سچاڻين؟ سچ چئجان!
چيائين تہ: ڏنا ڪونہ اتر پر مڙسن جو نالو وڏو آھي.
جج چيس تہ: پر ڪلمون!
چيائين: ڏني ٻيي بانگ اٿئي؟
جج چيو: جٽ کي باھر ڪيو.
چيائين: مان جٽ آھيان، نوتڻ ڪيڏ تہ خبر پوي!

● خيرپور رياست ۾ عباس علي خان شر ميرن جو ڪاردار ھو جنھن پڙتال ڪري ڪيترائي تڙ وڏيري فقير پير بخش ڳاھي جي مالڪيءَ ۾ داخل ڪيا. بہ تڙ، جن مان ھڪ جو نالو 'موڪرو' ۽ ٻئي جو 'پڏريو'. عباس علي خان اھي بہ فقير پير بخش جي نالي ڪيا ۽ خوش طبعي ڪندي چيائين تہ:

وڏيرا! پڏريو بہ تنھنجو تہ موڪرو بہ تنھنجو!

ان بعد عباس علي خان صوبيداري جي عھدي تي ھو ۽ ٿري ميرواھ (وڏي ٿري) ۽ ٻي ننڍي ٿري ٻئي سندس ذميداري ۾ ھيون. ان وقت جڏھن فقير پير بخش ساڻس مليو تہ (جواب ۾) خوش طبعي ڪري ڪيس چيائين تہ:

عباس علي خان! ننڍي بہ تنھنجي ٿري، وڏي بہ تنھنجي ٿري!

سنڌ جا شهر: نصرپور

[سڄي سنڌ کي صحيح نموني ۾ سمجهڻ لاءِ سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جي تاريخ لکڻ ضروري آهي. ڪجهه وقت کان وٺي ڳوٺن جي تاريخ لکڻ ڏانهن قدم وڌايو ويو آهي. ان سلسلي ۾، مثال خاطر، مون پاڻ پنهنجي ڳوٺ جعفر خان لغاري جي تاريخ لکي ۽ ڪن ٻين سڄڻن به پنهنجن ڳوٺن جا احوال لکيا. انهيءَ سلسلي ۾ مختصر پر چڱي شروعات اڏيري لال جي ناظم ڪئي آهي جنهن اڏيري لال يونين جي ڳوٺن بابت هڪ مختصر ڪتاب شايع ڪيو آهي. سنڌ جي شهرن جي تاريخ، سواءِ ڪراچي جي، نه لکي وئي آهي. ضروري آهي ته اهي شهر جيڪي سنڌ جي تمدن ۽ تاريخ جا مرڪز رهيا آهن ۽ جن جي تاريخ جا آثار ميٽجي رهيا آهن انهن ڏانهن توجه ڏنو وڃي. ٺٽو، نصرپور، حيدرآباد، هالا، سيوهڻ، روهڙي اهڙن تاريخي شهرن ۾ شامل آهن. راقم هن ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ ١٩٥٨ع ۾ شهر نصرپور بابت ڪي حالات جمع ڪيا پر پوءِ ٻين مشغولين گهيري ورتو. نصرپور بابت جيڪي قلمبند ڪيو ويو تنهن کي سنواري پيش ڪجي ٿو. هي اڌورو مواد آهي، جيڪو وڌيڪ تفصيلي مطالعي لاءِ ڪارگر ٿيندو-نبي بخش]

اولياءِ

١. شاهه احمد غوري، حافظ عالم شهيد، ستين سن جو، شهر کان هڪ ميل اتر مدفون.

٢. شيخ بابيد بن شيخ آچر شهيد، پيالا زهر جا پيتائين، روايت موجب ستون سن، شهر کان سوا ميل اتر مدفون.

٣. شاهه محمود بادشاهه جيلاني، يارهين سن جو شاهبندر جي شهر (ضلعو ٺٽو) ۾ سندس اولاد مان پير فتح علي شاهه جي مزار ۽ قبو آهي. ١٩٦٤ع ۾ پير سيد علي شاهه چيو ته اسان شاهه محمود جيلاني نصرپوري جي اولاد مان آهيون.

٤. شاهه مُراداڻي شاهه شمس الدين جيلاني، چون ٿا ته اورنگزيب جي وقت جو شهر جي وچ ۾.

٥. شاهه عنايت جيلاني، يمن مان آيو، مقبره قاضين جي پاڙي ۾.

٦. بيبي نورپري، شهر جي وچ ۾، بازار جي ڏکڻ اوله ڪنڊ جي چيڙي تي.

٧. شاهه نور نوري، مصري شاهه وارن جو پڙڏاڏو، شهر کان اوپر سڏ پنڌ تي،

انهن مان بزرگ شاهه جنهن جي وقت ۾ شاهه عنايت آيو، آخر ۾ مصري شاهه.

۸. مصري شاهه متياري وفات تقريباً ۱۳۲۲هه، شاهه احمد غوري جو مقام

۹. سيد ابراهيم شاهه، ڪريم پوٽن سيدن منجهان، ٻارهين سن جو.

۱۰. سيد اسماعيل شاهه، سيد فاضل شاهه حيدرآبادي جو ڏاڏو، شهر جي اتر ڪنڌ تي، شاهه واهه جي اتر ڪپ تي.

۱۱. پيٿو فقير سيلاني، آڳاٽو ۷ سن جو، شهر ۾ اتر-الهندين ڪنڌ تي شاهه واهه جي ڪناري تي.

۱۲. جمن شاهه

۱۳. ميان عبدالحميد سيد، شاهه احمد غوري ۽ شيخ بايد جي وچ تي.

۱۴. نور محمد سيد، عالم حافظ شهيد، ۱۱ سن جو، شهر کان اوپر هڪ فرلانگ

۱۵. شاه نٿو، ٻاڻو ذات جو، شاهه نور نوري جي مقام ۾.

۱۶. درس مُبو ٻاڻو، شهر کان ڏکڻ (اسٽيشن واري رستي جي اوپر) هڪ ميل.

۱۷. احمد شاه، قمرالدين ۽ بدرالدين ٻائر، جيلاني پير، پير جڙيل شاهه وارن جو ڏاڏو، شهر جي اترئين چيڙي تي.

۱۸. سيد اميد علي شاه بخاري، بخاري محلو، شهر جي اتر ۾.

۱۹. شاهه محمود سِيستاني. هو سيستان (ايران) مان هت آيو جو اهڙا حوالا مجاورن جي ڪاغذن ۾ موجود آهن جن جو ذڪر هن مضمون جي آخر ۾ ايندو. روضه اندر ٻه تُربتون، الهندين شاه محمود جي ۽ اوپر طرف سندس خليفي حاجي حضوري جي. دروازي مٿان ڪاٺ جي تختي تي نقش ۽ ڪتبو:

تعمير بنا روضہ پرازنور ولايت   ملکوت مشرف زنظر نور عنايت

....آمده قبول بدر بارگاهه شاهه   دايم زبخش شاهه عطانور فتاحت

تاريخ بنا روضہ کہ ناگاه زدرگاه   آمد بگوش همچو پر ازنور کرامت

۱۰۱۱.

هن ڪتبي موجب روضو ٻارهين صدي جي شروع ۾ سنہ ۱۰۱۱ ۾ ٺهيو، جنهن جي

معنيٰ ته شاهه محمود ڏهين صدي هجري جو بزرگ هو. پر م مسجد جي محراب جي سڄي طرف، چوتيءَ سامهون، پٿر تي هيٺيون ڪتبو:

شيخ عبدالرحيم ڪرد بنا مسجد فيض بخش روح افزا
ڪرد او ز ايران قدوسي در طواف اندبر زمين بوسي
بي ڪدورات بي ريا باشد اينچنين خانهٔ خدا باشد
بهر تاريخ هاتف اين درسفت آيتِ رحمتِ اله بگفت
۱۰۹۵

۱۸ تاريخ جولاءِ ۱۹۵۸ع ۾ جڏهن مون درگاهه ۽ مسجد ڪي ڏٺو تڏهن مسجد جي مرمت پئي هلي.

حڪيم طبيب

پهريون دور

ـــ قاضي محمد ڪامل، ٽالپورن جي دور جو وڏي ۾ وڏو حڪيم.

ـــ ديوان ٺارو مل نصرپوري، شاگرد هو قاضي محمد ڪامل جو.

ٻيو دور

ـــ سيد اسد الله شاهه، ٻڙائي سيدن مان.

ـــ سيد قادر شاهه، رضوي سادات مان.

۵. قاضي عبدالرحمن (مولانا تاج محمد جو والد) ۱۹۲۰ کان اڳ وفات، سندس نمام وڏو نالو، شهر جو استاد، وڏي وقار ۽ ڪردار جو صاحب، لنگهندو هو ته سڀ ماڻهو اٿي بيهندا هئا.

۸. ديوان عالمچند، طب ۽ ڊاڪٽري کان واقف هو. تعليم جي ڪوشش ڪيائين، هندو مسلمان سندس عزت ڪندا هئا.

۹. گوپالداس ڪتي

۱۰. چيتانند لوهاڻو

ٽيون دور

۱۱. قاضي محمد بخش بن غلام حسين بن قمرالدين بن محمد بچل. ٽئين دور جو هن وقت (۱۹۵۸ع)عمر ۴۸ سال، طبيہ ڪاليج لاهور ۾ پڙهيو. منهنجي سائس محبت ۽ ڪچهري هئي.

۱۲. حڪيم آخوند عبدالله

راقم بياض طب ڏٺو جنهن ۾ حڪيم ٺارو مل جي دستخط هيٺيون مواد:

ـ بعون عنايت الاهي جلشانه اين ڪتاب طب مسمئ بنافع الخلق ازدست حقيرپر تقصير بنده ٺها رومل واقع تاريخ هفتم ماه ذي حجہ ۱۲۷۲ هجري مطابق تاريخ هفتم ماه سانون ۱۹۱۷ برابر تاريخ نهم ماه آگست ۱۸۵٦ع عيسوي واقعہ حيدرآباد.

ـ اين نسخہ (اورق ۳۱۳- ۳۳۳) تشريح اعضاء البدن ازدست حقير پر تقصير بنده ٺهارومل ولد چندن مل تاريخ هفدهم ماه ذي حجہ ۱۲۷۲ واقع قلعہ حيدرآباد صورت تحرير يافت وزينت تسطير پزيرفت. اعضاءِ البدن تصنيف عبدالرحيم بن ڪمال ڪشميري.

ان بعد مختلف نسخا: روغن نوشادر از سيد قلندر بخش جامپور ديره غازي خان؛ قائم ڪردن نوشادر از حاجي الياس؛ از پياره خان مري بداني؛ از جان محمد لغاري؛ از آخوند نورمحمد؛ از ميان عبدالحڪيم هالاني؛ از احمد خان بهورگري؛ نقل از ڪتاب غلام محمد خان لغاري قاسماڻي.

ـ تمام شد مرقوم تاريخ هفدهم ماه جمادي الثاني ۱۲٦٦ از ڪتاب مجموعہ مملوڪہ قاضي نصرالله ولد قاضي مير محمد ساڪن شهر ننده ٽالپور، واقعہ حيدرآباد (جنهن جي آخر مان طب جي مواد جو نقل).

فارسي جا شاعر

ـ شاهہ احمد غوري. محمد باقر درس فقير ٻڌايو تہ ماتلي ۾ سعيد پور جي پير رُفاعيِ جي ڪتبخاني جا ڪتاب انهن ۾ شاه احمد غوري جو هيٺيان شعر لکيل

هٿا:

کلمهء آذان ما ديگر است- سجده بر آستان مـا ديگر است

عـــشـــاق راکـــون و مکان ديگر است..................

—

عاشقان در قصر درياء مي روند- اهل دنيا بهر دنيا مي روند

ـــ نورشاهه، رضوي خاندان مان، صاحب ديوان، سندس 'ديوان نوري'

ـــ قائم شاهه بخاري، تخلص 'شاهنشاه'، صاحب ديوان

تاريخ وفات:

"وفات مرحوم مغفور مقبول سيد حضرت قائم الدين شاهه حسيني بخاري بتاريخ: ۱۱- ماه ربيع الثاني بروز ڇنڇر ۱۳۱۹". وفات وقت عمر سئو کان مٿي قريباً ۱۰۴ يا ۱۰۵. سنڌن هڪ مهر تي سال ۱۲۵۷ لڳل. هڪ سر جنهن تي پاڻ پنهنجي هٿ اکرين فارسي ۾ اشعار لکيا ۱۳۱

ميان محمد صديق گراڻي چيو: آءُ سائين قائم الدين شاهه وٽ پڙهيو هوس، منهنجي پيءُ جو نالو عِيرس فقير جيڪو سائين قائم شاهه جو فقير هو. انهي ڪري سائين وٽ خانگي طرح پڙهيس: دوايه ته-وايه قران شريف، ڪريما وتس پڙهيس. ان وقت سندس سونهاري سفيد، پرون سفيد، وار سفيد. سونهاري ننڍڙي چاپئين، قد پورو پنو، بت ۾ هلڪو. مون تي نالو محمد صديق به پاڻ رکيائين. وٽس هيٺيان عالم ايندا هئا، ۱. ميون محمد ميمڻ ڪاماري وارو عالم ۽ حڪيم .۲. ميون عبدالرحمن ڪرناٺين وارو عالم ۽ حڪيم (شاهپور درپور ڪان ميل ڏکڻ)۳. مولوي عبدالڪريم ميمڻ شاعر فارسي جو، سنڌي جو ۴. ميون فقير محمد ٽيپو، مولويءَ حڪيم ڊاسوڙي جو۵. مصري شاهه نصرپوري شاعر ٦. آخوند صاحب ڏنو ميمڻ نصرپوري (سائين قائم شاهه پڙهيو هو آخوند صاحب ڏني جي ڏاڏي آخوند محمد حسن وٽ)

شهر نصرپور بابت، سندس هيٺين رباعي هڪ درويش ٻڌائي (جنهن ۾ درستي

جي ضرورت).

دل پرز تماشــا از گلزار نصـرپــور- به آب وهواست شکر بار نصـرپـور

مـزاري واشجـاري ابرار نصرپـور- همه مـقـبـره و مـرقد ابرار نصرپـور

ديوان شاهنشـاهه (قلمي) جي مطالعي مان معلوم ٿـيو ته ان ۾ جمله ۷۱۷ صـفـحا متـوسط، جمله ٦۹۳ غزل ۽ مداحون. شـاهنشاهه جي اولاد مـان غلام قـادر شاهه بن قائم شاهه عرف علي گل شاهه بن پـيل شاهه عرف علي بخش شاهه بن قائم الدين شـاه عـرف قائم شـاه بن امـيـد علي شاهه بـن جان مـحـمد شـاهه بن قـائم شاهه، سنه ٦٠- ۱۹۵۸ع ۾ نصرپور هاءِ اسڪول جو استاد، راقم جو ميزبان جنهن جي مهرباني سان 'ديوان شاهنشاهه' جو مطالعو ڪيو ويو.

شهر جا خاندان

۱. رضوي سادات: نور شاهه نوري، بزرگ شاهه، مصري شاه رهندڙ پاڙو "امير پٽي"

۲. بخـاري سـادات: امـيــد علي شـاه، بدرالديـن شـاهه، قـائم شـاهه تخلص شاهنشاهه بخاري محله.

۳. احمد شاهه، قمرالدين، بدرالدين جيلاني، رهندڙ "پيرن جو پاڙو"

۴. ٻَڙَائي سيد: ٻڙ جي هيٺيان ويٺل حاجي جيئندل شاهه، حاجي محمد علي شاهه، امام بخش شاهه، بقادار شاهه (هن وقت حسن شاهه زنده) "پيرن جو پاڙو"

۵. مالهياڻي سيد: سيِ مست، منجهاڻن علي گوهر شاهه، پاڙو "امير پٽي"

٦. مـلان پـٽي (عـالماڻي): ميـون عبـدالحق (وڏو) عـالم بزرگ شهـر جو قـاضي، دهليءَ ۾ بادشاهه گهرايو هوس ۽ مولوي محمد عالم عالماڻي، مُلن جو پاڙو.

۷. قاضي، سماءُ: قاضي مقبول، محمد حسن، قاضي محمد باقر ۽ ٻيا. "قاضين جو پاڙو"

۸. آخوند (ميمڻ): آخوند محمد حسن، محمد يوسف، صاحبڏنو، بخاري محلو.

۹. درس (ڪراڙا): سومار، مولوي عبدالحق ۽ ٻيا، "بخاري محله"

۱۰. ٻاڻو: شاهه نٿو، ميون دوست محمد، درس مبو، "ٻاڻن جو پاڙو"

۱۱. مغل: مرزا جان بابا ترخان جو اولاد .مرزا مريد علي، مرزا دوست علي، فـقير

عبد علي درويش ،”مغلن جو پاڙو“ يا ”مرزائن جو پاڙو“
۱۲. چنا: يونس، ابراهيم ۽ ٻيا، جيلاني پيرن جا خادم، ”چنن جو پاڙو“
۱۳. ابڙا: محمد اسماعيل وڏو، هن وقت (۱۹۵۸) حاجي محمد مٺن، حاجي سعدالله ماستر، ۽ ماستر محمد يوسف (نهنجو مهربان) ”ابڙن جو پاڙو“
۱۴. پانڌيائي (گراٽا): محمد فاضل، محمد ڪامل وڏو، حاجي عبدالله ۽ ٻيا ”پانڌيائين جو پاڙو“
۱۵. ڪتي (سومرا): محمد ٻچل ۽ ٻيا، ”ڪتين جو پاڙو“
۱٦. ڪنهنباتي (ٻيٽي): نورمحمد، واليڏنو، عثمان ۽ ٻيا ”ڪنهنباتين جو پاڙو“
۱۷. ڪاشيگر: اوستہ خيرمحمد، اوستہ سائنل، اوستہ خميسو، اوستو علو ۽ ٻيا وڏا ڪاريگر هئا. هن وقت محمد حسن ۽ محمد هارون.
۱۸. ڪاغذ ڪُٽا: ڪَرڙ جي مسجد جي ڏکڻ ۾ ويٺل، ميرن جي ڏينهن ۾ ڪاغذ ٺاهيندا هئا. ان وقت هتي جي ڪاريگرن جو وڏو قدر هو.”پيرن جو پاڙو“
۱۹. دبگر: چمڙ جون دٻيون ٺاهيندڙ، شهر جي اترئين پاڳي ۾.
۲۰. ڏوڙ ڌوا: مسلمان- شهر جي اتر ۾.
۲۱. سوناراا: سما، امير پٽي پاڙو (سندن جايون واري لٽي چڙهيون آهن هينئر لڏي وڃي ٽنڊوالهيار ويٺا آهن).

علماء

۱. محمد عابد السندي: مولوي عبدالحق صاحب جن ٻڌايو تہ ڪتاب طوالع الانوار ۾ خود پاڻکي نصرپور جو ڪري لکيائين. اجان تائين اهو نالو قاضين ۾ هليو اچي ،(هي ڳالهہ اجان وڌيڪ تحقيق طلب).
۲. مخدوم محمد اڪرم: قاضين مان جنهن صحيح بخاري جو شرح لکيو. ميان ولهاري هتان اهو نسخو ڪٽائي ويا. ميون ولهاري نصرپور مان گهڻا قلمي ڪتاب ڪٽائي ويو.
۴. سيد محمد صديق رضوي.

۵. قاضي روح الله وڏو عالم ۽ درويش، قاضين مان.

٦. مولانا تاج محمد بن قاضي عبدالرحمن بن قاضي محمد حسن، قاضين مان، وفات ۱۳۴۷هه.

۷. مولانا عبدالحق (وڏو) ملان عالماڻي، ٽالپورن جي دور جو.

۸. مولانا عبدالحق (زنده) جنهن جو استاد مولانا تاج محمد هو.

۹. مولوي عبدالرحمن (زنده) مولانا عبدالحق جو شاگرد.

مساجد

۱. موجوده جامع مسجد، ڪاشي جو بهترين ڪم، تعمير ۱۳۳۸هه.

۲. مسجد پير جيلاني، ڪاشي جو بهترين ڪم، ڪاريگر اوستہ حاجي محمد بن اوستہ خميسو.

۳. مسجد فقير ميان موسي، ڪنهباتين جو پاڙو، مسجد جو، ڪتبو: "اول بنا ميان موسي ولد ميان سومار سفيد باف تيار ڪرد" بتاريخ ۱- رمضان ۱۱٦٦هه، دويم بار سيني مسلمانن مومنن مرمت ڪرائي. ۱- ماه محرم ۱۳۱۳هه. سويم بار پاڙي وارن سيني مومنن مسلمانن مرمت ڪرائي بتاريخ ۱- ماه رجب ۱۳۲۱هه بروز اربعہ.

۴. پاڻن جي مسجد، نهرايل غازي خان پاڻو، سندس قبر صحن ۾. پراڻين سنهين سرن جي ٺهيل، غازي خان مير صاحب کي شينهن کان بچايو هو ۽ ڪيس پگهار ۽ پينشن.

۵. مسجد مائي خيري "شاهه واه" جي الهندين ڪناري تي، سنهيون سرون، آڳاٽي پرسادي.

٦. قديم جامع مسجد جيڪا سلطان فيروز شاهه جي امير نصر ٺهرائي، قديم درياه جي اپرندين ڪپ تي، حاطي جي سامهون ست پٿر جا ٿنيا هئا جن تي ڪاٺ جون ڪامون ست سال اڳ (۱۹۰۰ع) ماڻهن ڏٺيون.

۷. ڪَرڙ واري مسجد، قديم زماني جي، "خونياڻي ڪڏ" جي اتر ڪپ تي.

● شاهه محمود جي درگاهه جا مجاور

نصرپور ۾ شاهه محمود جي درگاهه جي مجاورن جون ٻه ڏريون جن مان شيخ محمد ولد يوسف (ڪتنب ڏيتا) ۽ شيخ رمضان ولد طيب (ڪتنب مگريا) سان ۱۸ جولاءِ ۱۹۵۸ع تي ملڻ ٿيو. انهن وٽ وڏن جا ۱۲- ۱۳ صدي هجري جا فارسيءَ ۾ لکيل ڪي ڪاغذات رکيل هئا جيڪي ڏيکاريائون ۽ مون ڪوشش ڪري پڙهيا. انهي رڪارڊ مان معلوم ٿيو ته:

ــ شاهه محمود آڳاٽو سيستان(ايران) مان آيو. هڪ شجره مان معلوم ٿيو ته شاهه محمود قادري طريقي جو بزرگ هو. مجاورن ۾ نذر نياز جي تقسيم بابت هڪ آڳاٽو فيصلو جنهن تي مهر(۱۱۲۸هه) غياث الدين رضوي جي، ٻي مهر (۱۱۳۵هه) شمس الدين رضوي جي ۽ ٽئين مهر نجم الدين جي ۽ پڻ ٻيون مهرون. انهيءَ فيصلي مٿان لکيل عنوان "شاهه شيخ محمود سيستاني نورالله مرقده". ٻيو فيصلو جنهن تي وڏي عالم محمد اڪرم (۱۲۸۰)، وڏي عالم عبدالڪريم ۽ محمد صديق جون مهرون صحيون ۽ پڻ چاٽايل ته "مخدوم معظم مرحوم عثمان المتعلوي" جو فيصلو به اٿين هو. هن فيصلي جي هيٺين شروعاتي عبارت جنهن ۾ شيخ شاهه محمود سيستاني جو نالو:

"درصورتي ڪه مجاوري و خاڪروئي درگاهه حضرت پير شيخ شاهه محمود سيستاني نورالله تعاليٰ مرقده حواله بعضي مرد مان بودو آنچه پيدايش وجه نذرانه آن درگاهه عاليه مي شد فيما بين خود هاي قسمت نموده قوت گذران مي ڪردند- الخ."

ــ شيخ رمضان وارن ڪاغذن ۾ هيٺين اڳين عالمن ۽ قاضين جون صحيون: هڪ تي آڳاٽي صحيح "خادم شرع محمد مير ۱۱۲۱هه" جي. قاضي حسن جي صحيح ۱۱٦۲هه. ۱۱٦۸هه ۾ ميان محمد مراد عباسي طرفان حڪم نامي جنهن تي (گهٽو پوءِ لڳل) مهر قاضي حسن ۽ مهر عبدالرحمان (۱۱۹۷). ٻين ڪاغذن تي صحيون عبدالولي بن وحيد الدين (۱۱۸۱)، قاضي نورمحمد (۱۱۸۴)،

عبدالحليم بن عبدالمقيم (۱۱۹۷ه) شير يزدان رضوي (۱۱۹۷).

ـــ شيخ محمد ولد يوسف وارن جي ڪاغذن تي شيخن مجاورن جا نالا هيٺئين طرح:

مشيخت پناهه شيخ طيب (۱۱٦۲). (۱۱٦۸) ۾ شيخ سائينڏنو (مهر ”نواب غلام شاهه عباسي ۱۱۷۱).“ شيخ سائينڏني ڪي ٻي سند (۱۱۸۱). شيخ ابو طالب ولد شيخ سائينڏنو مرحوم ڪي ميان غلام شاهه طرفان معافي جي سند، ۱۱۹۷هه تائين شيخ ابوطالب. شيخ صالح ولد شيخ ابو طالب ڪي (۱۲۱۹هه) ۽ (۱۲۲۴) ۾ مير غلام علي جي مهر سان سند ۽ (۱۲۲٦) ۾ مير مراد علي ۽ مير ڪرم علي جي مهرن سان سندون. انگريزن جي دور ۾ ”فتح محمد پٽ شيخ محمد مجاور درگاهه شاهه محمود سيستاني“ جي ترَوٽ ڪي ڪيل درخواست.

ـــ شعبان ۱۱۷۴هه ۾ عامل سيد ميرل شاهه (يعني نصرپور جو حاڪم).

سنڌ جا شهر: اگهمر ڪوٽ يا اگهاماڻو

اگهمر نالي مـاڳ يا شـهر جو ذڪر تيرهن سئو سـال اڳ محـمـد بن قـاسمر جي فتوحات ۾ اچي ٿو. اهو بعد جي تاريخي دور ۾ ويندي ١٣ صدي هجري تائين اگهمر ڪوٽ جي نالي سان مشهور رهيو. پوئين ويجهي دور ۾، 'اگهاماڻو' پڻ سڏيو ويو. ١٠- صدي هجري کان وٺي هن شهر جا عالم عارف مشهور ٿيا. شاهه لطف الله قادري پنهنجي وقت جو وڏو صوفي سالڪ هو ۽ مخدوم حامد اگهمر ڪوٽي وقت جـو وڏو عـالمر هو جنهن ڪن فـقـهي مـسئلن ۾ مـخدوم جعـفـر بوبڪـائي سان اختـلاف ڪيـو. ڏهـين صـدي هجري ۾ وڏو عـالمر عـارف عـابد مخدوم محمد اسمعيل سومري ڪڇ مان لڏي اچي اگهمر ڪوٽ کي وسايو ۽ سندس سڪونت سان هن شهر جي رونق وڌي.

تاريخ ٢٢ مـارچ ١٩٥٩ع تي، هـن تاريخي شـهـر جي مـوجوده آبادي توڙي اڳين آثارن جو معائنو ڪيو ويو جنهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

● **شهر لاڳو اڳيون درياهه:** قـديمر اگـهـمر شـهـر، ان وقت جي درياءَ جي ڪنڌيءَ تي آباد ٿيو، جنهن جو پورو شهر لڳ موجود آهي. مخدوم صاحب جي درگاهه جي مجاور ميان غلام نبي ٻڌايو تہ درياءَ جي هن پوري مان پلن مارڻ جون ماتيون ۽ پيڙين جان ڪاٺ قلعا مليا. تحقيق ڪندي معلوم ٿيو تہ ڪنهن وقت وڏو درياءِ ڦٽو اتر طرفان ايندو هو ۽ نصيرواهه جي ڪيساني واري ريگيوليٽر کان ڏکڻ طرف تي شاخون ٿيندو هو.١. ايـرنديـن شاخ ٽنڊه الهيـار کان ڏکـڻان، گولي هالي پوتي جي ڳوٺ کان، شفيع محمد اوٺي جي ڳوٺ کان، ماڻڪ لنجواڻي کان، گجرڪوٽ کان اچي وچين شاخ سِڪٽي سان ملي.٢. وچين شاخ سڪٽي: اتران آبري، ڪوڪر، داد جروار ۽ زئونرن کان، اگهاماڻي جي اوپر کان، ۽ پوءِ گلاب لغاري ۽ پير حسين شاهه کان، ڳوٺ صابن دَستي وٽ ايرندي شاخ سان ملي.٣. الهندين شاخ سُتياري: ٽنڊي قيـصر کان، حسين خان ٽالپر (چُڪي) کان، ڏئونرا هگورا، ٽنڊي فضل، راڄي جو ڳوٺ، باقي جو ڳوٺ، ستيـاري، ڪچر،

مانباڻ ۾ پوءِ هيٺ دَرڙي ڪان هي ستياري شاخ وجي سِڪٽي سان ملي. اتان هيٺ تيئي شاخون گڏ يڪو درياءَ تي ٻُوٽ آرائين، ٻُوٽ چتو مادلاڻي ۾ پوءِ هاشماڻين ڪان وجي تو پُراڻ ۾ پوي. اتي تي ٻُنڊيا هئا ته جئن پراڻ جو پاڻي وري پوئتي ڦٽي درياءَ ۾ نه چڙهي.

● **اگهم ڪوٽ:** قديم شهر ۾ ڪوٽ ٻين سيني آثارن جي ڏکڻ طرف آهي. مخدوم صاحب جي درگاهه کان ڏکڻ ۾ پراڻي پيرواهه کان ڏکڻ، ڪوٽ جا چار برج جن جا بنياد ظاهر، ڊيگهه ۾ اولهه- اوڀر ۾ ويڪر ۾ اتر- ڏکڻ. قلعي سان لاڳو اوڀر طرف آثار گهٽا پر سڀ زبون؛ اولهه طرف چار آثار هڪ قديم جامع مسجد، ٻي ڪلهوڙن جي دور جي مسجد، ٽيو شيخ بايزيد جو قبو ۾ چوٿون پراڻو قديم ٽُل. شيخ بايزيد، روايت موجب، شيخ فريد شڪر گنج پاڪ پٽڻ واري جو ٽڙ پوٽو هو. جامع مسجد، پٿر جي پيڙهه ۾ ديوارن سان آهي جيڪا دائود نالي ديندار شخص جي چهن پٽن، سنه ۱۱٦۷هه ۾ جوڙائي ۽ ٺٽي جي سنگتراش ابو طالب ماڪرپيي ٺاهي. مسجد جي وڏي محراب تي پٿر ۾ هيٺيون ڪُتبو:

يکي مسجد داشت بس حرمتي	که دائم درو عظمت و فرحتي
شده کهنه بعد از مرور زمان	بنا کرد ابناء دائود آن
کريمدنه اسحق هم محمد ست	سمعيل وطيب دگر احمد ست
عمل کرد استاد ماکرپيه	ابو طالب سنگتراش تهته
خرد گفت تاريخ بي دقتي	که جامع چها ثاني جنتي

● **مخدوم صاحب جي درگاهه:** مخدوم محمد اسمعيل سومرو، ڏهين صدي هجري جي وچ ڌاري ڪچ مان آيو. هتي سندس مدرسو هو. مخدوم ساهڙ لنجار انڙپور وارو سندس شاگرد هو. سيد شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو ڪانئس عمر ۾ ننڍو هو ۽ سندس وڏي عزت ڪندو هو. مخدوم صاحب ۹۹٦ هجري ۾ وفات ڪئي. سندس شهر جي درگاهه اترئين پاڳي ۾ آهي. اتر طرف قبو ۾ ڏکڻ

طرف آڏو مسجد اولهه طرف ۾ مجاورن جي جاءِ اوپر طرف آهي. ڏکڻ طرف ٻاهرئين دروازي مٿان لڳل فارسي ۾ هيٺيون ڪتبو آهي:

"چراغ مسجد و محراب و منبر ابوبکر و عمر عثمان حيدر
چراغ مسجد و محراب منبر علي و فاطمه شبير و شبر
طلب از درگه مخدوم اسمعيل مراد- بهر مراد که آئي به مطلب برسي
اين درگاهه آسمانجاه هست که ظاهر و باطن چه قبر اينست که تابه
قيامت زنور حق آباد، وسال وفاتش ز فاضلي پرسيد م جواب داد
که "ظل الله" است. دارم ياد تاريخ چهار دهم ماه ذوالحج سنه ۹۹۶."

● **درگاهه کان اتر- اوپر آثار:**

- مقام ميواڻي ۾ باقياڻي لغارين جو، خليفا پير صاحب پاڳاري جا.
- ڊنل قبو آڳاٿو، وڏو پيرپوتو زين العابدين شاهه ۾ پيا (ٺٽي ۾ جانعلي شاهه وارن جا وڏا).
- شاهه اسمعيل قريشي جو قبو.
- قبو سعيد خان مدواڻي لغاري، ڪلهوڙن جو سپه سالار
- درس حمزه پڙهيار. درويش هو. شاهه عبدالڪريم کي ننڍڙو ڪري نپايائين، حويلي لاءِ ڪائيون ڪري ايندو هو. گڏهه جهنگ ۾ رُلي وئي سو پاڻ توريون ڪائيون ڪٽي آيو. شاهه ڪريم چيو ته: چڱو وئي ته ڇٽي، ٻي وٺنداسون. تڏهن چيائين ته: بس! اها وئي ۽ ڇٽي؟ شاهه ڪريم چيس ته: چڱو وڃي ڳول. جهنگ ۾ وڃي گڏهه کي سڏ ڪيائين ته گڏهه آئي ۽ ڪاهي آيو. تڏهن شاهه ڪريم چيس ته: ڪرامتون ٿو ڪرين، هاڻي وڃ ۽ وڃي مخدوم اسمعيل ڪان هدايتون وٺ. مخدوم صاحب وٽ آيو ۽ هتي رهيو ته ٽرهڏي جي ديهه ۾ ٽرهڏي ڍنڍ تي اوڏڻ تي عاشق ٿيو. مينهن ڪونه پيو ۽ اوسر ٿيو ته اوڏ لڏڻ لڳا. تڏهن دعا گهريائين ته مينهن وٺو. مخدوم صاحب جڏهن گهڻو سمجهايس، تڏهن چيائين ته: سائين، مائي منهنجي ماءُ ٿئي، پر منهنجي محبت آهي ۽ ڪيس ٿو ڏسان ته

خدا تو ڏسان. تڏهن مخدوم صاحب چيو ته: ابا تون ڄاڻ ته تنهنجو خدا ڄاڻي!

— بچل شاهه بخاري جي چؤڪنڊي، درويش، بخارين جو وڏو، مخدوم صاحب کان پوءِ جو.

— مدواڻين لغارين جو مقام

— ڏاتر ڏنو قريشي

— مائي خيري ۽ شايد ذات جي پلي، مخدوم صاحب جي وقت جي.

● درگاهه کان اتر طرف آثار

— اچي ٻُني، هڪ ڏڳ وانگر (درگاهه کي ويجهو، اوڀر تي)

— حسين شاهه ۽ مرتضيٰ شاهه، وڏي پير پوتا جيلاني، پوري وارا تن جا وڏا (ويجهو وچ تي)

— درس پوڙا (ست پائر) مقام، (ويجهو، اولهه تي)

— مخدوم صاحب جي نياڻي بيبي آئسان، ذرا پري اتر طرف.

● درگاهه کان اوڀر- ڏکڻ طرف آثار

— ميَن جو مقام (قبو ٻهي ويل) ميون فقير محمد، علي محمد ۽ ٻيا.

— نواب عبدالرحمان ڏل، ٽالپورن جي دروجو، پاڙو اگهمر دل.

— مقام حيات ڪالرو (ڪالرو قبيلي جو= ڪارلوخ ترڪ)

— درگاهه وارو پتڻ (درياء جو) ۽ پتڻ واري مسجد، ان جي اولهه مسافر خانو، پتڻ واري مسجد، هالن جي مخدوم نصير محمد ٺَتي ٺهرائي.

● درگاهه کان اولهه آثار

— مقام، ڪي پٿر پوريل، هڪ تي ڪتبو:

"تاريخ وفات بيبي ماهم غره شعبان روز دوشنبه بوقت نماز ظهر ۱۱۷۰ھ"

— گراڻو فقير اولياءَ

— قبو ڏکڻان دروازو: اولهه کان اوڀر قبرن: مخدوم يحييٰ (پاءُ)، مخدوم اسمعيل، مخدوم حامد (پٽ)، مخدوم ابوالقاسم پوٽو.

• درگاهہ کان ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اولهہ

ــ درگاهہ کي ويجهو ڏکڻ- اولهہ، مقام سيد ڏِتو (مخدوم اسمعيل کان اڳ جو) وڏو عالم، ڪتنب ۽ سندس هڪ سو چاليهہ شاگرد.

ــ مين جو بيو مقام مسجد کان اوپر، ميون دوست محمد ۽ پيا.

ــ ڪوتائي سيدن جو مقام، يعني اگهم ڪوٽ وارن سيدن جو، وڏو عابد زاهد لال ڏنو شاهہ ''جڙاءَ وارو'' (سندس اولاد پوءِ شيعا ٿيو، ميران خوري ۾ رهن)

ــ مقام سريوالن لغارين جو (نجم الدين وارا سندن ڳوٺ ٻہ ميل اولهہ)

ــ مقام مصري شاهہ ۽ ڪريم شاهہ بخاري

ــ سيد محمود شاهہ سهروردي

• پاتولين جو شهر (مٿين مزارن کان ڏکڻ)

ماڻڪ ۽ ويتو ٻئي پاتولي، مخدوم صاحب سان گڏ ڪڇ مان آيا، سندن اولاد ماڻڪاڻي ۽ ويڌاڻي.

• مخدوم اسمعيل کان اڳ واري قديم مسجد (پاتولين جي شهر جي اولهہ واري پاسي کان ڏکڻ طرف، پيرواهہ جي اتر طرف.

• پيرواهہ جو پڌو، جيڪو اوپر طرفان درياءَ مان پاڻي آڻيندو هو. پيرواهہ پاتولين جي شهر جي اوپر طرفان ڏکڻ ڏي وري ٿو. ان ور جي اولهہ طرف ''راهُوڪڙن جو پڊ''

وتائي جو گهر

پيرواهہ جي منهن سان لاڳو ڏکڻ طرف، مهاڻن جي پاڙي لڳ، واتائي جي پيءُ جو گهر هو. اتي ان وقت ڪنبو بيٺل هو جيڪو پوءِ واتائي وارو ڪنبو سڏبو هو. اها پيٽي ايان تائين ''واتائي وارا پڊ'' سڏجي.

• **مخدوم صاحب جي درگاهہ جا مجاور**

ــ اهي مجاور ميان عباسي، حضرت عباس جو اولاد، پراڻي دهلي مان هت آيا.

خواجه نظام الدين اولياءَ جي درگاهه وارا ۽ هي ميان ساڱئي خاندان مان، پاڪستان ڪان اڳ هڪ ٻئي وٽ ايندا ويندا هئا. حيدرآباد ۾ شاهه محمد مکي جي درگاهه وارا مجاور ۽ مخدوم صاحب جي درگاهه وارا پاڻ ۾ عزيز ۽ ساڱئي خاندان مان. حيدرآباد ۾ موجود سربراهه ميين دين محمد جو ڏاڏو دين محمد ۽ مخدوم صاحب جي درگاهه وارن مان ميون علي احمد ٻئي ڀاءُ هئا. هي حقيقت هت اچ (۱۹۵۹-۳-۲۲) اسان سان ميين غلام نبي ڪئي. ميون غلام نبي ولد ميون يارمحمد عرف ميون الله ڏنو ولد ميون علي احمد ولد مخدومي محمد بچل ولد جمال الدين ولد محمد شجاع ولد مخدوم ابراهيم جيڪو مغلن جي طرفان جوڻ ۾ سفيرتي آيو هو.

ـــ مخدوم ابراهيم، مخدوم اسمعيل سومرو ۽ اجمير جو ميران ڏاتار شهيد تيئي پاڻ ۾ سنڌو هئا. اهي بيبيون پيٽيون ويراول (جهوناڳڙهه رياست جي حد ۾) جون هيون.

ـــ مخدوم ابراهيم کي پنج فرزند هئا: وڏو فقير محمد جيڪو عالم هو سو هت مخدوم محمد اسمعيل وٽ مدرسي ۾ آيو. ان هالن جي مخدوم نصير محمد ٻَتي جي گهران شادي ڪئي. ٻيو محمد شجاع جيڪو جوڻ ۾ رهيو. ٽيو جمال الدين جيڪو جيئي شاهه تي رهيو. چوٿون محمد بچل جنهن جو پٽ فتح محمد جوڻ ۾ رهيو. فتح محمد جي گهر ۾ ڄام جوڻي جي نياڻي هئي. ڄام جوڻو، ٺري لڳ، شاهه ديواني جي مقام ۾ مدفون آهي. ڄام جوڻي جيِ ٻي نياڻي، جوڻ ۾ پير دين شاهه جي گهر ۾ هئي. [هن حقيقت مان معلوم ٿيو ته اهو ڄام جوڻو پوءِ ٿيو، اڳ گمان هو ته هو ٺٽي جي حڪمران ڄامن مان هو- نبي بخش]

مست وتايو

اگهامانڻو شهر وَتائي مست جي خود خيال ڳالهين ڪري مشهور ٿيو. وتايو ڪو خيالي ڪردار ڪونہ هو (جنهن ڪن ڀانيو آهي) پر جيئري جاڳندي صورت هو. اگهاماڻي ۾ مخدوم محمد اسمعيل سومري رحہ جي وقت کان وٺي مخدوم صاحب جي خادمن توڙي ٻين ڪي وتائي بابت سڄي خبر هئي جيڪا پوءِ درگاهہ جي مجاورن خادمن وٽ سندن وڏن کان هلندي آئي. ٢٢ مارچ ١٩٥٩ع تي اسان کي درگاهہ جي خادم ميين غلام نبي هيٺيون احوال ڏنو.

چيل طرف مُهراڻي جو ڪٽي مولراج ۽ سندس ڀاءُ پنهنجن ڪٽنبن سميت مخدوم صاحب جي هٿ تي سنہ ٩٧١هہ يا٩٧٣هہ ۾ مسلمان ٿيا. مولراج کي پوءِ ٻہ پٽ ٿيا: الياس ۽ وطايو (وطايو= پيرين پنڌ هلندڙ, لتاڙيندڙ: عام ٻولي ۾ وتايو يا واتايو). سندس ڀاءُ کي هڪ پٽ ٿيو جنهن جو نالو لُهندڙو. اهي ٻار هتي اگهاماڻي ۾ جاوا ۽ وڏا ٿيا. سندن گهر، درياءَ مان نڪرندڙ پيرواهہ جي مُنهن کان ڏکڻ طرف مهاڻن جي پاڙي لڳ هئا. اتي ان وقت ڪنبو بيٺل هو جيڪو پوءِ 'وتائي وارو ڪنبو' سڏبو هو. اهي جايون اڄان تائين 'وتائي وارا پِڊ' سڏجن. (اسان ميين غلام نبي سان گڏجي وڃي اهي پِڊ ڏٺا).

اهي ٽيئي ٻار مخدوم صاحب جي مدرسي ۾ پڙهيا. شيخ لهندڙو پڙهي عالم ٿيو ۽ پوءِ نصرپور ۾ حڪومت طرفان قاضي مقرر ٿيو. امام بخش ڪيريي جي گهران شادي ڪيائين.* وتايو تورو پڙهيو پر عالم ڪونہ ٿيو. سندس ڀاءُ شيخ الياس پڙهي حافظ ٿيو.

وتايو جيئن وڏو ٿيو تہ خود خيالي ۽ مستي واري موج ۾ اچي ويو. مخدوم صاحب وٽ ڪونہ ايندو هو. ڪجهہ وقت پيرواهہ جي پتڻ وٽ ٻاڻي تي پتڻ

---

* شادي ڪيائين ۽ ان طرف رهيو ۽ وفات ڪيائين. سندس مقام ٽنڊي الهيار کان اولهہ وڏي رستي جي اتر طرف آهي.

اڪاريائين ۽ پوءِ پيرواهہ جي ڪپ تي هرلو چاڙهيائين پر اُڏ وراڻي پيرواهہ ۾ وڌائين. لابارن وقت هيٺ جيڪي هرلن وارا هئا تن وٽ ويو ۽ چيائين تہ: منهنجي پتي ڏيو، نہ تہ قسم کڻو تہ منهنجي هرلي جي پاڻي جو ڦڙو بہ اوهان وٽ ڪونہ آيو. هت هن شهر ۾ پيون ڳالهيون بہ ڪيائين جيڪي پوءِ مشهور ٿي ويون.

- وڏي قديم جامع مسجد ۾ منائي ورهايائين تہ هڪڙن کي منيون پري ڏنائين تہ ٻين کي توري ترڻ تي رکيائين. پڇيائونس تہ چيائين: خدا واري ورڇ ڪئي اٿم جو ڪي ڀون ۾ ڪي ٻُڪن ۾. اوهان ڪان پڇيم تہ راڄ واري يا خدا واري ورڇ ڪريان؟ اوهان چيو تہ: خدائي ورڇ ڪجان.
- پنهنجي گهر واري ڪنديءَ جي وڻ تي چڙهي، قران شريف کولي توڪل بابت آيت پڙهيائين ۽ چيائين تہ: رب سائين، توڪل ڪيم پر آهي ڪجهہ ڪونہ ڪو ۽ امان تي ماري. تو چيو تہ توڪل ڪريو تہ رزق ڏيندس، اچي قران تي هٿ رک تہ واتائي جو رزق تو وٽ ڪونهي.

وَتايو تن جاين تي بيمار ٿيو يا مئو: پهريائين اگهاماڻي ڪان ميل الهندي، شيخ پرڪيي واري گس تي، سيندي دڙي وٽ غش ٿيو پيو هو جو چوڪرن ڏٺو ۽ چيائون تہ ڍڳا لتاڙيندس سو تنگ مان چڪي پري تي ڪيائونس تہ تپ ڏيئي اٿيو ۽ چيائين تہ: "سَڌ پئي مئاسون، تنگ پئي گهليا‌سون، سو هتي ڪين تا مرون"، ٻئي پيري ڦٽي درياءَ جي ٽ ۾ "واڳون ڏر" (آبڙي ڪان ڏکڻ) وٽ مئو. ماڻهن ڏٺو ۽ پانياڻون تہ درياءَ ۾ ٻڏو آهي پر اڃان ناتڪو اٿس (نبض هلي پئي) سو گڏهہ جي لڏ جو ‌ڏونهون ڏنائونس تہ اٿي ڪڙو ٿيو. چيائين تہ: "مئو آهيان ڪالهہ وري اڄ ٿي تا اٿارين؛ هتي ڪونہ مربو!" پوءِ وڃي پنهنجي سوٽ لهنڊڙي جي مقبري تي رهيو. پريان ڪو ڪڙيو هو ۽ ڪنهن ڏينهن اتي مئو: شيخ لهنڊڙي تي رهنڊڙهو سو سجاتائونس ۽ ڪٽي اچي ان مقام ۾ پوريائونس.

سنڌ جون جڙيون ٻوٽيون

پهريون ڀيرو 'سنڌي لغات' جي سلسلي ۾ بيروني جي 'ڪتاب الصيدنه' جي مطالعي جي ضرورت محسوس ٿي. هي ڪتاب عربي متن ۽ انگريزي ترجمي سان، همدرد فائونڊيشن، ڪراچي مان سنه ١٩٧٣ع ۾ شايع ٿيو. ۽ لاهور جي عالم ڊاڪٽر رانا احسان الاهي جي ڪيل محنت ۽ تحقيق جو ثمر آهي. ليٿو ۾ ڇپيو آهي ۽ باوجود احتياط جي ان ۾ ڪي غلطيون رهجي ويون آهن. بيروني گهڻن دوائن ۽ جڙين ٻوٽين جا سنڌي نالا به ڏنا آهن، جن کي صحيح طور تي سمجهڻ خاطر مون ترڪي جو سفر ڪيو ۽ برصا شهر جي ڪتبخاني ۾ 'ڪتاب الصيدنه' جي قديم ترين قلمي نسخي جو مطالعو ڪيو: ان نسخي سان ڀيٽ ڪري ٥٩ ڪن سنڌي جڙين ٻوٽين جا نالا صحيح صورت ۾ لکيا جن جو تفصيل ''سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ'' ۾ موجود آهي.

'ڪتاب الصيدنه' جي مطالعي مان ڪي ٻيون ڳالهيون به ذهن نشين ٿيون. انهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو. ان ۾ جيڪي انگ ڏنا ويا آهن سي همدرد فائونڊيشن جي ڇپايل ڪتاب الصيدنه جي عربي متن جي صفحن جا آهن.. جيڪي معلومات مون قلمبند ڪيا آهن سي جدا جدا موضوعن متعلق آهن جن بابت ڪنهن وقت آءٌ سوچي رهيو هوس.

'صَيدَنَه' يعني پَسار

بيروني جي تحقيق موجب صحيح لفظ 'صيدنه' آهي جيڪو اصل ۾ 'چندن' آهي. چندن جي ڪاٺي جي ۽ چندن جي وڻ جي اهميت سببان پسارڪي وکر کي مجموعي طور سان انهيءَ نالي سان سڏيو ويو پر عربي ۾ 'صَيدَله' جي صورت ۾ وڌيڪ رائج رهيو ۽ انهيءَ ڪري پَساري کي 'صيدلاني' سڏيو ويو. سنڌ ۾ پسارڪي وکر جي چاڻ ۽ تجارت بيروني واري وقت ۾ ۽ ڪجهه اڳ (٣ ۽ ۴

صدي هجري) اوچ تي هئي. بِشر الفَزاري (يعني 'فزاره قبيلي جو) جيڪو ٻاڻ ماهر پساري هو تنهن سنڌ ۾ اچي تحقيق ڪئي ۽ پسارڪي وکر جا سنڌي نالا نوٽ ڪيا. 'صيدنه' يا 'صَيدلَه' (Materia medica) جي موضوع جو هڪ آڳاٽو ڪتاب جنهن جو بيروني حوالو ڏنو آهي، سو هو ديسقوردَس جو صيدنه (۳۰۷) ۽ صُهار بخت جو صيدنه (۱۸۹). بيروني کان اڳ طب جي جن مسلمان عالمن تحقيق ڪئي تن مان حڪيم رازي جو صَيدنه (۲٦۱) وڏيڪ مشهور ٿيو (جيڪو مون ڪي سال اڳ ڪتي پڙهيو ته رازي جي مشهور ڪتاب 'الحاوي' جي پويان ضميمي طور ڇپيو آهي.)

ٻولين جي ڄاڻ

بيروني وڏو محقق هو. ڪيس گهڻين ٻولين ۾ مهارت حاصل هئي. هو دوائن ۽ جڙين ٻوٽين جا نالا يوناني، سُرياني، عربي، فارسي، سنڌي ۽ هندي کان سواءِ ٻين علاقائي ٻولين جهڙوڪ 'سِجزي' (سيستان علائقي جي ٻولي) وغيره جا ڏئي ٿو. ڪيس انهن ٻولين جي قديم ڪلاسيڪي صورت توڙي ان وقت جي رائج روزمره واري صورت جي خبر هئي. مثلاً عموما هو 'هندي' نالا ڏئي ٿو پر ڪن جاين تي وضاحت ڪري ٿو ته اهو نالو قديم هندي (الهندية القديمة) جو آهي. (۴۲۴) ائين ڀانئجي ٿو ته ان مان سندس مراد سنسڪرت آهي. اهڙي طرح هو سيستان جي قديم ٻولي کي 'السجزية القديمة' چوي ٿو (۳۵۱). بيروني کي ٻولين جي ڄاڻ ۽ ان بابت سندس حوالا هڪ نهايت اهم موضوع آهي جنهن تي تحقيق جي ضرورت آهي.

ڪتابن کان سواءِ، جن جا نالا 'ڪتاب الصيدنه' ۾ ڏنل آهن، بيروني ڀاڻ ان وقت جي همعصر عالمن جا نالا ڏئي ٿو جن کان ڪيس جڙين ٻوٽين بابت ڪي خاص معلومات حاصل ٿيا: جئن ته ابراهيم السنداني (۱۷۴) ۽ 'سندان' شهر جا ڪي ٻيا (۳۳۱)؛ ملتاني ملتان وارا ۽ 'صيادله مولتان' (۳۱۴) يعني ملتان جا پَساري؛ سنڌ جي شهرمنصوره وارا 'اهل منصوره'. بِشرالفزاري جنهن

جو ڪتاب بيروني جي آڏو هو سو سنڌ ۾ آيو ۽ جڙين پوتين بابت تحقيقات ڪيائين ۽ سنڌي نالا لکيائين. بشر ملتان ۾ به ويو هو' (٢٥٦). هڪ صفحي (٢٣٧) تي "بشرالسجزي" ڇپيل آهي ۽ جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته پوءِ بشر سِجستان جو يعني سيستان جو هو سيستان ۾ افغانستان جو الهنديون پاڱو، بلوچستان جو بالڪل اتريون پاڱو ۽ ايران جو بالڪل ڏکڻ-اوڀرنديون بلوچستان وارو پاڱو شامل هوا.

سيستان جا بلوچ

.بيروني ان وقت جي سجستاني ٻولي جا ڪي الفاظ ڏنا آهن. تي سگهي ٿو ته انهيءَ ٻولي جو 'تاريخي' رشتو اوائلي بلوچي ٻولي سان هجي. بيروني چوي ٿو ته 'سُلحفاة' کي سجزي ٻولي توڙي هندي ٻولي ۾ 'ڪَڇه' چئجي ٿو، سنڌي ۽ بلوچي ۾ 'ڪَڇُو. سيستان جي بلوچن جي بيروني کي ڄاڻ هئي. جَت ۽ گـبچ قبيلن جا نالا آيا آهن. بيروني ٻاهرين لفظن جي 'چ' جو متجي 'ص' تيڻ جا مثال ڏئي ٿو ته جئن 'بلوص' (=بلوچ) يا 'قُفص' (= ڪُفچ، گُبچ، ڪوچ) ۾ صاد. (صفحو نمبر ٣). ٻيءَ جاءِ تي هو سجستان جي جتن بلوچن جي ٻولي جو لفظ ڏئي ٿو: چوي ٿو ته هو طراثيث کي هيور ۽ خيور چون (٣٥۴).

سنڌي سمنڊ

"بحرالسند" (٣١٧) يعني سنڌ جو سمنڊ. بيروني پهريون عالم آهي جنهن عربي سمنڊ بدران سنڌي سمنڊ لکيو آهي. بيروني ڪيتري ئي سنڌي وَکرن ۽ دوائن جا نالا آندا آهن، جن مان ڪي ساڳيا نالا آهن جيڪي هن وقت به استعمال ٿين ٿا. جئن ته:

- سَعتر (٢۴٦) يعني ساٿَر
- چندل ۽ چندن (٢۴٨)
- سِرڪنڊ (متن ۾ "سه سوڪند" ڇپيل آهي جيڪو صحيح ناهي: البت معنيٰ 'قطّاع جيده' لکيل آهي يعني ڳچي يا سر جو تڪر جنهن مان ظاهر آهي ته

صحيح لفظ 'سرڪنڊ' آهي). سنڌي ۾ چندن جو ٻيو مشهور نالو سرڪنڊ آهي. رسالي جي وائي ۾ آهي تہ: 'سيٽين سرڪنڊ سَپجي، عطر ٻرينِ اُتورا'.

• مَجٺ (۲۹۵) مجٺ توڙي ''ماجوڻو رنگ'' سنڌ ۾ مشهور رهيا آهن.

• ڪروان (۳۱٦) پکي جو نالو، جيڪو عربن وٽ مشهور آهي. اهو ساڳيو نالو آڳاٽو عربي مان سنڌيءَ ۾ آيو ۽ ڪَروان پکي جنهن جو شڪار ڪجي سو موجود ۽ مشهور آهي.

• قصدار (خزدار) جو ليمو (۳۳۱)

• خَردل جنهن کي هندي ۾ 'رائي' ۽ ملتاني ٻولي ۾ 'آهري' چون (۱۷۵). هن وقت سنڌي ۾ 'آهُر' تا چئون.

• فَتَق (۲۲٦) يعني 'قوتا'. ان مان ظاهر آهي تہ سنڌي لفظ 'قوتا' عربي لفظ 'فتق' مان نڪتل آهي.

• ڪور (۳۲٦) جنهن جي معنيٰ مقل يعني گگر جاڻايل آهي سو 'ڪونئر' آهي. ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ ڪونئر اصل ۾ عربي لفظ 'ڪور' آهي.

گلن بابت بيروني جون وضاحتون هيٺئين ريت آهن.

• نرگس ۽ نرجس. رازي جي راءِ ۾ 'نرجس' ساڳيو عَبَهر آهي. ائين پڻ چيو وڃي ٿو تہ 'عبهر' ساڳيو سوسن آهي. شيراز ۾ هڪ گل 'سوسن نَرجس' سڏجي. نَسرين ساڳيو نَسترن گل آهي؛ سنڌيءَ ۾ ساڳيو نالو 'نرگس' آهي جلال ڪتي سسئي جي سر مان گلن بابت هُنر جو بيت چيو جنهن جي هڪ سٽ:

'هو سج سورج ڪانِ نڳيا، نڪري ٿيا نرگس'

• 'نيلوفر' (۳٦٦) مشهور نالو آهي، يعني پٻڻ جو گل.

نواب غيبي خان چانڊيي جي ڪچهري

نواب غيبي خان چانڊيو وڏو سخي ۽ گھڻ سَھُو هو. ڪنهن سان ڪڙو ڪونه ڳالهائيائين. سندس حياتيءَ ۾ شهر غيبي ديري ۾ ڪنهن جي گھر تئو ڪونه چڙهيو: سيني کي ماني ٻنيءَ تان ملندي هئي. سندس باري ۾ گھڻيون ڳالهيون هلندڙ آهن جن مان نواب صاحب جي سادگيءَ سان گڏ سندس فهم ۽ فضيلت جي خبر پوي ٿي. روزانو ڪچهري لڳندي هئي. نواب صاحب، وچ ۾ ڪرسي تي ويهندو هو ۽ سندس مشير، صلاحڪار ۽ ٻيا سڀ چوڌاري هيٺ وهندا هئا: فيصلن هلندي هو پنهنجي راءِ ڏيندا هئا ۽ آخر ۾ وڏيڪ ڪارگر راءِ بحال ٿيندي هئي.

مونکي عزيز مرحوم غلام الله خان لغاري (سپرنٽنڊنگ انجنيئر، اريگيشن جي عهدي تان رٽائر ٿيو) نواب صاحب جي هڪ ڪچهري جي ڳالهه ٻڌائي جيڪا ساڻس مرحوم محمد علي خان کهاوڙ پاڻ پنهنجي زباني ڪئي. محمد علي خان کهاوڙ جون مينهيون چورائجي ويون ۽ غيبي ديري ۾ ڪنهن وٽ پهتيون ۽ هو پاڻ غيبي ديري نواب صاحب وٽ ويو. نواب صاحب آيو ۽ ڪچهري ۾ اچي ويٺو. محمد علي خان چيو ته: مون احوال ڏنو ته مينهيون فلاڻي جي گھر بيٺيون آهن سي وٺي ڏيو. تڏهن ويٺلن مان ڪنهن چيو ته: هي اجايو بهتان آهي، ڪهڙيون مينهون ته ڪهڙي ڳالهه! نواب صاحب چيو ته: 'ادو بحالو' (يعني، هائو بحال). اتي وري ڪنهن ٻئي چيو ته: جي هي مڙس ڪوڙ ٻڌي آيو آهي ته سڀ ٽڪ ٽڪ هٿو. نواب صاحب وري به چيو ته: 'ادو بحالو!'. اتي يڪدم ڪچهري مان ڪنهن ٽنين ماڻهو ڳالهايو ۽ چيائين ته: آءُ سڃاڻان ٿو هي محمد علي خان کهاوڙ آهي، عزت وارو آهي، ۽ راڄ جو چڱو مڙس آهي. هي جيڪا ڳالهه ڪندو سا ڪوڙي نه هوندي. پيلا جيڪڏهن مينهيون فلاڻي جي

گهر ۾ آهن ته موٽائي ڏئي. تڏهن نواب صاحب هٿ مٿي ڪري چيو ته: ”ادو بحالو!“. اهو آخري فيصلو ٿيو ۽ مينهيون محمد علي خان کي موٽي مليون.

نواب غيبي خان پاڻ هميشه ڪچهري جي وچ ۾ ڪرسي تي ويهندو هو ۽ چوڌاري ماڻهو ويٺل هوندا هئا. لاڙ جي ڪنهن جت اهو لقاءُ ڏٺو، سو اچي خبر ڪيائين ته: نواب صاحب ڪچهري جو مور آهي، رڳي هڪ اوٺائي آهي جو مڙس وٽ نڙ ڪونهي جو ويهي وڄائي.

نواب غيبي خان چانڊيو، هلت چلت ۾ سادو پر بردبار داناءِ خوددار ۽ بلوچي روايات جو محافظ هو. غلام الله خان لغاري (سپريٽنڊنگ انجنير) ٻڌايو ته: جيڪب آباد جي ساليانو جشن 'هارس- شو' جي موقعي تي منهنجي ۽ ٻين عملدارن جي اتي ڊيوٽي هئي جو گورنر به آيو. شيخ عبدالقادر ڪليڪٽر هو. انگريزن ۽ سنڌن مڇمن جي ويهڻ جي جاءِ جدا ڪيائون ۽ ٻين کي جدا ٽي ويهاريائون. نواب غيبي خان آيو ته انگريزن واري طرف چاڙهي تي چڙهڻ لڳو. پهريائين ڪنهن آفيسر وڃي چيس: نواب صاحب اوهان جي جاءِ هن پاسي آهي، پر هن کي ٻڌائين به ڪونه. ان بعد ڪليڪٽر پاڻ تڪڙو تڪڙو آيو ۽ چيائين: نواب صاحب اوهان جي جاءِ هن طرف آهي. تڏهن چيائين ته: ادو، اتي به ڪا جاءِ هوندي ۽ اسين ويهي رهنداسون. پوءِ هليو آيو ۽ هڪ ڪرسي تي پاڻ ويٺو، ٻيءَ تي پنهنجو پٽڪو لاهي رکيائين، ٽئين تي سندس رفيق ڏاتو خان ويٺو ۽ چوٿين ڪرسي تي سندس ننڍڙو پوٽو سلطان احمد ويٺو. پوءِ ٻيون ڪرسيون آنڌائون ۽ انگريز ۽ مڇمون به پاسي سان ويٺا رهيا، پر نواب صاحب بنا ڪنهن هٻڪ جي لاغرضائي سان ويٺو رهيو. ائين آخر ۾ انگريزن کي پنهنجي خودداري ۽ عظمت وارو شان به ڏيکاري ڇڏيائين.

سنڌ ۾ پاڻي جي پياس ۽ آس

• ٿر ۾ ساوڻ جي مينهن جي موسم

عبدالعلي فقير سمو ٿر جو (تعلقو مٺي) وينل هو. سنڌس کي محبت وارا ٿر ڇڏي سنڌ ڏانهن وڃڻ وارا ٿيا جو برسات کانه ٿي پئي. عبدالعلي فقير دعا جو بيت چيو ۽ وڏو مينهن آيو، جيڪي لڏي ويا سي خوش ٿي ويهي رهيا.

اترئون ٿي آئيو ڪڪر ڪاري ڪار
جَهڪ گڏي، جُهڙ وَهي، آوڻ ڪي آڌار
ڪر رنگ راڻاسِر تي، تون واحد وچون وار
خوشيون ڪري ’ڪوڙ ڀهن‘ تي، چمڪيون ٿي چيلهار
ڏتين پٽين پار ڪرين، هونگون ڏئي هالار
سوين سورٺ سامهيون گجيون مٿي گرنار
هادي تون هارين جي خاوند اوڙ مَ ڪار
اوهيرا عبدالعلي چئي، آڻي ٻوري ٻار
جي ڏولائي ڏورنيا، والي سي ٿي وار
اڄ مينهن جي منڊ تي، پرين وڃ مَ پار
سرهايون سنگهار، اڄ وُٺي جون آئيون.

• نئين گاج جو پاڻي

نئين گاج جي پاڻي تان تڪرار ٿيو. هڪڙي طرف رُستماڻي ۽ لغاري ته ٻئي طرف جمالي. محمد فقير براهماڻي گاج نئن لاءِ دعا جو بيت چيو ته گهڻو پاڻي آئي جيئن سيئي راڄ خوش رهن. محمد فقير ١٩٣٠ع کان اڳ اسي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي.

گاج تي گوهيون ڪري، تنهن کي سائين تون سمجهاءِ
ليتون ڪري لغارين، ڏي تنهن کي سڌي وات سونهاءِ

سـرسي لـپ سـول مـان نـگـه سـاڻ نـواءِ
سترهن راج سِراين جـا، سڀ جي تو ۾ امـيـد آ
ٻـر ٻُچـهـڙي ٻـيـا، سڀ وسي خـوشي وسـاءِ
لاهه غم ڳُڙن گوپانگن جا، چانديا سرس سواءِ
لائق ڪـر لُنڊن سـان، اتـٺـي جـمـالي ٻـي جـاءِ
ياڳو ڏين ٻـاٺرن سنئون، سڀ ڪي نـيت پنهنجي آ
مند وسين ، مند نه وسين، بي پرواهه بادشـاهه!
وڏيون وَڏاٺون وهـائـي، رُڊراٺين سـان رَهاءِ
آباديون انهن جـون تين جـاءِ بـجـاءِ
پـٽ پـچـي راس تـين، ولـڙيـن ويـڙ وڏاءِ
ڪائن خوب خوشيءَ مان، دوست توڪي ڪن دعا
براهمـاڻي بلوچ جي تون جـوڙ جنت ۾ جـاءِ
سـيـد سـانگ رسـاءِ، مـڙني جـو محـمـد چـئي.

سُول نندي نٺن آهي جيڪا گاج مـان نڪري ٿي. ٻُچهڙي پنهور آهن انهن جي پاڙي جو اهو نالو. 'ڳڙ' لغارين جو پاڙو جيڪي ڳڙلغاري سڏجن.

جاوا- سوماطرا جو سفر

[١٣ کان ٢٧ مارچ ١٩٧٧ع]

(ھي سفرنامو جاوا جي شھر سُرابايا ۾ ٢٢ مارچ ١٩٧٧ع تي لکيو ويو)

"اکين سوئي اوڙکيو، جو ڪَتين سُٺو مِ ڪَرَنْ"

جاوا جون ڳالھيون ٻڌندا ھئاسون سو اچي اکين سان ڏٺوسون. سرسبز سھڻو ملڪ جنھن جي قدرتي سونھن جي ڇڻ تعريف نٿي ڪري سگھجي. سياسي طاقت جو مرڪز ھن وقت "جاوا" آھي. صدر 'سوھارتو' بہ جاوا جو آھي. جنگ آزادي وقت ڊاڪٽر حتي ۽ ٻيا ليڊر سوماطرا جا ھئا. سوماطرا ۽ جاوا ٻئي انڊونيشيا جي تاريخ ۾ سياسي، توڙي اقتصادي لحاظ سان اھم جزيرا پئي رھيا آھن. ھن وقت بہ آدمشماري جو وڏو انگ انھن ٻن ٻيٽن ۾ آھي. جاوا ۾ ٨ ڪروڙ ۽ سوماطرا ۾ ٻہ ڪروڙ ۽ باقي ٻين ۾ ٽي چار ڪروڙ. جملي جزيرا ٽن ھزارن کان بہ شايد وڌيڪ ھجن.

ھي ملڪ عجائبات مان آھي. ھڪ تہ جدا جدا جزيرن جا ماحول نرالا ۽ ٻيو تہ جزيرا سمنڊ ۾ ڄڻ گج تي ٽِڪُن مثل جڙيل. سڄي ملڪ جو نقشو ڄڻ ائين آھي جيئن ڪنھن نيري زمين تي ساوا ۽ ڳاڙھا، اڇا ۽ ڦڪا رنگدار ھٽي، ماڊرن آرٽ جي مصوري ڪئي ھجي. زمين زرخيز ۽ مٽان مينھن! سڄي زمين آباد! چانورن ۽ مڪائي جي فصلن سان گڏ ٻيا فصل. ھڪ فصل ڪٽن تہ ٻيو وجھن. ساڍن ڇئن مھينن کن ۾ چانورن جو فصل ڪٽن ۽ اھڙيءَ طرح ساڳي زمين مان ٻن سالن ۾ پنج فصل چانورن جا ڪٽن.

قسمين قسمين جا وڻ! ساڳ ھتي سپجي، آبنوس (ebony) ھتي اپري، تہ بانس ھتي اُسري! چندن جو خوشبوءِدار وڻ مَلوُڪا ۽ سوماطرا جزيرن ۾ پيدا ٿئي. ان جي سنھڙن ورقن جا وجڻا ھن وقت ھتي ھڪ سئو روپين (١٥

روپيه پاڪستان) ۾ ملن ٿا. ويٺو هٽجي ته تو عطر واري خوشبوءِ دار هير لڳي ٿي. ڪافور هتي سوماطرا جزيري جي 'آچيه' علائقي جي سنگڪيل (Singkel) واري علائقي ۾ ٿئي. ڪارا مرچ، لونگ ۽ ڦوتا، مَلوڪا جزيري يا سوماطرا جي اترئين پاڳي ۾ ٿين. ناريل جتي ڪٿي آهي، ناريل جا وڻ پري پري کان آسمان تي چٽ گل ٺاهي تا چڙين. پيا نندا ٻوٽا ،'ڪافي' (coffee) جا ۽ چاءِ (Tea) جا. جاوي چاءِ خوشبوءِ ۾ مشهور آهي. پيا عجيب قسم جا ميوي دار وڻ جن ۾ ڪيترن ئي قسمن جا ميوا ٿين جيڪي نه ڪنهن ٻڌا نه ڏٺا! انب ۽ پپيهو مشهور آهن. هتان جي ٻولي ۾ انب کي 'مَنگا' چون جيڪو ساڳيو لفظ انگريزي ۽ ٻين يورپي زبانن ۾ 'مينگو' ٿيو. 'پپايا' لفظ به هن ملڪ جو آهي جنهن کي اسان 'پپيهو' چئون. هتان جو پپيهو اندران ڳپ ۾ گلابي رنگ تي مائل آهي ۽ نهايت مٺو آهي.

جانور قسمين قسمين! واگهه ٻيلائي، هاٿي، رڇ، پولڙا، باندر، عجيب قسم جا رنگين ۽ ٻولينڊڙ (ڳائيندڙ) پکي، جهنگ جا ٻانگا، مور، رنگين ڪبوتر، رنگين طوطا وغيره. ڪي جانور عجيب ۽ انوکا جي ٻئي ڪنهن هنڌ ورلي ٿين. مثلاً اورنگھُتَن (اورنگ= ماڻهو+ هتن= ٻيلو) يعني جهنگلي ماڻهو (Man of the Forest) جيڪو نڪي ماڻهو ته نڪي باندر: وڏو شاهي، ٻنا پيچ جي، چٺن چنگهن توڙي پوئين ٻن چنگهن تي هلي. اکيون چڻ ماڻهو وارين، نڪ صفا ڪونه ۽ رڳو ٻه سوراخ. بوگ يا ڪارتا شهر جي حيوان خاني ۾ هڪ اورنگ هُتَن جنهن کي آءُ وڃي ڏسندو آهيان. وڏي عمر جو، ڳاڙهي ڏاڙهي اتس، پاسن کان پيشاني وٽان وڏا نڪتل وَنگ (مينڊين مثل) وري آيا اتس. ويٺو آهي ته وڏي صبر وارو ۽ خاموش چڻ ڪنهن غور فڪر ۾ ۽ زندگي تي گهري نگاهه رکندڙ آهي. ٻيو جانور ڪَموبور بيٽ جو، جنهن جو نالو ئي "ڪموبو"، چڻ وڏي ازگر ڳوهه. هلي ته ڪنڌ ۽ ڪر مٿي ڪٽي هلي. ڪنهن اڳئين 'جُڳ جي جانور' جو يادگار. سُرابايا جي حيوان خاني ۾ 'River

Dolphin' تي ننگ، پيچ مـڇي وارو، منهن لُڏڙي جي منهن مثل، ۽ اڪيـون سنهيون، مٿي چوٽي تي سوراخ جنهن مان شايد ساهه کڻي ۽ پڻ پاڻي جو ڦوهارو پچڪاري وانگر هڻي. انهن لاءِ خاص حوض تـڏي صاف وهندڙ پاڻي جو، ان ۾ هڪ پلاسٽڪ جو وڏو گول بال پيل جنهن سان هڪ 'ڊالفن' راند ڪري، ۽ پيچ هڻيس ته بال بُل ڪائي وڃي مٿي ڇت کي لڳي.

ملڪ سڄو ڪڪرن سان ڇانيل، نديون ۽ واديون، ٽڪريون وڻـن سان ڇانيل، پيا ٻرندڙ جبل جن مان باهه جا اُلا ۽ دونهان پيا نڪرن. بعضي ڦاٽي لاوا (گرم گارو) وهائي هيٺـان ڳوٺ ۽ آباديون ساڙي ڇڏي. 'يـوگ يا ڪرتا' جي ڀرسان مشـهور ٻرنـدڙ جبـل "ڪُنُم رابي" آهي. اسان هڪ دفعي ان جي دامن واري تفريح گاهه وٽ ويلسون پر اهو ڏينهن ڪڪرن سان ڇانيل ۽ مينهن وسندڙ هو ۽ مٿي جبل کي ڏسي ڪونه سگهيـاسون. هڪ ڏينهن جڏهـن سمنڊ جي هڪ تفريح گاهه "بارون پنتائي" کي مغربي جاوا ڪناري تي ڏسڻ ويلسون ۽ ڀريان موٽيـاسون ته "ڪُنُم رابي" جي چوٽي صاف نظر آئي ۽ دونهين جـون لاٽون پئي نڪتيـون. ٽي مـهينا ڪن اڳ گـرم گارو (lava) وهائي اڍائي سو گـهر تباه ڪيائين ۽ ٽيهه چاليهه ماڻهو ماريائين.

علم الانسان جي مطالعي ۽ تحقيق مطابق، قبل از تاريخي انسان هتي هڪ مِلين سال اڳ پيدا ٿيو. ان جا آثار جاوا جي Solo ندي واري علائقي مان ٩١-١٨٩٠ع ڌاري دستياب ٿيا. انساني نسل جا ٻه ڪيئي نمونا، جڻ ايشيا جا سڀ نسل اچي هتي نمودار ٿيا آهن. مَيلي نسل جا ماڻهو گهڻا آهن پر عرب، سنڌ ۽ هند جا ماڻهو، چيني، ۽ مقامي جهنگلي باشندا جن ۾ آئرين جا رهواسي ڪارا جن جا وار شيدين مثل آسٽريليا جي جهنگلي ماڻهن سان ملندڙ.

ٻوليـون ٻه ڪئين آهن. هن وقت سرڪاري ۽ عـام فـهم زبان کي "انڊونيـشي" چيـو وڃي ٿـو جـيڪـا 'مَيلي' تي مبني آهي. اها ملـيشـيا، سينگاپور ۽ انڊونيشيا وارا ساڳي عام فهم ٻولي آهي جنهن کي وسيع ڪري

رهيا آهن. اڳ جاوي ٻولي ۽ مادوري (مادورا جزيرن جي) ٻولي عربي خط ۾ لکبيون هيون. جڏهن اڳين لڙائي ۾ جپانين هن ملڪ تي قبضو ڪيو ته ميلي-انڊونيشي ٻولي 'رومن خط' ۾ لکڻ شروع ٿي ۽ هاڻي اخبارون توڙي علمي درسگاهون ۽ سرڪاري آفيسون انهيءَ خط ۾ انڊونيشي زبان لکي رهيون آهن. اها مُلڪي سهولت آهي. البت تاريخ ۽ ثقافت جي لحاظ سان، عربي خط جو هِت صدها سالن کان هجڻ هڪ مُنفرد مَظهر هو. مليشيا ۾ اڃا تائين عربي خط رائج آهي پر انڊونيشي رومن خط جي اثر هيٺ شايد مليشيا وارا به رومن خط اختيار ڪندا. انهيءَ هوندي به جاوا جي مدرسن ۽ خانقاهن ۾ اڃان تائين جاوي ۽ مدوري زبانون عربي خط ۾ لکجن ٿيون ۽ پڻ اڃان تائين ڪتاب عربي خط ۾ ڇپجن ٿا. ڪالهه (١٩٧٧-٣-٢٢) آءٌ وَلي سُونن امفيل جي ديني درسگاهه تي ويس. درسگاهه واري گهٽي ۾ ڪتابن جا دُڪان جتان هيٺيان ٽي ڪتاب خريد ڪيم جن ۾ جاوي ۽ مدوري ٻوليون عربي خط ۾ لکيل:

١- برهان الدين زرنوجي جو مشهور ڪتاب "تعليم المتعلم طريق التعلم" ترجمه الي لغة المندورة الحاج محمد نور مُنيري اسماعيلي، ڦَمڪا سان، مَدُورا، طَبع علي نفقة توڪو مخلص، سورا بايا.

٢- الڪتاب المسمي بِسلم التوفيق، ترجمه الي اللغه الجاوية المدوريه الفقيرالي رحمه ربه البصير الخبير محمد عثمان الاسحاقي (سور بايا)

٣- تاريخ الاوليا: تاريخ والي سفا، دَينيغ بشري مصطفي رمباغ

سنڌي وانگر ، جاوي- مدوري لاءِ الف- بي پڻ- عالمن عربي حرفن تي نقطا وڌائي استعمال ڪئي آهي.

سنڌ وانگر هتي اسلام آڳاٽو آيو. عرب مسلم تاجر غالباً ٣ صدي هجري ۾ هتي پهتا.٥ صدي هجري (١٢- صدي ع) تائين عرب مسلم تاجرن سوماطرا جزيره جي آچيه واري خطي، توڙي جاوا جي ڪناري سان بندرن ۾ بستيون قائم ڪيون. ٽيرهين کان سورهين صدي تائين صوفين، ولين

(سونان)، عالمن (ڪِيائِن) ۽ حڪمران سلطانن جي ڪوشش اسلام کي سيني پيٽن تائين پهچايو ۽ سڄو ملڪ مسلمان ٿي ويو. هن وقت هتي تاريخ دانن ۾ بين جي وچ ۾ اختلاف رهيا آهن. ڪن جي راءِ ته اسلام هتي سڌوسنئون عربستان، عمان، حضرموت ۽ بصري کان آيو. ڪن جي راءِ ۾ ته اسلام هِتي گجرات جي مسلمانن آندو. مون پنهنجن مقالن ۽ تقريرن ۾ (پهريون پيرو) وضاحت ڪئي ته دين اسلام هتي سڌو سنئون عرب اسلامي ملڪن مان آيو، مگر اسلام جي تبليغ ۽ توسيع جيڪا ١٢ صدي عيسوي بعد شروع ٿي تنهن ۾ نه فقط هند جا مگر سنڌ جا مسلمان پڻ شامل هئا. گجرات مان مسلم مبلغن جي آمد جا ٻه دليل آهن: هڪ ته گجرات يعني رانڌير ۽ سورت جا مسلمان شافعي مذهب رکندڙ آهن ۽ انڊونيشيا جا مسلمان پڻ شافعي آهن. ٻيو ته جيڪي صوفي ۽ عالم هتي آيا تن مان نورالدين رانيري يا رانيلي آهي (يعني رانڌير جو) جنهن جو مزار، سوماطرا جزيري جي آچيه (Achieh) واري علائقي جي گادي جي شهر باندا (بندر) آچيه (Harbour of Achieh) ۾ آهي. (مون وٽ ڪتبخاني ۾ هڪ قلمي ڪتاب، ايمان جي پختگي ۽ قلب جي صفائي بابت صوفيانه انداز ۾ لکيل موجود آهي جنهن ۾ مصنف پاڻ کي 'فقير نورالدين' لکي ٿو. شايد اهو ڪتاب هن ساڳئي صوفي مبلغ نورالدين رح جو هجي)

سنڌ مان جو مسلمان آيا ان جي وضاحت مون هن سفر دوران پنهنجن مقالن ۾ ڪئي.* شاهه لطف الله قادري، ميين شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف جي رسالن ۾ سرسامونڊري ۾ خاص ذڪر آهي ته ڪيئن سنڌ مان وڻجارا سمنڊر رستي لنڪا، جاوا، ماچين ۽ چين تائين اچن ٿا. ٻيو ته جيڪي جاوا وڃن ٿا سي

---

* پنهنجي ٻئي سفر ۾ وڌيڪ مطالعي بعد انگريزي ۾ ڪتاب لکيم:
Advent of Islam in Indonesia (1980)

اتي ٿي رهي ٿا پون ۽ پوئتي ڪين ٿا موٽن. انهيءَ ڪري دعائون ته ڏٽي ڪين واري آٽي. جاوا جي واپار ۾ وڏو نفعو هو جو سنڌي ۾ پهاڪا پيدا ٿيا ته:

جيڪي ويا جاوا- سي ٿيا ساوا

جيڪو وڃي جاوي- سو ول نه آوي
جيءَ آوي ته پُريان تائين کاوي

سنڌ وارا نه فقط جاوا ۾ وڃي گهر ڪري ويٺا، پر ڪي تاجر جاوا- سوماطرا کان به اڳتي (ڪمبوڊيا، ڪوريا، چين طرف) هليا ويا. ميين شاهه عنات جي بيت ۾ آهي ته:

پَر لَڪان پري هئا جني جا پيتار“

پرلڪان يعني پَرلڪَ ڪان. ’پرلڪ‘، سوماطرا جزيري جو بالڪل ٺي اتريون چوٽي وارو علائقو آهي جتي غالباً مسلمانن جي پهرئين حڪومت ۱۳ صدي ع ۾ قائم ٿي. سنڌ جي ڪن پڙهيلن ’سُر سامونڊي‘ مان هندن واپارين جو گمان ڪيو آهي ڇاڪاڻ جو ”ڏٺي ڏياري، سامونڊين سڙهه سنباهيا“ ۾ پانيائون ته ڏياري جو ذڪر آهي انهي ڪري وڻجارا پڻ هندو هئا. پر ڏياري صرف ’موسم جو اهڃاڻ‘ آهي. اڃا تائين ساڪري- ڪيٽي طرف ٻيڙيا تا سمندر ۾ ميڇي لاءِ ڏياري، يعني ته سانوڻ جي ختم ٿيڻ ۽ سياري جي شروع وقت ويندا ڇاڪاڻ ته سمندر ان وقت ماٺو هوندو آهي. سامونڊين جو سلسلو شاهه لطف الله کان اڳ ۱۵ - ۱۷ صدي دوران هو جڏهن انڊونيشيا ۾ اسلامي سلطنتون قائم ٿيون. ان وقت هندو واپارين جي وڃڻ جو ايترو گمان نٿو پيدا ٿئي. سنڌ جا ٻيڙيا تا اڄان تائين سڀ مسلمان آهن. ان وقت انهن جا اهي اهڃاڻ آهن ته ’الله جي آسري‘ ٻيڙيون هاڪاريائون ”نذر نبيءَ جام جو چڙهندي چيائون.“

مون ٻن هفتن جي ٿوري سفر ۾ هن مسئلي کي وڌيڪ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هتي ڪي اهڙا اهڃاڻ هجن جيڪي سنڌ جي اعليٰ

شاعري ۾ ملن ٿا. غالباً سنڌ جي بزرگن تائين اهي روايتون پهتيون هيون ته ڪيئن ڪي مسلمان درويش الله جي راهه ۾ هن ملڪ تائين پهتا. سوماطرا ۾ هڪ وڏو علائقو ۽ شهر 'سامونڊرا' آهي. سوماطرا جي ٻولي ۾ سمنڊ رکي 'سلمنڊر' چون، يعني 'ڊر' جي اچار سان ساڳيو سنڌي اچار آهي. ان وقت جي سامونڊرا رياست تي سگهي ٿو ته سنڌ جي سامونڊين، جي سعين ۽ ڪوشش سان قائم ٿي هجي. مون هت ڪي هڪ ٻه شخص 'آچيه' (سوماطرا) طرف جا ڏٺا جن جا مهانڊا اسان جي ماڻهن جهڙا آهن خصوصاً منهنجو ميزبان نورالزمان صديقي جنهن 'جاڪ جڪرتا' (يوگ ياڪرتا) شهر ۾ منهنجي رهنمائي ڪئي ۽ پوءِ سُرابيا تائين مون سان گڏ جي آيو.

گجرات ۽ سنڌ مان مسلمانن جي اچڻ هتي اسلامي معاشري کي تقويت ڏني. اسلام جي تبليغ ۽ تشهير صوفين ولين، عالمن، معلمن ۽ سلطانن جي ڪوشش سان ٿي. صوفين ولين، درويشن جي هن وقت تائين هتي وڏي عزت ۽ عظمت آهي. هر جزيري ۾ سندن مقام ۽ مزار آهن. عوام سندن نالن کان واقف آهن ۽ عالم سندن ديني خدمت کان باخبر آهن. خاص طرح آزادي واري دور (١٩۴٠ع- ١٩٧٧ع) ۾ انهن بزرگن جي نالن کي اُجارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. هن پوئين ويجهي دور ۾، اعليٰ اسلامي تعليمي درسگاهون ۽ يونيورسٽيون سندن نالن سان قائم ڪيون ويون آهن. جاوا جي جزيري ۾ وڏي عالم مخدوم مَلڪ ابراهيم آڳاٽو اسلام جي تعليم ۽ تبليغ ڪئي. سندس مزار سُرابايا شهر کان اوير Gresik ۾ آهي. پڻ اتي ٻيو ولي سونن گِرِي مدفون آهي. اسان انهن بزرگن جي درگاهن جي زيارت لاءِ ٢١ مارچ تي ويلسون. مخدوم ابراهيم جي متولي وٽ شجرو ڏٺم جنهن ۾ "الشيخ، مولانا ملڪ ابراهيم قريشي بن برڪات زيب العالم" (امام باقر جي اولاد مان ڄاڻايل). سندس تاريخ وفات ١٢ ربيع الاول ٨٢٢ هجري. جاوا جي جزيره ۾ نَوَ ولي مشهور جن کي جاوي ٻولي ۾ "سوگو سُونَن" (نوَ ولي) سڏيو وڃي ٿو.

’سونان‘ يا ’سونن‘ (ڪٿي ڪٿي مون ’سُنن‘ پڻ لکيل ڏٺو) جاوي ٻولي جو لفظ آهي، جيڪو چون ٿا ته ’سُو سُو هُون‘ مان نڪتل، معنيٰ ’جنهن کان گهرجي‘ (يعني جيڪو سوال سٺي ۽ ڏئي). مخدوم ملڪ ابراهيم پهريون سُونان جاوا ۾ ٿي گذريو جنهن جو ذڪر ڪري آيا آهيون.

سُرابايا شهر ۾ ’سونان رادين احمد‘ ٿي گذريو، جنهن جي درسگاهه تي اسان ۷۷-۵-۲۲ تي ويلسون. ’رادين احمد‘ کي ’سونان اَمپَل‘ سڏيو ويجي ٿو. ’امپل‘ پرڳڻي يا اراضي جو نالو آهي. سُرابايا شهر سونان رادين احمد کان پوءِ آباد ٿيو. سونان امپَل ساڳئي وقت عالم ۽ مبلغ هو جنهن هٿ ڀيا عالم پيدا ڪيا. هن اسلام جي تبليغ ڪئي. سندس مسجد، اسلامي تبليغ جو مرڪز ۽ پڻ اسلامي درسگاهه هئي. اڄ اها مسجد تمام وڏي آهي. اڏيل مسجد، غالباً لاهور واري جامع مسجد جي اڏيل اراضي کان ٻه گهٽو وڏي آهي. ٻاهران حضرموت جا عرب آباد آهن. غالباً سونان اَمپَل جو عرب ممالڪ اسلام سان رابطو رهيو. سندس نياڻو ”رادين پاڪُو“ هو جيڪو هن وقت ”سونان گِري“ (جبل يا پهاڙي جو سونان) جي نالي سان مشهور آهي ۽ ’گرِسڪ‘ شهر جي شاهي پهاڙي تي مدفون آهي. سُرابايا شهر ۾ اعليٰ اسلامي تعليمي درسگاهه I.A.I.N(Institute Agama Islam Negeri) ولي سونان امپَل (IAIN Sunan Ampel) جي نالي سان گورنمينٽ طرفان قائم ڪيل آهي. ان کان سواءِ يونيورسٽي ’سونان گِري‘ جي نالي سان قائم ڪئي وئي آهي. جنهن ۾ آرٽس ۽ سائنس پڙهايا وڃن ٿا. اها سٽيٽ يونيورسٽي ناهي پر مسلمانن جي طرفان پنهنجي قائم ڪيل آهي.

جاوا کان سواءِ جزيري سوماطرا ۾ ٻين تي پڻ سونان (ولي) ٿي گذريا. انهن کان سواءِ ٻيا دين جا عالم ۽ مبلغ ۽ مصنف هئا. مثلا سوماطرا ۾ صوفي عالم ۽ درويش نورالدين رانيري يا رانديلي ٿيو جيڪو اصل ۾ راندير شهر (گجرات) جو هو. ٻيو عالم ۽ شاعر الحمزه الفنصوري هو جيڪو Melaboh

شهر ۾ مدفون آهي. اهو شهر "بند اآچيه" کان ٣٠٠ ڪلوميٽر اولهه طرف آهي. اهڙي طرح شمس الدين السمطراني ٿيو جيڪو آچيه جي Singkel علائقي ۾ مدفون آهي جتي ڪافور پيدا ٿئي ٿو. انهن ۽ ٻين بزرگن جا شاگرد وڏا عالم هئا جن مڪتب ۽ مدرسا قائم ڪيا جن کي پَونڊوڪ Pondok سڏيو وڃي ٿو. اهي ثانوي ۽ اعلي تعليمي مدرسا آهن جن ۾ شاگرد (santry) رهن ۽ انهي لحاظ سان نالو 'Pansantren'. انهن مدرسن جا باني مباني عالم مقامي ٻولي ۾ "ڪِيائي" سڏجن. بهرحال عالمن، صوفين دوريشن ۽ سلطانن جي سعيي سان هن ملڪ جي مختلف جزيرن ۽ ٻيٽن ۾ اسلام پکڙيو. عالمن ڪتاب لکيا، درسگاهون قائم ڪيون ۽ دين جا عالم ۽ مبلغ پيدا ڪيا. سلطانن پنهنجن سرحدن کي وسيع ڪيو. ولين، درويشن عوام سان محبت ۽ دلي رشتي سان کين اسلام ڏي متوجه ڪيو. جيڪڏهن ماڻهو موسيقي سان متوجه ٿي ٿيا ته هنن بزرگن ان کي اختيار ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي. جنگ آزادي ۾ سڀ 'ڪيائي' (مدرسن جا باني ۽ عالم) پيش پيش رهيا ۽ جهاد ڪيائون. ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته جيڪڏهن 'ڪيائي' ۽ 'پونڊوڪ' (مدرسا) نه هجن ها ته ڊچن خلاف جهاد لاءِ ميدان تيار نه ٿي سگهي ها.

موسيقي کي هتان جي رهڻي ڪهڻي ۽ ثقافتي زندگي ۾ وڏو اثر رهيو. جدا جدا ٻيٽن جا باشندا آڳاٽي زماني کان وٺي پنهنجن سادن سازن سرودن ۽ رقصن ۾ مست ۽ مسرور هئا. هندن جي اچڻ کان پوءِ واڃي قسم جا ساز مروج ٿيا. اڳ اڪثر ساز، 'بانس' ۽ ٻئي ڪاٺ جا هئا. تنبن ۽ تارن وارا ساز مسلمانن رائج ڪيا. اڄان تائين انهي سلسلي جو مشهور ساز 'رباب' سڏجي. دهلن جو سادو قسم ڪو اڳ موجود هو، پر فوجي دٻدٻي ۽ نوبت واري روايت هيٺ وڏا ننڍا قسمين قسمين جا دهل مسلمانن رائج ڪيا. پر راڳ جي رسم جي سلسلي جو وڏو ڪردار درويش ولي "سونان ڪالي جاڳا" ادا ڪيو. هن ڏٺو ته عوام ساز سان ريجهن ٿا. انهيءَ ڪري واڄن وارا پتل ۽ چنگ مان ٺهيل ساز سڀ يڪجا

ڪيائين. انهن مان ڪن سازن مان سازينو بناياٿين ۽ اهڙي طرح هڪ خاص قسم جو سازينو (آرڪيسٽرا) مرتب ڪيائين جيڪو 'گيميلان' سڏجي ٿو. ان قسم جي ٻين سازينن کي نبي صلعم جي مولود (ربيع الاول) ملهائڻ لاءِ مروج ڪيائين. مسلمان سلطانن گيميلانن جا جدانوع مرتب ڪرايا جن مان هڪڙا شاهي مهمانن جي مرحبا لاءِ ۽ ٻيا فوج جي همت افزائي ۽ تربيت لاءِ استعمال ڪيا ويا. اڳ سازن جي مجمعي طور اهڙا سازينا مرتب ٿيل ڪونه ها. ڪي ٿورا ساز مندرن ۾ ٻين جاين تي وڄايا ويندا هئا. ولي "سونان ڪالي جاڳا" پڻ "پُتلين جي پاڇي واري تماشي" (Shadow Play) ۾ اسلامي روايتن، جذبن ۽ خيالن کي رائج ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو. پتلي کي هتان جي زبان ۾ "وي يَنگ" ۽ تماشي ڪندڙ کي "دالنگ" سڏيو وڃي ٿو.

راقم ۱۹ مارچ ۱۹۷۷ع تي "پاڇيدار پتلين جي تماشي" جو مطالعو ڪيو جنهن مان پتليون پيش ڪندڙ ۽ ڳالهه ڪٿندڙ اڳواڻ وڏو ڪردار ادا ڪري ٿو. سڄو دارومدار ڳالهه ۽ ان جي ڪٿڻي تي آهي. ٻئي طرف مون پنهنجي فراغت واري ٿوري وقت ۾ 'گيميلان' سازيني ۾ مرتب ٿيل سازن جو مطالعو ڪيو. گادي جي شهر جوڪ جاڪرتا ۾، سلطان پووانو- IX جي محلات ۾ 'گيميلان' جا هيٺيان پنج جدا جدا سازينا مرتب ٿيل آهن:

۱- ڪيائي گُنتر مادو (Kyai Guntur Madu)

۲- ڪِيائي ناگو وِلاگو (Kyai Nago Vilago) جاوي زبان ۾ 'ناگو ولاگو'، انڊونيشي 'ناگا ولاگا'

۳- ڪِيائي ڪبوَ گنگنگ (Kyai Kebogangang)

۴- ڪِيائي گُنتر لائوت (Kyai Guntur Laut)

۵- ڪيائي گُنتر سارِي (Kyai Guntursari)

پهريان ٻه گيميلانِ "سِڪاتَين" سڏجن جيڪو اصل ۾ "شهادتين" آهي. اهي ٻئي سونان ڪالي جاڳا ترتيب ڏنا ۽ اهي ٻئي مولود النبي (٦ کان ١٢ ربيع

الاول) لاءِ مخصوص آهن. فقط سال ۾ انهي هڪ هفتي ۾ وڄندا، هرهڪ ۾ هيٺيان نَوَ ساز شامل آهن.

- هڪ ڪَنانگ (Kenong) جيڪو سورهن دہلن جو آهي (اٺن دہلن جون ٻه قطارون) دہلو جنهن جي چوٽي تي ضرب ايندي.
- چار سارون (Saron)
- هڪ ڪَتُڪ (Ketuk)
- هڪ ڪمپل (Kempul)
- هڪ گانگ (Gong) جيڪو ڪمپل مثل وڏو شاهي
- هڪ گندنگ (Gedang) وڏو دهل مثل

ٽيون نمبر "ڪيائي ڪبوگنگنگ" شادي جي موسيقي لاءِ سلطانن جي سهاري هيٺ مسلمانن موسيقارن جي ايجاد آهي.

چوٿون نمبر "ڪيائي گنتر لاؤت" ٻاهران ايندڙ معزز مهمانن، سفيرن ۽ ٻين کي سلامي لاءِ سلطاني سلسلي جو آهي.

پنجون نمبر "ڪيائي گنتر ساري" فوجي پريڊ ۽ فوجي رقص لاءِ، سلطاني سلسلي جو. "ساري" جي لفظ مان گمان نڪري ٿو تہ شايد عثماني ترڪن جي "جانساري" فوجي رقص جي زير اثر بنيو هجي. ڪيائي گنتر ساري وڏو ترتيب ڏنل گيميلان آهي جنهن ۾ ڪم از ڪم هيٺيان اٺاويهہ ساز شامل آهن.

- ٽي بونانگ Bonang
- چوڏهن سارون Saron
- ٻہ گندر Gender
- ٻہ گندنگ Gendang
- هڪ گانگ Gong
- ٻہ ڪَنانگ Kemong
- هڪ ڪَتُڪ Ketuk
- هڪ گمبانگ Gambang

- ۾ ڪنمپل Kempul

مٿين پنجن قسمن ڪان سواءِ ڇهون 'گيميلان' غالباً خاص سلطاني سلسلي جو آهي جيڪو جدا هڪ شاهي شاميانو واري عمارت ۾ جيڪا سلطاني محل (Kraton) اندر آهي رکيل آهي. ان ۾ به گهنٽا ساز آهن ۽ گهنٽا سڀ لطيف آوازن وارا. اهو 'گميلان' اندر محلات ۾ رقص جي سکيا لاءِ آهي. هن وقت محلات کليل آهي ۽ ڪري به ماڻهو اتي اچي رقص سکي سگهي ٿو.

جوڪ جڪرتا جو اهو سلطاني محل هن وقت ٻاهران ايندڙ گهمندڙن ۽ ٻين لاءِ مقرر وقتن تي کليل آهي. ان جو موجد موجود آهي. سلطان گهراڻي جو باني Sultan Hemengku Buwono -I (۱۷۵۵-۹۲ع) هو. هن وقت آخري سلطان HBP-IX هن وقت انڊونيشيا جو وائس پريزيڊنٽ آهي.

گيميلان جي انهن مختلف ترتيبن کي مسلمان موسيقارن ۽ سُونان ڪالي جاڳا ايجاد ڪيو. انهن کي محض لهولعب لاءِ نه پر اعليٰ مقصد لاءِ ايجاد ۽ استعمال ڪيائون. انهي ڪري هر گيميلان جو ابتدائي مانائتو خطاب "ڪِيائي" آهي. اهو خطاب هتي اسلامي معاشري ۾ محض انهي مُنتظم لاءِ آهي جيڪو تعليمي درسگاهه قائم ڪري ۽ ان کي هلائي ۽ اڳواٽي ڪري. گيميلان پڻ چڻ مهذب معاشري جو عزت مند اڳواڻ آهي. مسجدن ۾ هڪ نئين نوع جو وڏو دهل يا دهلن جو جوڙ تنگيل آهي، جنهن تي اذان ڪان اڳ نوبت وارو ڏونڪو لڳي ٿو. اهي دهل ڇت مان لڙڪندڙ واجهن ۾ ٻڌل ۽ لٽڪيل آهن. انهن مان هڪ کي بيڊُڪ Beduk چون. سُرابايا جي هڪ مسجد ۾ بانس مان ٺهيل وڏي شاهي گهنڊ مثل ڊگهو پورو ساز لٽڪيل ڏٺم جنهن کي ڪاٺ جي مطرقي هڻڻ سان وڏو آواز نڪري، اهڙو گهنڊ مون 'ميدان' ڪان 'بالاوان' بندر ڏانهن ويندي واٽ تي هڪ آڳاٽي سلطاني مسجد ۾ پڻ ڏٺو.

سوماطرا ۾ خاص طرح ۽ پڻ جاوا ۾ اسلامي دنيا جي سازن جو آڳاٽو

سلسلو جنهن ۾ خاص طرح تارن وارا ساز شامل آهن ۽ سڀ عام مقبول آهن، انهن مان هڪ ساز ڪي 'رباب' چون. سوماطرا ۾ هڪ ساز 'ڪَياچي' جيڪو تارن وارو سو غالباً 'ڪَماچي' (ڪمانچہ) جو بگڙيل نالو آهي. هن وقت جوڪ جاڪرتا (يوگيَڪرتا) ۾ سلطانن جي محل ۾ گيميلان جا مٿيان قسم رڳو نمائش طور رکيل آهن. رقص وارو گيميلان هن وقت هر آچر تي وڄائين تا ۽ رقص سکڻ جي رسم نمائشي طور ڏيکاري وڃي ٿي. وڏن وڏن هوٽلن ۾ گيميلان رکيل آهن ۽ ٻاهرين مسافرن جي دلچسپي لاءِ وڄايا وڃن ٿا. پتلين جي ٻاچي واري تماشي تي بہ گيميلان جي ٿورن گهڻن سازن جي شموليت رهي ٿي. گيميلان جا Cassets بنايا ويا آهن. في الحال موسيقي جي اها روايت ڪنهن حد تائين زندہ آهي. ٻئي طرف آمريڪي 'پاپولر' ۽ 'پاپ موسيقي' جو جتي ڪٿي هُل لڳو پيو آهي. رڪاربن جي ڌُم پئي پوي. اهڙي طرح هن ملڪ جي قومي روايات، ڪلچر ۽ زندگي جي شعبن تي مغرب اثر انداز ٿي رهيو آهي. ٻين اُسرندڙ ملڪن وانگر، انڊونيشيا ۾ بہ 'مغرب جي تمدني تهذيب' جو جادو ۽ طلسم جاري آهي. قومي روايات ۽ قومي زندگي جي برتري جو شعور آهي تہ بہ سَهميل آهي.

هن وقت هت بہ "اليڪشن" جو دور دورو آهي. پارٽين جا جلسا جلوس شروع آهن. هاڻي هتي جا نوجوان جيڪي قومي روايات مطابق سنجيدگي ۽ تحمل سان سينگاريل آهن سي جلسن جلوسن جي نعري بازي ۽ هاءِ هو ۽ واري ماحول ۾ پلجي رهيا آهن. اڳتي قومي زندگي ڪهڙو رخ ٿي وٺي، اهو مسئلو انڊونيشيا توڙي ٻين مشرقي ملڪن ۾ پيچيده آهي ۽ ان جو جواب مستقبل ۾ مضمر آهي.

هن وقت تي سياسي جماعتون آهن، هڪ 'گولڪر' جيڪا حڪمران پارٽي واري جماعت آهي ۽ زور آهي. ان جو نشان انڊونيشيا/ جاوا جو مشهور وڻ "بيَرِيگَن" يا "بنَرِينَينَ" آهي، يعني سائو ۽ ڇانو ۽ آسائش وارو. ٻي

جماعت جيڪا اڳئين صدر سوڪارنو جي سلسلي جي آهي، ان جو نشان 'ڏڳو' آهي جيڪو هتان جي زندگي مطابق بهادري' همت ۽ طاقت جو نشان آهي. مُدورا جزيري ۾ ڏڳن جي جوڙن ڀڄائڻ جون شرطون مشهور آهن. هتان جو ڳڻو ڪڪڙ ڏاند نهايت سهڻو آهي. ٽي جماعت جيڪا ٽن اسلامي جماعتن جي پارٽي آهي سا اسلامي جذبي سان سرشار آهي مگر وسيلن ۾ گهٽ. هتي هڪ سئو 'ملين' مسلمان آهن جن مان وڏي اڪثريت ۾ اسلام جو جذبو آهي، مگر اڄ ڪلهه مسلمانن جي ملڪ جي سياست 'اسلام' جي نالي کان ڇرڪندڙ آهي ڇاڪاڻ جو مغربي ۽ ٻيا ملڪ اتي پنهنجن مذهبن جو نالو ڪونه ٽا ڪڻ. هن پارٽي جو نشان 'ڪعبو' آهي. هنن کي سمجهڻ گهرجي ته اهو نشان مناسب ناهي. 'ڪعبي' يا 'اسلام' واري پارٽي کي شڪست آئي ته نفسياتي طور تي ڄڻ ڪعبي ۽ اسلام کي شڪست. جنهن صورت ۾ سڀ مسلمان آهن ته پوءِ 'اسلامي' سلسلن کي وچ ۾ آڻڻ مان ڪهڙو فائدو!

عربي ۽ سنسڪرت الفاظ

انڊونيشي (مَلايو) توڙي جاوي، مَدوري ۽ آچيه (سوماطرا) جي ٻولين ۾ سنسڪرت ۽ عربي الفاظ ۽ پڻ ڪي فارسي ۽ ترڪي الفاظ موجود آهن. سنڌ ۽ پاڪستان مان ڪو انڊونيشيا ويندو ۽ پنهنجي محدود ڄاڻ ۽ ٿوري عقل سان سندن نالن ۽ لفظن تي سوچيندو ته سواءِ حيراني ۽ پريشاني جي ٻيو ڪجهه پلئه ڪونه پوندس. مثلاً

- ديوان مَها سِسوا= ڪاليج يا يونيورسٽي جي وڏن شاگردن جي ڪائونسل يا تنظيم. سِسوا= شِشِ= چيلو= شاگرد؛ مَها= وڏو Advanced Student. ديوان لفظ اَصل فارسي ۽ پوءِ عربي ۾ پڻ استعمال ٿيو، معني ڪائونسل. سو هن ترتيب ۾ پڻ فارسي ۽ سنسڪرت يڪجاءِ ڪيل.
- بِناءِ تاتا سامونڊرا (Ocean Establishment System) هڪ ڪمپني جو نالو جنهن ۾ ، بِناءِ= عربي (بنياد)؛ تاتا= انڊونيشي (تنظيم)؛

سامونڊرا= سمنڊ.

- هَستا ڪَرَيا (Hasta Karaya)= اٺ ڪم
- هڪ اعليٰ عربي مدرسي جو نالو جتي شاگرد رهن "آشرم". سامهون بورڊ تي هن طرح لکيل

A.P.I

ASRAMA PERGUUAN ISLAM

PONDOK PASANTREN

Pintu Ashram= آشرم جو در

ڪنهن چيو ته Pondok لفظ عربي 'فُندق' مان نڪتل آهي پر ائين ناهي. فندق خود عربي لفظ ناهي، پيو ته Pondok بلڪل مقامي لفظ آهي معني اسلامي مدرسو. اهو غالباً جاوي يا مدوري ٻولي جو لفظ: سماطرا ۾ 'آچيه' واري علائقي رنگ ڪنگ (Rang Kang) ۾ مڪتب کي دايه (Dayah) سڏين.جيڪو تي سگهي ٿو ته 'ضيا' مان هجي.

- مغربي سوماطرا جي پادانگ (Padang) واري پاسي مڪتب کي سُورَئو (Surau) سڏين. يعني اها جڳهه جتي ٻارڙا پڙهن ۽ پڻ نماز پڙهجي، پر جمعي نماز نه پڙهجي.
- هڪ دڪان جي مٿان نالو "Jayama'mur"=جَيَہ معمور (سنسڪرت+عربي)
- شريڪت دگنگ تِمور= تمور (ہيٺ) واپار ڪمپني
- شاستري= عالم

سنڌ جا قبيلا ۽ نسبناما

سنڌ جي قبيلن ۽ سندن نسب نامن جي مطالعي سان سنڌ جي تاريخ ۽ سماجي زندگيءَ جا نوان باب روشن ٿين ٿا. راقم ڪافي عرصي کان اهڙي مطالعي جي ضرورت محسوس ڪئي، ۽ مختلف قبيلن جي سياڻن سڄاڻن کان پڇائون ڪيون ۽ حالات جمع ڪيا، ۽ ١٩٩٢ع ۾ رسالي مهراڻ (جون- جنوري) ۾ هن موضوع تي لکندي هيٺئين طور ڏيان ڇڪايو.

”سنڌ جي ذاتين، قبيلن ۽ نسب نامن بابت پوري تحقيق نه ٿي آهي. وڏ ۾ وڏ ته نالا معلوم آهن پر نالن بابت به ڀي وڌيڪ خبر ڪانه آهي. قبيلن بابت معلومات حاصل ڪرڻ، علم تاريخ توڙي علم انساب جو هڪ خاص باب آهي. اها معلومات انهيءَ لاءِ به ڪارگر آهي ته جئن صحيح نموني ۾ سيني جي سڃاڻپ ٿي سگهي.

اهي ملڪ جن ۾ ايان ذاتيون ۽ قبيلا قائم آهن، اتي فطري طور هر قبيلو پاڻ کي وڏو سمجهي ٿو ۽ ٻئي کي گهٽ. سنڌ جي قبيلن جي نسب نامن بابت تحقيق ڪندي اهو معلوم ٿيو ته خود ساڳئي قبيلي جي جدا جدا ڦرين ۽ پاڙن ۾ پنهنجي فوقيت ۽ ٻين جي گهٽتائي واريون روايتون هلندڙ آهن جيڪي ماضيءَ ۾ هڪ ٻئي سان اختلافن جون يادگار آهن. وڏي دل گهرجي جو اهڙين روايتن کي ماضي جو باب ڪري سمجهجي ۽ وڌيڪ ڇڪتاڻ نه ڪجي.

قبيلن جي تاريخ ۽ نسب نامن جو موضوع ايترو ته دلچسپ آهي جو هر سمجهدار ان کي وڌيڪ سمجهڻ چاهي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ ڪيترن ئي سڄڻن خط لکي توڙي روبرو اچي پڇائون ڪيون آهن. آءٌ ڪين چوندو آهيان ته اسان جي معلومات محدود آهي. ڪنهن وقت سنڌ ۾ نسبنامن محفوظ ڪرڻ جي رسم روايت هئي جيڪا افسوس جو قبيلن جي پنهنجي بي رُخي توڙي سياڻن ۽ سگهڙن جي بي قدري سببان آهستي آهستي ختم ٿي وئي. ڇهه سؤ سال کن اڳ، ساداتن جي نسب

نامن تي تحقيق ڪندڙ هڪ مصنف لکيو ته: سنڌ ۾ سادات پنهنجا نسب ناما محفوظ نٿا ڪن. بلوچ قبيلن ۾ پاڻ پنهجن نسب نامن ياد ڪرڻ ۽ ڳائڻ جو رواج هو جنهن جي ڪري ڪافي مواد محفوظ رهيو، پر اُن ۾ وقت گذرڻ سان واڌارو ڪونه ٿيو. سنڌ جي سمن قبيلن مان گهٽن جا موروثي ڀَٽ ۽ ڀان هوندا هئا جن کي "چوپڙا" هوندا هئا جن ۾ نون چاول پُٽن جا نالا لکندا هئا. اهڙن لکندڙن مان جيڪي هندو هئا سي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سرحد پار رهجي ويا، ۽ نسبنامن لکجڻ جو هيءَ سلسلو ڪٽجي ويو: ترائي جي اربابن مان سڄاڻ سربراهه مرحوم ارباب الله جوڙيي اهڙي خبر ڪئي. اتر ۾ پيرن ۽ چاچڙن جا نسب ناما به ڪنهن وقت لکت ۾ موجود هئا.

ڪنهن وقت سنڌ ۾ ڪي ڪتنب پنهنجا نسب ناما ٽامي جي پٽين تي اُڪرائي محفوظ ڪندا هئا ۽ ٻيا ڪي ڪتنب لکائي رکندا هئا. گذريل چاليهن سالن ۾ مون سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جڏهن پڇائون ڪيون ته ٽامي جي پٽين ۽ ڪاغذ جي بندين ۾ لکيل نسبنامن جون ڳالهيون ٻڌايون ويون، پر ان سان گڏ عام طرح اهو عذر ڏنو ويو ته فلاڻي وقت باهه لڳي ۽ اهي پٽيون ۽ ڪاغذ سڙي ويا.

سمن کان سواءِ، سنڌ جي سهتن وٽ پنهنجا شجرا هئا جن جا ڪي زبون ٽُڪرا نظر مان گذريا. اهڙيءَ طرح اُيرندي طرف جي وڏن قبيلن مان خاص طرح مڱرين، مهرن ۽ راڄڙن پنهنجن ڀَٽن ۽ مڱڻهارن ذريعي پنهنجا نسب ناما سنڀاليا. وڏي ڄاڻو حسين مڱريي، مرحوم عليم فقير، مٺو فقير ۽ ٻين کان مڱرين جي نسب نامي بابت، ۽ مرحوم عبدالڪريم راڄڙ کان راڄڙن جي نسبنامي بابت، مفيد معلومات ملي.

سنڌ جي قبيلن جي نسب نامن بابت ڪنهن وقت ڪي نهايت ضروري سوال سامهون ايندا آهن جن جي پڪن جوابن لاءِ وڏي تحقيق جي ضرورت آهي. هڪ اهم سوال اهو ڪيو ويندو آهي ته سنڌ جا قديم ۾ قديم باشندا ڪهڙا هئا. هڪ تاريخي حوالي موجب، سنڌ جون قديم قومون ٽي هيون: موميد، تاڪيا ۽ پانيا. موميد ته ميد يا ميهه مهاڻا

آهن. تاڪيا غالباً ٦-٧ صدي عيسوي کان اڳ سنڌ ڇڏي پنجاب طرف هليا ويا جتي اڳ ۾ سندن گهڻائي هئي. پانيا بابت پوري پڪ نه آهي ته اهو نالو ڪهڙي قوم جو آهي. نتيجي طور چونداسون ته صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جا قديم باشندا مهاڻا آهن جن کي اسلامي دور ۾ "ميربحر" واري مانائتي نالي سان سڏيو ويو.

ڪي موجوده قبيلا ڪن اڳين وڏن قبيلن جون شاخون آهن، پر نالن متعلق سبباڻ انهن جي نسب نامي بابت پوري ڄاڻ نه رهي آهي. مثلاً پهنور، پالاري، ٿهيم، ٽنيا ۽ ڪي ٻيا اصل ۾ عرب قبيلا آهن. پالاري ٿهيمن جي شاخ آهن، ۽ ٿهيم اصل ۾ "تميم" آهن، يعني عرب قبيلو بنو تميم آهن، جن عربن جي آخري دور ۽ سومرن جي اوائلي دور ۾ لاڙ ۾ حڪمراني ڪئي.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ڪي قبيلا اصل ۾ ترڪ نسل جا آهن. ڪي اهڃان ٿائين پاڻ کي "ترڪ" سڏائين ٿا، جيتوڻيڪ ڪي ترڪ ڪٽنب آڳاٽو مقامي سنڌي ڪٽنبن سان ملي ويا. "مغل" ترڪ نسل مان آهن. ڪالرو ۽ قزاق به ترڪ نسل جا قبيلا آهن. وَسندو قزاق اڳين حرن فقيرن جي ٽولن مان وڏي همت وارو فقير ٿي گذريو.

جت قبيلا بلوچ نسل جا آهن، ۽ گهڻا جت قبيلا اسلام کان اڳ واري دور ۾ سنڌ ۽ ڪڇ ۾ آباد ٿيا. چانگ ۽ پڙجانگ بلوچ قبيلا آهن جيتوڻيڪ اهي پنهنجن انوکن نالن سان مشهور آهن.

سنڌ ۾ ڪي قبيلا اهڙا به آهن جن جي نسبنامن بابت غلط فهميون پيدا ٿيل آهن ۽ جن بابت وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي.

محض سنڌ بابت تاريخي معلومات محفوظ ڪرڻ لاءِ، ۽ نه رڳو پنهنجي وڏائي ۽ ٻين جي گهٽتائي لاءِ، ضروري آهي ته هر قبيلي جا سجاڻ نوجوان سڀ کان اول پنهنجي وڏڙن ۽ سياڻن کان جيتري قدر ٿي سگهي، قبيلي جي اصل ماڳن، قبيلي جي جدا جدا پاڙن ۽ پڳن، ۽ قبيلي جي نيڪ مردن ۽ سجاڻ ماڻهن بابت حالات گڏ ڪن؛ ٻئي مرحلي تي، ڪتابن مان معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن.

آخـر ۾ هت اهو چـاڻائڻ ضـروري آهي تہ بـاوجود ڪوتـاهين جي، ماضيءَ ۾ سنڌ اندر نسب نامن بابت معلومات محفوظ ڪرڻ جي ڀرپور رسم رهي آهي جنهن جا ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا.

(١) سنڌ جي سـمن جي نـسب نامن جـون ڪي آڳـاٽيـون روايتـون لکت ۾ موجود آهن جن جو راقم گهڻي وقت کان وٺي مطالعو پئي ڪيو آهي. مگر جٿن تہ اهي زباني روايـتون هيـون ۽ گهڻو پوءِ لکت ۾ آيون انهيءَ ڪري انهن ۾ گهڻو مونجهارو ۽ اختلاف آهي. ٺٽي جي سمن سلطانن جي پيـڙهي ۽ پڳداري بابت جڏهن تحقيق ڪئي وئي تہ لکيل روايتن مـان ڪو پتو پئجي نہ سگهيو ۽ فقط مـڪلي جي تاريخي آثارن وارن ڪتبن جي آڌار تي سمـن حاڪمن جـا سندن ذاتي ۽ سلطاني نالا توڙي سندن هڪ ٻئي پٺيان حڪمراني جا مُدا ۽ سال متعين ڪيا ويا.* عام طرح سان "سماٽ" جي صحيح معني ڪي بہ پوري طرح نہ سمجهيو ويو آهي. اصل ۾ سمن جي سَنهن راڄن کي "سماٽ" جو نالو ڏنو ويو ۽ نہ ٻين کي جيڪي سمن جي نسب نامي ۾ شامل ناهن. ٻيو تہ 'سماٽ' جي معني جتي سمن جي گهٽائي هجي: اهڙي طرح 'لاڪات' معني جتي لاکن جي گهٽائي هجي. سڀ سنڌي ڳالهائيندڙ قبيلا سماٽ ناهن، يعني سمي جو اولاد ناهن: هرهڪ جو پنهنجو شجرو ۽ پنهنجا سلسلا آهن.

(٢) بلوچن قبيلن مان ڪن جا نسب ناما ڪنهن حد تائين موجود آهن پر بلوچن مان سڀ کان وڌيڪ تفصيلي نسب ناما ڪڇ جي راڄن جتن جا آهن جيڪي گذريل صدي جي لکتن ۾ بيان ٿيل آهن.

(٣) سنڌ جي ساداتن مان لڪياري، متياري ۽ بخاري سلسلن جي ڪتنبن مان ڪن جا نسب ناما موجود آهن، پر وڌيڪ تفصيل سان روهڙي ۽ نصرپور جي رضوي ساداتن جا نسب ناما لکيا ويا. مير علي شير قانع خاص طرح ٺٽي ۾ آباد ٿيل ساداتن جا نسب ناما لکت ۾ آندا.

---

* ڏسو راقم جو انگريزي ۾ لکيل تحقيقي مقالو (سنڌ جي سمن حاڪمن جي پيڙهي وار بادشاهن جو سلسلو) جيڪو "پاڪستان رڪارڊس ۽ آرڪائي وز ڪميشن" جي پهرئين اجلاس آڏو پشاور ۾ سنہ ١٩٥١ع ۾ پيش ڪيو ويو، ۽ جيڪو پوءِ اجلاس جي ڪاروائي طور سنہ ١٩٥٣ع ۾ ڇپيو.

پوئين ويجهي دور ۾ لکياري ساداتن مان جناب سيد محمد راشد رحہ (روضي ڌڻي) جي اولاد جو شجرو تفصيل سان موجود آهي.

(۴) سنڌ ۾ ملتان جي غوث بهاء الدين زڪريا رحہ جي اولاد جا شجرا (جيڪي قريشي سڏجن) آڳاتو سنڌ ۾ گهڻن جاين تي تفصيل سان موجود هئا، پر هن وقت اهو تفصيل جيتري قدر بکيرن جي درگاهن جي قبن وارين ديوارن تي لکت ۾ آندل آهي اوترو ٻئي هنڌ موجود ناهي.

(۵) جناب مخدوم نوح رحہ ۽ سندس اولاد جو شجرو آڳاتو فارسي ڪتاب "فرع الاصول" ۾ تفصيل سان لکايو ويو جنهن جو سنڌي ترجمو درگاهہ جي مجاور محمد صالح "انيس العشاق" جي نالي سان تاريخ ۵- ماه ذوالقعده ۱۳۰۶ھ ۾ پورو ڪيو. شجرن جي لحاظ سان، هيءُ تفصيلي ڪتاب ڇپائڻ جهڙو آهي."

مٿئين مهاڳ لکڻ بعد اٺ- نو سال گذري ويا تہ مون محسوس ڪيو تہ هن وقت تائين ڪيل تحقيق مان جيڪو مواد حاصل ٿيو آهي سو قسطن وار شايع ڪيو وڃي. 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' جي پوئين جلد-۳ ۾ شروعات ڪئي وئي ۽ سهتن، جتن- بلوچن، جاڪرن، سميجنِ ڪن ٻين قبيلن بابت ڪيل تحقيق کي قلمبند ڪيو ويو. هن چوٿين جلد ۾ انهيءَ سلسلي کي ڪجهہ اڳتي وڌائجي ٿو ۽ هيٺ لاشاري، ڏل، چانگ مگرين ۽ سنڌ جي ايرنديين پاڳي وارن ٻين قبيلن بابت تحقيقي مواد ڏجي ٿو.

• لاشاري

بلوچن جي قبيلن مان لاشاري هڪ وڏو قبيلو آهي ۽ تاريخ جي لحاظ سان پڻ اهم آهي. ۱۴- ۱۵ صدي ۾ سنڌ سان لاڳو سندن رياست هئي جنهن جو مرڪزي شهر گاجان هو. رند ۽ لاشار واري وڏي ٽيهہ- سالہ لڙائي ۾ سنڌ جي حڪومت لاشارين جي مدد ڪئي. سندن قبيلي مان خان دريا خان، سلطان جام نظام الدين جو وڏي اعتماد وارو وزير ۽ سپہ سالار هو جنهن کي سلطان، پنهنجو پٽيلو ڪيو ۽ خان الاعظم جو خطاب ڏنو.

سلطان ڄام نظام الدين جي دور ۾ لاشاري قبيلي جو ماڳ ۽ مرڪز 'ڪاهان' (ضلعو دادو) هو ۽ ٻي سنڌن گهٽائي نئي ضلعي جي ڪوهستاني ڀاڱي ۾، ۽ هيٺ سامونڊي ڪناري لڳ گهوڙاٻاري ۽ شاهبندر علائقن ۾ هئي. لاشارين جو سونڊن وارو مقام ان دور جو تاريخي يادگار آهي.ڪوهستاني علائقي ۾ مَلڪ اسحق ۽ پوءِ بنگي خان سنڌن مشهور سردار ٿيا. * سلطان ڄام نظام الدين جي دور ۾، سومرن سربراهن کي 'همير' جو خطاب، سمن سربراهن کي 'ڄامائي' جو خطاب ۽ بلوچن سربراهن کي 'ملڪي' يا 'ميري' جا خطاب مليا. ان دور جو بيت آهي ته:

'همير' چايو سومري، سمي چايو 'ڄام'
'مِيري مَلڪي' لقب بلوچڪو اڳيان نيڪ نِدام

چايو يعني چوايو، نيڪ ندام يعني نيڪ نظام، يعني سلطان ڄام نظام الدين. موجوده دور ۾، ساڪري، گهوڙا ٻاري، شاهبندر ۽ پڻ ٻنوري ۾ لاشارين جا ٻه وڏا قبيلا "مُنڊير" ۽ "مُڇر" آهن جيڪي انهن نالن سان سڏجن، ۽ باقي ٻيا لاشاري سڏائين.

ـــ مُنڊير قبيلي مان ٻه رئيس پاڙا، هڪڙا سلطاناڻي (جن جي نسبت سلطان ڄام نظام الدين جي فوج جي حوالي سان) جن مان پوئين ويجهي دور (١٩٦٢ع) ۾ شير محمد خان ۽ حاجي عمر خان وارا، ٻيا علياڻي جن مان عالي خان، بنگي خان، احمد خان ۽ ٻيا. انهن ٻن پاڙن کان سواءِ ٻيا منڊير پاڙا مورياڻي، گُلاڻي، موساڻي، شنباڻي، ڀَناياڻي، ڪَڪاڻي، هالاڻي (ڪاري جا، جتي ٻيا به ٻه پاڙا)

* مير اسحاق جو مقام ۽ قبر(ديهه) ڪنڊ جهنگ، موئيدان ٽپي مرا مهير جبل کان اتر طرف واري وسيع وادي ۾ واقع آهي. اهو مقام ڪَنڊ جهنگ مڪان کان ڏيڍ ميل اوپر طرف (ڳوٺ محمد چتي کان به اوپر ۽ ڳوٺ پير بخش چتي کان ڏکڻ) آهي جيڪو راقم ٢- نومبر ١٩٨٥ع تي ڳولي لڌو. قبر جي پيراندي تي مير اسحاق جو نالو لکيل ۽ قبر جي سيراندي مٿا سرداري وارو مولهيو ۽ هيٺ سواري وارو گهوڙو ڪَند ٿيل آهي. بنگي خان جي قبر جنگ شاهي کان اولهه طرف واري ڪوهستان ۾ آهي.

ـــ مُچر قبيلي مان قلسماڻي، حَسْواڻي، مِهراڻي، ريدار ۽ تاجواڻي.
ـــ حمراڻي، سائيناڻي ۽ وَلاساڻي به مُنڊير.
ـــ ٻيا لاشاري راڄ شهر ٻني لڳ جن مان وڏي سگهڙ الله بخش سان راقم جون ڪچهريون ٿيون: ٻيا ”وَر“ جي شهر وٽ ڪانٽي واهه تي.

لاڙ جي انهن سيني لاشارين وٽ اها روايت مشهور ته لاشاري قبيلي وارا سلطان ڄام نظام الدين جي وقت ۾ ۽ پڻ ان کان اڳ گجرات طرف ويا ۽ اتي وڏي طاقت وارا ٿيا. انهن کي جنگين وقت سما ڄام سڏيندا هئا.

گهوڙاٻاري تعلقي جي لاشارين وٽ آڳاٽي وقت جي روايت جنهن موجب ڄام نظام الدين لاشارين کي جنگ وقت سڏيو جيڪي ان وقت گجرات ۾ هئا. سنه ۱۹۶۲ع ۾، مرحوم الله بچائي خان جلباڻي جي ڳوٺ کيل ڪچهري ۾ وڏي سگهڙ طاهر محمد پٽ محسن موريماڻي مُنڊير لاشاري (ڳوٺ ٻن، تپو ٻيلي، تعلقو گهوڙا ٻاري) هيٺين تاريخي روايت بيان ڪئي ته مَهميد خان لاشاري، گجرات مان راڌڻ پور آيو ۽ اتان اولهه طرف مڪران جو رخ ڪيائين ۽ سنڌ پهتو.

گـــــجـــــرات گـُـــڙا آئـيـــــا، رائـي راڌڻ پـور
ڪيـــائون منهن مــڪـــران تي، ڏيـئي پـــائرن پـــر:
ڪابل ڪـنبـــائيـــو آهـيٰـــان، دهليءَ سندي در
ڪوپـا اُٿين ڪوهسـتـــان جـا، سُـرها سـرو سـر
پـــري پـيـــرو ڪر، اڇي سگهـو رس سـامـوئي ڪي.

اهو وقت هو جڏهن ڪابل قنڌار طرفان ارغونن پٽي حملا ڪيا. سلطان ڄام نظام الدين جي حڪم موجب دريا خان گجرات مَان به لاشاري سڏايا. بلوچ شاعر مُلا عيسي لتينگ به پوءِ هن واقعي کي بلوچي شعر ۾ بيان ڪيو جيڪو (ان وقت مون جٺن پڌو ۽ سمجهيو تيئن) هيٺ ڏجي ٿو.

مـهـمـيـد شي ڪيچ مـڪـرانا

سـمي برزان وزي رڪغـان
عيسي اي مشڪاڻي سَئين
ميرين مُنڌير مَسترين
هر ده برش هڪ وسرا
هر ڪي بہ دهلي نامورا
حڪومت پناڻ برسَرين
جامہ ندو برزاين مسترين
ترڪ نماچي تيج گـرين
يوري نامي دازغـئين.

• ڏَل ۽ سنڌن پاڙا

ڏَل سنڌ جو هڪ وڏو قبيلو آهي جنهن بابت راقم آڳاتو پڇا ڪئي پر خاطرخواه خبر ڀن سُڃاڻن ڪان ملي: هڪ حاجي احمد علي مجذوب ڪان جنهن سان ٢١- مئي ١٩٥٨ع ۾ رهاڻ ٿي. حاجي صاحب علم وارو هو ۽ شاعر پاهڙ فقير دل جو پٽ هو. ٻي اعتبار جوڳي جهوني سگهڙ شهداد (ڏيٿو دل) ڪان ملي جنهن سان تر ۾ ٣٠- آگسٽ ١٩٨١ع تي هيراڙ ۾ سندس جاءِ تي ڪچهري ٿي. ٻيا احوال ٻين ڪان مليا.

حاجي احمد علي چيو تہ: دل اصل ۾ ابڙا آهن ۽ اهي سمن جي بادشاهي ڪان اڳ موجود هئا. ستين سن ۾، هن قبيلي مان هڪ عبادت گذار مائي پهريائين غوث بهاؤ الدين زڪريا جي مريدياڻي ٿي؛ پٽڙو ڪيچ تي هوس جنهن ڪي ڏسي غوث صاحب چيو تہ: ”اين وچون دَل تيسن“، يعني هن مان ٻيا گهڻا تيندا. مائي پوءِ پارڙي جو نالو بہ دل رکيو جنهن جو اولاد وڌيو ۽ طاقت وارو ٿيو. پوءِ ٻئي پڳدار غوث صاحب دعا ڪئي تہ: ”دلن جي دوڙي، ڏينهن قيامت توڙي.“ دوڙي معنيٰ ڪنهن تڪليف يا جنگ وقت يَڪ مشت گڏجاڻي، ٻڌي ۽ مضبوطي.

هي قبيلو جڏهن طاقت وارو ٿيو تڏهن وڏا پاڙا ۽ ”راڄ چوويہ هئا جن ڏي

ضرورت وقت چاڻ لاءِ چئيون نڪرنديون هيون.“ سگهڙ شهداد جي زباني موجب دل قبيلي جا پاڙا هيٺين نسب نامي موجب ٿيا.

ـــ محمود ۽ اڳهامِ ٻئي سڳا ڀاءُ، جن جو اولاد انهن نالن وارا پاڙا.

ـــ ساهِر، حُسن، ورَسو ۽ ڏيسر: چارئي ڀاءُ جن جو اولاد چار پاڙا انهن نالن وارا.

ـــ ڇَجو، سهتو، پونٽرو، ديدو، ٻنيرو: ڀائر جن جو اولاد انهن نالن وارا پاڙا.

ـــ ابڙو، کِهڙ، ڪانهيون، ناهيون: چارپاڙا

ـــ ديدا، لاکا، راڻا ۽ ڦل اهي چارئي پٽ ويسي جا ۽ چار پاڙا.

ـــ ڪاڇيلا ۽ درس راڄسين: اهي ٻه پاڙا پاڻ ۾ ويجها، درس راڄسين مٿي وڃي ٿو ڪاڇيلا سان ڳنڍجي.

ـــ ڏيتا: ڏوج، سونَيار، آري، صادق پوتو، چارئي ڀاءُ جن جو اولاد اهي چارنڪون ڏيٽن جون. صادق پوتا داد و طرف آهن. (شهداد جي زباني پوري ٿي).

ـــ بودلا، بائو، گگن، ساهڙاهي چار پاڙا ڪنهن وقت پُراڻ تي ويٺل هئا.

ـــ لنجا: انهن جون هيٺيون نکون: لنجي پوتا، سلطان، جوٹا، جوٹاڇ، پِٽُو، مَسَڻ، يارا، راوت، ڏجا، ڏگا، بدامر، موتڻ، مناهين ۽ لال. لنجي جي اولاد مان غوث جو خليفو راڄسين سومراڻي (راڄسين پهٽ سومري جو، مزار نڏي شهر ڪان ٻه ميل اتر طرف) ٿيو. ڪڇ مان پاڪستان لڏي آيل خليفي صابر (ننڍي) سان ١٩٦٠ع ۾ ڪڇهري تي جنهن راڄسين سومراڻي جي اولاد بابت ٻڌايو ته: راڄسين کي ٻه پٽ ٿيا: مبارڪ ۽ پکريو، مبارڪ جا چار پٽ: صالح، سرمان، امي ۽ اَبن جن جي اولاد مان وڏا درويش ٿيا. پکريي جا چار پٽ: آرادين، سپڙ، سومار ۽ الله ڏنو جن جي اولاد مان به ڪامل درويش ٿيا.

ـــ تيبا، آٿلا، جَنلساند ۽ رمدان يا رمضان دل (وڏي شاعر ميين شاه عنات جا ناناڻا).

پهريان مک دل پاڙا تورا هئا. وقت گذرڻ سان انهن مان ٻيون نکون ٿيون جيڪي سڀ هن وقت دل سڏجن جٽن ته سڏايا، سڪريا، آمر، ڪاڪا، ٻُنيا، بکيرا،

پوُٽڙا، ٻاڪڙ (ڇڄي جو پاڙ)، جوڻس، راڻا، مندوس، هوتي، ڪُنڊا، ڀَپو، ڀپار.
ـــ چياڻون ته دل قبيلي جون ٻانوجاه نکون جن مان پڳ چئن نکن تي: محمود، اگهام، بودلي ۽ ساهڙ تي. عام راءِ اها ته اڳ پڳ هڪ هئي: دريا خان جي وقت ۾ ڪي پاڙا ان پڳ مان نڪتا.

مختلف بيانن مان معلوم ٿيو ته دل قبيلو ڪلهوڙن جي شروع واري دور ۾ طاقت ور هو. پُراڻ تي ويٺل هئا، ۽ سندن ننڍي رياست هئي جنهن جو مکيه شهر اُڏالو هو. سيني پاڙن جي متفقه روايت ته ڪلهوڙي سڱ گهريو ۽ دل سڱ نه ڏنو جنهن تي ڪلهوڙي چڙهائي ڪئي. ميان نورمحمد جي نالي مشهور آهي ته ٻين ذاتين کان سڱ گهريائين، ۽ تي سگهي ٿو ته هن دل قبيلي کان به سڱ گهريو، پر مکيه سبب دل قبيلي جي طاقت هئي. ميان نورمحمد سنڌ جي طاقتور قبيلن کي ماري ميڃائڻ لاءِ مٿن چڙهايون ڪيون، ۽ پوءِ ميان مراد ياب ۽ ميان غلام شاهه به ائين ڪيو. اهو هڪ خاص سبب هو جو ماٿهو ڪلهوڙن جي حڪومت مان خوش نه هئا. موجوده ميرپورخاص ۽ جيمس آباد تعلقن ۾ پراڻ جي ٻنهي ڪنڌين سان دل آباد هئا: اتر طرف سندن مرڪز وَنگ (ميرپور کان اترءِ ڪاڻ کان ٣ ميل اتر) جتي لنجي پوٽن دلن مان شادي جو مقام ۽ قبو آهي، ۽ ڏکڻ وارو مرڪز پراڻ جو 'سوڍا پوڙ گهيڙ' جنهن لڳ بودلا دل هئا.اتي سندن بستي وارو پڙو موجود آهي. وَنگ ۾ طاقتور اگواڻ لنجي پوٽن مان شادي دل هو جنهن ١١٢۴هه ۾ ڪوٽڙي جي مرزا بيگ مغل کي ماريو. ٻي لڙائي نڪرن سان ٿي جنهن ۾ شادي مارجي ويو پر پوءِ بودلا دلن جو ٻيو لشڪر سوڍن کي پراڻ جي گهيڙ وٽ پهتو ۽ کين ٻوڙي ماريائون جو ان گهيڙ تي نالو ئي پئجي ويو 'سوڍا ٻوڙ' گهيڙ.

● چياڻون ته: ميان غلام شاهه ڪاهي آيو. اهو واقعو ميان نورمحمد جي آخري دور جو. ان وقت دل قبيلي جو اگواڻ محمود پاڙي جو پڳدار دريا خان هو. پنهنجا ڪٽنب تر ڏانهن موڪلي ڇڏيائون ۽ باقي قوم بيٺي، پر گهڻا مارجي ويا ۽

سندن سڄي علائقي تي ڪلهوڙن جو قبضو ٿيو:

باٿو، گگن، بودلا، هُو ساهڙ ڪين سُڄن
ٻنيون ۽ ونيون رليون ويچارن
ٻئي پلسا پُراڻ جا اڄي ڪچيا ڪلهوڙن
پڳائو دروازا درن جا سي وري ڪيئن اچن
ڦتا ماڳ سندن، ڦاٽا ڌهل دلن جا.

پوءِ عام ڳالهه ائين هلي ته هنن محمود شاهه ڪاٽ ڪهاڙي واري کي ماريو ۽ هن پٽيو تڏهن دل مٺا. محمود شاهه دل قبيلي جي ڪوٽ ڪان مٿيو ۽ ڇوڪري کي ڏسي عاشق ٿي ويهي رهيو. هن جي نظر پاڪ هئي پر هنن کي غيرت آئي ۽ ماريائونس ۽ پراڻ ۾ لوڙهيائونس. اهي پاڙا باٿو، بود لا ۽ ساهڙ جن جي ماڻهن محمود شاهه کي ماريو. انهي تي ڪن چيو ته:

"باٿو ۽ بودلا ڪڏ ڏاڏا ڏيهه منجها"

پوءِ دريا خان ۽ ٻيا سنڌ ڇڏي ويا ۽ ڪڇ گجرات ٽپي وڃي بڙودي ۾ پهتا ڇاڪاڻ جو ڪڇ تائين ڪلهوڙن جو لشڪر پهتو هو يا پهچڻ وارو هو. ڪي دل ڪنيات هليا ويا ۽ ڪي اجان تائين اتي آهن.

جڏهن ٽالپورن جي حڪومت قائم ٿي ته ميرن ماڻهو موڪليا ۽ دل قبيلي وارا جيڪي سنڌ ڇڏي ويا هئا تن کي واپس وٺي آيا.* دريا خان کي ماڻ ڏنائون ۽ ديدن کي ۽ ٻين کي ٽر ۾ زمينون ڏنائون ته سرحد مضبوط ٿئي. ديدا، اگهام، ڏيتا، لاکا، بکيرا، ٽيٻا، پونٽرا، لنجا، بودلا ۽ ٻيا اڄ تائين ٽر ۾ آباد آهن. هيراڙ ۾ پير مرد شهداد (پٽ چاڪر، آري ڏيتو) چيو ته: هيراڙ جو ٽڙ

* ڪي هميشه لاءِ بڙودي کي وسائي ويٺا ۽ غالباً اجان تائين اتي آهن. ۲۱ مئي ۱۹۵۸ع تي حاجي احمد علي مجذوب سان حيدرآباد ۾ ڪچهري ٿي جنهن ٻڌايو ته هو سنه ۱۳۲۰ هه (۱۹۱۵ع) ۾ وٽن بڙودي ۾ ملڻ ويو هو. ان وقت هوراءِ جي محل جا محافظ هئا. هامون ميان، جهامو - دوسو ميان سندن وڏا هئا. ننگرپارڪر ۾ ڪچهريون ڪندي معلوم ٿيو ته ڪي دل اُجان تائين ڪنيات ۾ آهن.

انگريزن کان اڳ ميرن صاحبن جي وقت ۾ ڪنيائون. ميرن جي ڏينهن ۾ ننگر پارڪر جي پريان تائين سنڌ جي حد هئي ۽ اتي جوڻاڃ پاڙي وارا آباد تيا.**
دريا خان ميرن جو درباري هو. هڪ پيري ڪچهري ۾ مير صاحب پڇيو ته: هاڻي تر ۾ مالدار ايترو خوش آهن جو ڪو هڪ پاڳيو هڪ هزار ڪارين ڪپرين وهڙيون پهچائي ڏئي. دريا خان چيو ته هائو، پر هڪ هزار کان وڌيڪ آڻ پڄائي سگهان ٿو. پوءِ دريا خان سڏ وڏو چٺيون لکيون: جن سڏ پريو سي دلن ۾ ليکيا ويا. هڪ هزار کان وڌيڪ وهڙيون پهچي ويون جيڪي مير صاحب ڏي ڏياري موڪليائين. جن دريا خان جي سڏ ڪي مان نه ڏنو سي (ڪانهيان، نانهيان وغيره) دريا خان واري پڳ مان ان ڏينهن نڪتا.

● چانگ

بلوچن قبيلن مان چانگ هڪ آڳاٽو قبيلو آهي جيڪي اوائلي اسلامي دور ۾ سنڌ ۾ آيا ۽ آباد ٿيا. گبچاڻي (گُبچ= ڪُفچ)، ڪرچڪي (ڪوچ)، ڪوش، خشڪ، جسڪاڻي ۽ ٻيا انهن آڳاٽن بلوچ قبيلن ۾ ڳڻي سگهجن ٿا. قبيلي جي پنهنجي هڪ روايت موجب، چانگ وڏي بلوچ قبيلي هوت جي شاخ آهن. هن قبيلي وارا وڏا بهادر ٿيا ۽ موت کي منهن ڏيڻ کان نه مڙيا. ان روايت جو يادگار، رسالي ۾ شاهه جو بيت ته:

محبت جي ميدان ۾، سر جو ڪرم سانگ
سوري سپيرين جي، چڙهه ته ٿئين چانگ

يعني سوريءَ تي چڙهه ته چانگ سڏجين. قبيلي جي ٻي روايت موجب، چانگن جي بهادري تڏهن کان مشهور ٿي جڏهن چانديا ۽ چانگ ذالنون سان وڙهيا (يعني ارغونن سان سبيءَ ۾ وڙهيا). اهو سلطان ڄام نظام الدين جو دور هو جڏهن خان

** ٢ سيپٽمبر ١٩٨٠ع تي ننگرپارڪر تعلقي جي سرحدي ڳوٺ جهڳليو (ننگر کان چاليهه ميل اتر اوڀر) ۾ ڪچهري ٿي ۽ معلوم ٿيو ته جوڻاڃ اڄان تائين ننگرپارڪر جي سرحد جي پريان بونهار ۾ وينل آهن ۽ سنڌن پڳدار بابو آهي. ڪي گهر، ننگر کان ست ڪوهه ڏکڻ هندستان جي تعلقي ويرم گام جي ڳوٺ ماترساڻو ۾ آهن.

دريا خان سپهه سالار هو. ان دور جو آثار، لڪي شاهه صدر ۾ (شاهه صدر جي روضي کان اولهه طرف) چانگن جو مقام آهي جنهن ۾هڪ پٿر جي چتي هيٺ ڪنهن چانگ سردار جي قبر آهي. اها چِٽي، مڪليءَ تي سمن جي مقام وارين چِٽين سان ملندڙ جهلندڙ آهي. راقم اها گهڻا سال اڳ ڏٺي ۽ ان تي 'چانگ' نالو پڙهيو.

هڪڙن بيانن موجب، ١٦- ١٧ صدي ۾ چانگ قبيلي جي طاقت جو مرڪز لاڙ ۾ ٽنڊو محمد خان ۽ بنوري تعلقن طرف هو. مغلن جي دور ۾نصير خان سپهه سالار هو، ۽ چانگن جون ٻه جاگيرون هيون: هڪ سنجر چانگ واري ۽ ٻي 'ڪَچائي' شير خان چانگ واري (اهو نالو شير خان پوءِ ٿيو). ٽالپورن جي دور ۾ لاڙ جي ٻن وڏن قبيلن جتن ۽ چانگن ۾ جنگ لڳي جنهن جو ذڪر ڪتاب 'جنگ ناما' ۾ آهي. هڪ روايت موجب، لاڙ ۾ سندن طاقت جي مرڪز مان پوءِ اتر سنڌ طرف پکڙيا. پر پيانجي ٿو ته چانگ ان کان اڳ به اتر طرف آباد هئا. شڪارپور- جيڪب آباد ريلوي لائين تي لطيف چانگ ريلوي اسٽيشن لڳ هن قبيلي جي آڳاٽي آبادي هئي. اباوڙي تعلقي ۾ ريتي روڊ سان لاڳو ۽ اڳتي صادق آباد طرف (شادي خان وارا) آباد آهن. اڄان اڳتي پنجاب ۾ سندن بستي 'ڪتي چانگان والي' آهي. گهڻو ڪري، مغلن جي دور ۾ چانگ سنڌ کان ٻاهر پنجاب طرف به سربراهه ۽ سپه سالار هئا. مشهور نالو نصير خان جو آهي ۽ ان کان پوءِ مغلن جي دور ۾ الله بخش خان سپه سالار هو.

خيرپور ضلعي ۾ ڪچهريون ڪندي، فيض گنج تعلقي جي چانگن جو شجرو وڏيڪ پڪو پختو ۽ تفصيل سان مليو. چانگ قبيلي جا ڪٽنب هت لاڙ مان سنجر چانگ طرفان آيا ۽ ميان غلام شاهه کان اڳ آيا. ميان غلام شاهه کان ڪين سند ملي. ٽالپورن جي دور ۾ مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان جي وقت وڏن عهدن تي هئا. ٻڌو خان، دوست علي خان غازياڻي، مانجهي خان ۽ چوهڙ خان لاڙ مان آيا جن جو اولاد ۽ پاڙا ۽ ڳوٺ آهن.

ــ ٻُڌو خان جو اولاد: ٻُڌو پٽ جهانگي پٽ جونگل پٽ ڻيهو پٽ ڏنگو پهريائين هيٺان لاڙ مان آيو ۽ ڀَٽ باراڻ (شهدادپور- سانگهڙ) ۾ رهيو. اتان پوءِ پڊ عيدن طرف آيو. سندس قبر پڊ عيدن کان ٤ ميل اتر (ريل لڳ اوڀر) ابراهيم شاهه جي مقام ۾ آهي. کيس ڇهه پٽ ٿيا: چاڪر، باراڻ، نوڪر، ميرڻ، فتح،لُڏو ۽ گهرام. پهرين ڇهن جو اولاد ڇهه پاڙا: چاڪراڻي، باراڻي، نوڪراڻي، ميراڻي، فتحاڻي ۽ لُڏياڻي. اهي گهڻي ڀاڱي ٻن ڳوٺن پڪا چانگ ۽ منو چانگ ۾ رهن. انهن جو وڏو مير علي مراد خان جي وقت ۾ سربراهه هو.

ــ دوست علي غازياڻي، لاڙ مان سنجر چانگ مان آيو. سندس ٽي پٽ فتح، ريحان ۽ گاهي جن جو اولاد ٽي پاڙا: فتحياڻي، ريحاڻي ۽ گاهياڻي جيڪي ڳوٺ حاجي محمد حسن چانگ، دائودي موري ۽ ڳوٺ رحمة الله چانگ ۾ رهن. انهن مان جعفر خان دوستلياڻي، مير رستم خان جي وقت ۾ وڏو وزير هو.

ــ مانجهي خان ۽ پانڌي خان ٻه ڀاءُ. مانجهي خان کي ڇهه پٽ ٿيا، ڪريمداد رحيم داد، ميان داد، الهداد، خالقداد ۽ احمد. هڪ پاڙو مانجهياڻي، باقي ڇهه پاڙا ڇهن ڀائرن جي نالن سان ڳوٺ حيدر چانگ ۾ رهن. پانڌي جو اولاد پانڌياڻي ڳوٺ ترائي ۾ رهي.

سانگهڙ ۽ خيرپور ضلعن مان چانگ قبيلي جا بهادر حُر فقير انگريز سان وڙهيا. ٽڳيو فقير چانگ ١٨٩٦ع ۾ انگريزن سان مقابلن ۾ شهيد ٿيو. ١٩٤٢ع وارن مقابلن ۾ ڪڏڙي جي غلام علي فقير چانگ کي سورهيه بادشاهه بهادري ۽ اڳواڻي لاءِ چونڊيو هو.. غلام علي فقير ۽ پڪن چانگن جو عبدالله فقير خيرپور جي ناظر سان ڪامياب مقابلي ۾ موجود هئا. ان بعد آخري مقابلن ۾ ڦوٽي فقير چانگ اڳواڻي ڪئي.

ڦوٽو فقير پاڪستان ٺهڻ بعد زنده هو ۽ راقم ڪانئس خبرون پڇيون. سنهو هَلڪو، ڇَڙڪ ۽ قد ۾ پورو پنو. چيائين ته: 'فقيرن کي انگريزن ۽ سندن جاسوسن سان وڙهڻ ۾ وڏو جذبو هو ۽ وڏي طاقت هئي. رات وچ ۾ پيرين پيادا

هڪ جاءِ تي ڪارروائي ڪري ايترو پري نڪري ويندا هئا سون جو پوليس ۽ ملٽري کي اها ڳالهه سمجهه ۾ ئي ڪانه ايندي هئي. منهنجي ٽنگن ۾ ايتري طاقت هئي جو پلن گهوڙن جي پچڻ جي جاءِ ڪانه هئي، چڻ اڏامندو هوس. جيسلمير ۾ وچي مخالفن کي ماريم.' ٻيو مثال ڏنائين ته: پاڪستان ٿيو ۽ پير سائين سڪندر شاهه گادي تي ويٺو ۽ اسان کي حڪم مليو ته اچي حاضر ٿيو. آءُ درگاهه تي وڃي حاضر ٿيس. منهنجي اچڻ ڪري وڏو پوليس اتالو موجود هو. پوليس ڪمانڊر کي پير سائين چيو ته: هي ڦوٽو آهي ۽ ان جي ٻانهن تو کي ڏيان ٿو، پر جي وري ڀڄي وڃي ته پاڻ ڄاڻجان. مون دل ۾ چيو ته پير سائين مونکي موڪل ڏيئي چڪو. مونکي ٻاهر وٺي آيا ۽ پوليس جو پهرو گهيرو هو. پر وڃڻ جانچي وٺي ٿو ڀڄان ته پويان ايندڙ پوليس کي پوئتي ڇڏي ويس ۽ رات جي پيٽ ۾ راتي پور ٽپي ويس.

ڦوٽي فقير جي همت جي منهنجي اکين ڏٺي شاهدي ته: جمڙائو واهه جي منڍ تي ناري جي ڪپ تي، انجنيري بنگلي ۾ مون سگهڙن ۽ ڳائڻن جي هڪ وڏي ڪچهري جو انتظام ڪيو. قاضي سچيڏنو مرحوم سانگهڙ جو ڪليڪٽر (ڊيپوٽي ڪمشنر) هو؛ وڏو علم دوست ۽ اديب هو، مون تي مهربان هو ۽ ضلعي ۾ علمي ادبي ڪچهرين ۾ منهنجي پوري پنيرائي ڪيائين. منڍ جمڙائو واري ڪچهري کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ اتي پاڻ پنهنجي منزل رکيائين. رات جو ڪچهري مچ تي ٿي. سيءُ هو، مٿان جهڙ هو، ۽ ٻاهر اونداهي رات ۽ ڦڙ ڦڙ هئي. حيدرآباد جا ٻه وڪيل (پيرو ۽ ساٿي) به اچي پهتا هئا. تن قاضي صاحب کي چيو ته: سائين ڪچهري ته سني، پر ڪو شڪار جو پروگرام رکو ها ۽ هرڻ جو گوشت هجي ها. قاضي صاحب جن خاموش رهيا. ان ڪان اڳ ڦوٽو فقير اتي پهتو هو ۽ مونسان مليو هو. آءُ ٻاهر ويس ۽ فقير کي چيم ته هي ڳالهه آهي. ڦوٽي فقير چيو ته: جيڪڏهن ڪليڪٽر صاحب هڪ بندوق ۽ ٻن ڪارتوسن جي اجازت ڏئي ته آءُ صبوح تائين هرڻ پهچائيندس. هتان چئن ڪوهن تي هرڻن جو

ڏس آهي. مون چيو: فقير جهڙ ڦڙ آهي، آءٌ هام هڻي تنهنجو نالو وٺي بندوق هٿ ڪريان پر پوءِ پنهنجي ڳالهه بيهندي! چيائين ته: "ڏٺي چڱي ڪندو." مون ڳالهه ڪئي ته قاضي صاحب اجازت ڏني ۽ بندوق فقير جي حوالي ٿي. رات گذري وئي. فجر جو اٿيس ته مون کي ڳٺتي هئي. سج ڪني ٿي ڪڍي سو ٻاهر نڪري ناري جي ڪنڌي تي ويس: ڏسان ته پريان ڦوٽو فقير وڏن سڱن وارو هرڻ ڪلهن تي کڻيو پيو اچي. سندس ڪپڙا آلا هئا. پڇيم ته چيائين: تي ڪوهه ڪن ويس جو شڪار لڳو. ڪپڙا پسيل آهن جو فلاڻي جاءِ تان ناري مان تري هن پير آيس. (يعني هرڻ، بندوق ۽ ڪپڙن سوڌو نارو تري آيو. پري ڪان ڪٽي هرڻ ماريائين، ۽ پنهنجو ڪيل قول پارياڻين).

● مرڙاڻي

وڏي 'ميرڻ' جو اولاد 'ميرڻاڻي'، عرف عام ۾ 'مِرڙاڻي' سڏجڻ لڳو. مرڙاڻين جو هڪ ويجهو ڳوٺ حيدرآباد کان اوپر طرف آهي ۽ پڻ ريلوي ستيشن مرڙاڻي آهي. ديري غازي خان طرف به مرڙاڻي آهن. ١٩٦۴ع ۾ عنايت علي خان مرڙاڻي حيدرآباد ۾ وڪيل هو ۽ سندس عمر سٺ ورهيه کن هئي. چيائين ته سندن وڏو غلام علي خان پنهنجي وقت جو وڏو طبيب هو. اندازاً ١٣- صدي جي آخر ۽ ١۴ صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو. وڪيل صاحب وڏي غلام علي خان جو 'بياض طب' (قلمي) ڏيکاريو جنهن ۾ جدا جدا عنوانن تي جملي ٨٩ باب هئا. هڪ صفحي تي وڏي غلام علي خان جو هٿ لکيل هيٺيون شجره هو جيڪو مون ڪوشش ڪري پڙهيو ۽ اتاريو.

"غلام علي خان بن حاصل خان بن باقر خان بن رانجهه خان بن مصري خان بن مِهره خان بن مير الهداد خان بن شهداد خان بن شادو خان بن سلطان باهو بن حاجو موراني بن ميرڻ بن خفيف بن دوده نهري بن پيي(=پيين) بن متو بن دودو پَتيو بن پيي(پيين) بن مهت (؟) بن همون بن خفيف بن دوده سياه بن پونگر بن سومره بن شهبندين (شهاب دين) بن شاهو بن حسين بن جراڙ بن شمس بن

مراد بن مسو بن تدو (؟) بن ارادي(؟) بن شهبندين بن محمد حنفيه بن حضرت علي ڪرم الله وجهه.“

هن شجره جو پهريون ڀاڱو ميرڻ تائين، مرڙائين جو آهي. ان ۾ ميرالهداد خان ۽ شهداد خان جا نالا اچن ٿا جيڪي بلوچ نالا آهن. 'ميرڻ' کان اڳتي جيڪي نالا آهن سي سومرن جي شجره جا آهن ۽ اهميت وارا آهن جو انهن کي سومرن جي شجري جي ٻين بيانن سان ڀيٽي ڪنهن نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو. ٻانڀجي ٿو ته شجره جو اهو پويون ڀاڱو پُل مان گڏي لکيو ويو آهي.

سنڌ جي اپرندي وارا قبيلا

• مگريا

مگريا قبيلي وارن جي متفقه روايت ته مگريا جيسلمير جي حڪمران ڀٽي يا ڀاٽي گهراڻي مان مگر راءِ پٽ بجيراءِ جو اولاد آهن. بجيراءِ ڀاٽي کي اولاد ڪونه ٿيندو هو. ڪنهن مسلمان درويش دعا ڪئي. ٻارڙو پيٽ ۾ ستن مهينن جو هو جو لااله الا الله جو سندس زباني آواز اچڻ لڳو ۽ ولادت بعد هو ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيو. ڏند ڪٿا موجب، اجان پيٽ ۾ هو جو مغلن ڪاهه ڪئي ۽ بجيراءِ مارجي ويو: راڻي ستي ٿيڻ لاءِ ڏاگهه تي ٿي چڙهي ته تاءُ اچڻ تي ٻارڙو ڄمي پيو. ”مگر مان پيدا ٿيو، تنهن مگريو چوايو.“ صحيح ائين ته: مگر راءِ جو اولاد تنهن مگريو چوايو. انهيءَ آڳاٽي روايت کي پوءِ ڪنهن هيٺين منظوميءِ ۾ بيان ڪيو ته:

ساچو ڏي سماءُ، ته ڪيئن سِرجو گهر ڀاٽيي ڇايو مگر راءُ
نظر سين تي پيدا ٿيو، ٻولي مهر منجهاُ (يعني فقير جي دعا)
پنجين مهيني پيٽ ۾ ٿي آيو آوازا
ساماڻجي ستڙيو پڙهي ذڪر زبانا
هي جو ٻولي ٻالڪو جوڙيو جَبابا (جوابا)
ميان جي معمور جو مونکي ناه سماءُ

بهو چئي بجيراءَ کي، اوڏو تي اوگناءِ (=سٺ)
ڏني تهڙي چئجان رکج کو مَر رياءِ
تو منهنجي وچاءِ دولها آ درياءِ
پيچو پوتيدار کان کري نارائڻ نياءِ
چئي: اوي هندو هي مُسلو، اَهنجو ناه وياءِ
هندو حيران تيا کچن کين مُها
پنهنجي پَر ۾ پشيمايا لجاٽيا تنهن کا
جي کو ساڙي هن کي هٽي هٽ هِکا
خون بخشيان تنهن کي عالم سڀ اوڳاءِ
پيءُ پرچي کينکي ڏئي نه موکل ماءِ
متان لڳي جنگ مغلن جي ماريو بجيراءِ
سَتي سنبري ڏاگهه تي ساڙڻ پنهنجو ساهه
اچي ويتي آروڳي کري وَرُ اڳياءِ
کوڙين کائيون آيون، نائيون طاق تيلن جا
آيا ملڪ الله جا اُلهي عرض کاءِ
پانهن کان جهلي پاهر کڍيئون باهه کنا
اچي وئو پٽ تي نکتو آڳ منجهاءِ
مُرکي مسلمين تيو چئي کلمون مُهاءِ

تاريخي حوالي موجب، رَمل ملڪ (وارِي وارو ملڪ، يعني جيسلمير) جو حاڪم سنڌ ۾ برهمڻن جي حڪومت جي خلاف هو ۽ ڏاهر ساٽس جنگ ڪئي. انهيءَ ڪري جڏهن سنڌ ۾ اسلامي لشڪر جي فتح تي ته رَمل جي راڄ اسلام قبول ڪيو. اهڙي طرح ايرندي طرفان مگرين جي قبيلي سيني کان اول اسلام قبوليو.

مگرين جي شجري بابت جيڪي روايتون مليون انهن سيني ۾ وڏيڪ

تفصيلي روايت وڏي سُڄاڻ حسين فقير مگريي ڪان مليي جنهن سان ۲ سيپٽمبر ۱۹۸۰ع ۽ ۸-آگسٽ ۱۹۸۱ع تي مرحوم محمد حسن رند جي دعوت تي مبارڪ جي تڙ (تعلقو ڇاڇرو) تي ڪچهريون ٿيون.

ـــ حسين جي پنهنجي پُري: حسين پٽ قاسم پٽ راجو پٽ پيڙو پٽ لاڏو پٽ ابريو بن جاتريو پٽ موٽڻ پٽ گل پٽ سخي پٽ ساناهيو پٽ ڄاريو پٽ وسندو پٽ عباس پٽ سلام پٽ سلطان پٽ حڪيم پٽ باگڙ پٽ ڏيرو پٽ سُچروراءِ پٽ ٻگوراءِ پٽ مگرراءِ.

ـــ مگرراءِ کان مٿي جو شجرو: مگرراءِ، منجهوراءِ ۽ ميٺو ٽيئي پٽ بجيراء جا، بجيراءِ پٽ ڏساد پٽ باجوراءِ پٽ مند پٽ ہڙيت پٽ ڪونب ڪرن پٽ پيم پٽ پاتي پٽ پوپٽ.

مگرراءِ جو اولاد

بيرڏهه، چانرو ۽ ڏوسر ٽيئي بيرم جا: بيرم ۽ ٽُنو ٻئي پاءِ پٽ ٻُست جا ٻُست پٽ ٿاهرو پٽ ڏيرو پٽ سُچري جو، سچروراءِ پٽ ٻگوراء پٽ مگرراء جو.

- بير ڏهه جو اولاد: ٻهڻ (وڏو)، سلهڙ ۽ قمر ٽيئي پٽ بيرڏهه جا.
- ٻهڻ جو اولاد سارنگ مگريا، سلهڙ جو اولاد ڪِيتا مگريا.
- قمر جو اولاد: وريو پٽ ڪيتو پٽ مهراڻ پٽ سهڙ پٽ قمر.
- ڪينٹرو پٽ لُونيو پٽ قمر، تنهن جو اولاد ڪينٹرا مگريا.
- وريو پٽ ڪيتو، تنهن جو اولاد وريا مگريا.
- سُوجو پٽ ڪيتو، تنهن جو اولاد سوجا مگريا.
- پيرو پٽ ڪيتو، اولاد پيڳارا مگريا.
- رَتو پٽ ڪيتو: اولاد رتا مگريا.
- وڏڻ پٽ ڪيتو: اولاد وڏڻ مگريا.
- پونٹرو پٽ ڪيتو: اولاد پونٹرا مگريا.

(ساتل،ساسو، ٻڪو، سَتيون چارئي پٽ ڪيتي جا ٻنا اولاد جي).

- مهراڻ، چنڙ ۽ ڪنڙ ٽيئي پٽ سپڙ جا، چنڙ جا چنڙ مگريا.
- رُڪڻ ۽ جوڏو ٻئي پٽ ڪنڙ جا، مَليو رڪڻ جو جنهن جا مَليا مگريا.
- سيهڙ قطب جو، قطب چنگل جو، اهو جوڏي جو جنهن جو اولاد جوڏا مگريا.
- جمال (طلاقيو) پٽ ڪتوريو پٽ بُولو پٽ موهڻ پٽ سپڙ پٽ قمر (جمال جا طلاقيا مگريا).
- سِڪو پٽ ابُو پٽ موهڻ پٽ سپڙ پٽ قمر، سڪو جا سِڪا مگريا.

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، سجاڻ حسين جي روايت موجب گرهوڙي صاحب بير ڏهه جي مٿين تيرهن پاڙن مان، (بهڻ جي اولاد مان) سارنگ مگريا پاڙي مان هو. سندس پُري هن طرح: عبدالرحيم پٽ عبدالله پٽ صابرالله پٽ موسيٰ پٽ اسماعيل پٽ خيرمحمد عرف ڪونجو پٽ بهڻ (خيرمحمد ۽ سارنگ ٻئي ڀاءُ پٽ بهڻ جا). ماءُ جو نالو مائي نيامت هو. موسيٰ جو ڀيو پٽ مکڻ جنهن جو اولاد مکڻائي فقير. (حسين جي زباني پوري ٿي).

- **چانري جو اولاد:**
- گاگن پٽ مانڌل پٽ ساهسو پٽ اَسوڏو پٽ مانڌل (وڏو) پٽ ڏوڏو پٽ چانرو.
- گاگن پٽ مانڌل جو، اولاد گانگا مگريا.
- ڪڪڙ ڏِهه پٽ مانڌل جو، اولاد ڪڪڙ ڏِهه مگريا.
- مرڪيو پٽ مانڌل جو، اولاد مرڪيا مگريا.
- پاتُو پٽ مانڌل جو، اولاد پاتُو مگريا.
- گوڏير پٽ ويرسين پٽ ساهسو پٽ اَسوڏو، اولاد گوڏير مگريا.
- ڪُلو پٽ ڪَرَن پٽ اَسوڏو، اولاد ڪُلا مگريا.
- ساڍو پٽ سومر پٽ اسوڏو، اولاد ساڍو مگريا ۽ سومر مگريا.
- سگر پٽ سومر پٽ اسوڏو، اولاد سگر مگريا.
- پورو پٽ پرڪيو پٽ اسوڏو، اولاد پورا مگريا.
- ڪنڌُو پٽ نيپڙ پٽ اسوڏو، اولاد ڪنڌو مگريا.

- چُنڙ پٽ اسوڏو، اولاد چُنڙ مگريا.
- تُرڪو پٽ بِڪائت پٽ ڪُنيو پٽ جهنبو پٽ اسوڏو، اولاد تُرڪا مگريا.
- سانورو پٽ خيرو پٽ جهنبو پٽ اسوڏو، اولاد سانورا مگريا.
- چيٽو پٽ سينڌل پٽ جهنبو، اولاد چيٽا مگريا.
- لاڳري پٽ جهنبو، اولاد لاڳري مگريا.
- سومرو پٽ مِهاجَڙ پٽ جهنبو، پٽ اسوڏو، اولاد سومرا مگريا.
- ڪدر پٽ اسوڏو، اولاد ڪِدر مگريا.

(مُيون، جهالر، موريو، توريو، دودو ۽ چنيسر پٽ اسوڏي جا پر فقط نالا)

- اسوڏو پٽ وڏو مانڌل پٽ ڏوڏو پٽ چانرو.
- جوٽو پٽ وڏو مانڌل، اولاد جوٽا مگريا.
- گِرراج پٽ وڏو مانڌل، اولاد گرراج مگريا.
- جهُوجهو پٽ وڏو مانڌل، اولاد جهوجها مگريا.
- وڏو مانڌل پٽ ڏوڏو پٽ چانرو.
- روهڙ پٽ ڏوڏو، اولاد روهڙ مگريا.
- حَسڻ پٽ ڏوڏو، اولاد حَسڻ مگريا.
- وَسڻ پٽ ڏوڏو، اولاد وَسڻ مگريا.
- ڏارو پٽ چانرو، اولاد ڏارا مگريا.
- آسَڪَرن پٽ چانرو، اولاد آسڪرن مگريا.

(راجيو پٽ چانرو تنهن مان پاڙو ڪونہ ٿيو.)

بُست جو اولاد:

- بُست پٽ ٽاهُرو پٽ ڏيرو پٽ سچروراءِ پٽ پگرراءِ پٽ مگرراءِ.
- ڏهيسر پٽ اِبو پٽ گهٽسين پٽ ڏِيپل ڏِهہ پٽ ڪارت پٽ بُست.
- ٽُتو پٽ بُست، اولاد ٽُتا مگريا.

ٽاهرو جو اولاد: وِڪيا درس مگريا

● صمد پٽ ڏنو پٽ ڏون پٽ پڪريو پٽ حبيب (ٻيو ڀاءُ ساهو پٽ حبيب) پٽ وليداد پٽ حبيب پٽ عمر. ٻيا ٽي ڀاءُ مدُفر (مظفر)، ساهڙ ۽ هارون پٽ عمر جا، هارون جو اولاد هارون درس سڏجن، پر متي اهي وڪيا درس مگريا آهن.

● عمر پٽ محمود پٽ وڪيو جنهن جو اولاد وڪيا درس.

● وڪيو پٽ عيسب پٽ مالهو پٽ سلطان پٽ گجڻ پٽ ڪينٺون پٽ ڪينٺرو پٽ گهوگهر پٽ ساهڙ (ساهڙيي ڪوٽ جو باني).

ساهڙ جو اولاد ساهڙ مگريا

● هُٽند، پتر، ٻبر، لنجو، گانگو پنجئي ساهڙ جا، ساهڙ ڏيري جو.

● ٺاهرو ڏيري جو، ڀٽپار ڏيري جو جنهن جا ڀٽپار مگريا.

● سُرپار ڏيري جو، جنهن جي اولاد مان رامڪا مگريا (مسلمان)

● باگڙ يا واڳڙ، حُليو، جوارو، مَتلو، موهڻ، مولو ڇهه ئي ڏيري جا.

● ڏيرو پٽ سچروراءُ پٽ مگرراءُ پٽ بجيراءُ پٽ ڏساد پٽ باجوراءُ.

مگرين جي قبيلي مان ٻي وڏا مشهور

ڀهريون مگرراءُ جنهن اسلام قبوليو ۽ سجو قبيلو اسلام وارو ٿيو. ٻيو گانگو مگريو جنهن مقابلي ۾ گنگداس ڀاٽي کي ماريو. گنگداس جي ماءُ راجا وٽ دانهين وئي ته گانگو منهنجي پٽ گنگداس جو مٽ ڪونه هو. پوءِ راجا چارڻ گهرايو جنهن چيو ته:

گانگو ۽ گنگداس، سامَ ڀَئي ساريڪا
جي هو ڏٽي ڀَٽ جو، تي هو ڪنٺي جو ڪونراس

يعني ته ٻئي هڪ ٻئي جا مٽ آهن. گانگي جي سورهيائي ۽ تعريف ۾ چيائون ته: مگرين ۾ ڏيرا، چانرا ۽ ساهڙ وڏي همت وارا ٿيا پر گانگي سيني کي ملهايو:

ڏهه ڏيرا، چوڏهن چانرا، ساهڙ ست وزير
گانگي سڀ ملهائيا، مگريا تر پير

تيون مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جيڪو وڏو عالم ۽ عارف هو. چو تيارن ۾ مخدوم مبين وٽ پڙهيو جنهن کي ادب مان ابو بابو ڪري سڏيندو هو. جيڪو استاد ڪان پڙهيائين تنهن جي روشني ۾ پاڻهي پاڻ کي وڌيڪ پڙهايائين ۽ اسلام جي عظمت ۽ شريعت جي حقيقيت کي سمجهيائين. عِرفاني علم ڪيس وقت جي وڏي عارف خواجه محمد زمان لواري واري ڪان مليو. اسلامي فڪر ۽ عرفان ۾ شاهه عبدالڪريم، شاهه عبداللطيف، خواجه محمد زمان، گرهوڙي صاحب ۽ سيد محمد راشد (روضي ڌڻي) معرفت جي آسمان جا روشن ستارا هئا.

• مرحوم عليم مگريي سان ۷ نومبر ۱۹۵۶ع تي رهاڻ تي. چيائين ته وير م پوتا مگريا جوڌپور طرف آهن، آسڪرن جيسلمير جي ڏکڻ طرف، ٿاهرو به جيسلمير طرف، پٽيار ڪپري ڪان اتر جيسلمير تائين، پُسٽ سکر ڪان اتر اپرندي، ٿارو (ٿاهرو) بهاولپور جي سرحد تي، مکڻ پوٽرا وڏا اشراف ڪپري طرف، وڪيي پوٽرا تر ۽ ڪپري طرف، موسي پوٽرا راڻي پور، سکر ۽ روهڙي طرف (فقير، پيري مريدي ۾)، گهيڙو تنبي آدم ڪان اتر-اوير. چيائين ته وڪيو، موسو، گهيڙو تيئي پٽ هيسب جا: گاگن پٽ ساهڙ جو جنهن مهرن ڪان وير ورتو، ماهو پٽ سلطان پٽ گهوگهر پٽ ساهڙ جو.

عليم چيو ته: عبدالرحيم موسي پوٽن مان هو. پٽس جو اصل نالو ملار هو. فقير کي پاءُ ڪونه هو، ٿي چاچا هئس. فقير جو سوٽ (يا سوٽاڻي سوٽ جو پٽ) سنگهار فقير هو جيڪو هميشه گرهوڙ ۾ رهيو. نڙ جو وڏو ملوڪ هو. ۱۹۲۰ع ڏاري گذاري ويو. سندس پٽ جمعو (۱۹۵٦ع ۾) گرهوڙ ڪان اوير پٿوري جي آسپاس وينل هو.

• رانوڙ

هڪڙا رانوڙ قبيلا صديون اڳ اسلام تي آيا ۽ هميشه لاءِ سنڌ ۾ سڪونت پذير ٿيا. انهن قبيلن ۾ خاص طرح سهتا تاريخي لحاظ سان اڳ جا آهن. ٻيا رانوڙ قبيلا پوءِ غوث صاحب (ملتان) جي تبليغ ۽ تلقين سان اسلام ۾ آيا ۽ لاڙ

۽ ٿر ۾ آباد ٿيا. جيسلمير جي شهر 'شِوِ ڪوٽڙيو' جا راٺوڙ ڪٽنب جن اسلام قبوليو سي 'ڪوٽڙيا' سڏيا ويا. جن مان تعلقي مٺي ۾ هڪ ڳوٺ 'علو ڪوٽڙيو' ۽ ٻيو ڳوٺ 'واٺڙي طيب ڪوٽڙيو' (يعني طيب ڪوٽڙيي واري واٺڙي، واٺڙيون ٻيون به آهن). راٺوڙ قبيلي مان وڏو درويش ۽ غوث صاحب جو خليفو جَرڪس ڏناڻي ٿيو (يعني جَرڪس پٽ ڏني جو). غوث صاحب جي دعا سان ڏنو مسلمان ٿيو پر سندس پاءُ ايسر مسلمان ڪونه ٿيو. بعد ۾ ايسر جو اولاد به مسلمان ٿيو ۽ لاڙ ۾ سرڪي سڏجن. ڏني جي قبر، شهر بدين کان اتر، مير واه جي ڪپ تي، شاهه بدي (شهاب دين) جي مقام ۾ آهي ۽ جرڪس جي مزار اربابن جي ترائيءَ کان اتر طرف پٽ تي.

● گجو

١٩٧٨ع ۾ پڇا ڪندي معلوم ٿيو ته ٿر ٻويزن، سانگهڙ ۽ کپري تعلقن ۾ هن قبيلي جي گهڻي آبادي آهي ۽ پڻ جيسلمير ۽ ٻاهڙ مير طرف آهن. هن قبيلي وارا 'گجورا ٺا' سڏجن ۽ ڪي پاڻ کي گجوسوڍا سڏائين. هن قبيلي جو وڏو راڻو گجيسنگ وڏو بهادر ۽ بلندا اخلاق هو. ملتان جي جماعت جي خدمت ڪيائين ۽ غوث صاحب جي فيض سان اسلام قبول ڪيائين ۽ سندس نالو مصلح الدين ٿيو. ان بعد ڪيس شهيد ڪيو ويو. روايت موجب، ايڏو بهادر ۽ مٺيا وارو هو جو سر لٿي کان پوءِ به نُونڊ تي وڙهيو. راڻي گجيسنگ عرف مصلح الدين کي ڇهه پٽ هئا جن مان هن قبيلي جا هيٺيان ڇهه پاڙا:

١. جارپ، اولاد جارَپ ٢. ٻٽيير، اولاد ٻٽيير
٣. پيتو، اولاد پيتا ۴. رَٽيير، اولاد رَٽيير
٥. گجڻ، اولاد گجڻ ٦. سومار، اولاد سومار

گجو قبيلي وارا گهڻا سڀ غوث صاحب (ملتان) جا مريد آهن. اڄڙي ٿر ۾ جيڪي ويٺل آهن سي پير صاحب پاڳاري جا مريد آهن. راقم جي آڳاٽو ڇاڇري ۾ وڏيري محمد صديق سان ملاقات ٿي ۽ سندس دعوت تي، بالڪل سنڌ جي سرحد لڳ، سندس ڳوٺ ۾ وڏي ڪچهري ٿي.

• سنگراسي

سنگراسي، اصل ۾ سوڍا ٺَڪُر آهن، جيڪي غوث صاحب جي دعا سان اسلام ۾ آيا ۽ گھڻو ڪري سڀ غوث صاحب (ملتان) جا مريد آهن. سنڌن وڏو راڻو سنگراسي پٽ ڏجڻ سنگ پٽ راڻو ڪِينئرو اسلام تي آيو جنهن جا ست پٽ هئا: لونڊيو، چونڊو، جکرو، آسَر، سوڍو، لوٽو، ڪٺاريو. انهن جي اولاد مان سنگراسين جا ست پاڙا جيڪي ٿر جي ڇاڇري تعلقي ۾ آباد آهن. ۱۳ تاريخ جنوري ۱۹۷۸ع ۾ وڏي سگھڙ فتح محمد سنگراسي، عمر اسي ورهيه، سان ڇاڇري شهر ۾ ڪچهري ٿي جنهن پنهنجي پُري جو هي شجرو ٻڌايو: سچو پٽ فتح محمد پٽ جيئڻ پٽ مبين پٽ ٿوبڻ پٽ بادو پٽ رگھو پٽ ٿاهريو پٽ پيرجي پٽ پنيو پٽ ملوڪ (جيڪو پاڻ يا سندس پيءُ، مبين شاهه عنايت جي دعا سان مسلمان ٿيو.)